

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

**№ 3(62) 2023
Том 1**

Київ 2023

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

№ 3(62) Т.1 2023

Збірник наукових праць
Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет**

імені Володимира Даля

Збірник зареєстровано

Міністерством юстиції України

Свідцтво про державну реєстрацію

серія КВ №24831-14771ПР від 05.05.2021

**THEORETICAL AND APPLIED
PROBLEMS OF PSYCHOLOGY
AND SOCIAL WORK**

№ 3(62) T.1 2023

Collection of scientific works
It was founded in 2001

The founder is

**Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine

Registration certificate

КВ №24831-14771ПР

dated 05.05.2021

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальністю 053 Психологія (з 2020 р.). У науковому виданні можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (доктора філософії, доктора наук з психології). Наказ МОН України від 29.06.2021 № 735 (Додаток 3)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Збірник має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.

Голова редакційної колегії збірника: *Завацька Н.Є.*, д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України.

Редакційна колегія збірника: Блискун О.О., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бохонкова Ю.О., д.психол.н., проф.; Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф.; Заслужений діяч науки і техніки України; Вержибок Г.В., к.психол.н., доц.; Генкова П., д.психол.н., проф. (Німеччина); Жигаренко І.С., д.психол.н., проф.; Завацький В.Ю., д.психол.н., доц.; Завацький Ю.А., д.психол.н., проф.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Мухамедова Д.Г., д.психол.н., проф.; Окулич-Казарин В.П., д.пед.н., проф. (Польща); Панов М.С., д.психол.н., доц.; Пілецька Л.С., д.психол.н., проф.; Чавдарова В.А., д.психол.н., проф. (Болгарія); Спицька Л.В., д.психол.н., проф.; Тоба М.В., д.психол.н., проф. (заступник голови); Щербак Т.І., к.психол.н., доц.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., д.психол.н., проф.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 4 від 25 листопада 2022 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2023

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2023

ЗМІСТ

<i>Яремчук В.В.</i> КОНФЛІКТНА ПОВЕДІНКА НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ.....	5
<i>Гейко Є.В.</i> ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОСТІ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ НА ЕТАПІ ПІДГОТОВКИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
<i>Piletska L.S., Zavatska N.Ye., Blyskun O.O., Turban V.V., Voloshyn V.M.</i> THE GIFT OF YOUTH AND ITS DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF A PROBLEM-GENIC SOCIETY.....	30
<i>Бохонкова Ю.О., Сербін Ю.В., Пелешенко О.В., Павлов Р.В.</i> ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЩІ.....	41
<i>Бугайова О.О., Гарькавець С.О.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФЕНОМЕНУ «КОНФЛІКТ» У СТАРОДАВНІ ЧАСИ ТА ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	50
<i>Бурлакова І.А., Федорова О.В., Дигун І.С., Федоров А.Ю.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ САМОМЕНЕДЖМЕНТУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ.....	67
<i>Dobrovolska N.A., Zavatska N.Ye., Shevchenko O.L.</i> EXAMPLE PROBLEMS OF PRESERVING PERSONAL PSYCHOLOGICAL HEALTH.....	81
<i>Лосієвська О.Г., Лосієвський В.І., Пелешенко О.В.</i> КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ БАЗОВИХ НАВИЧОК МЕДІАТОРА.....	89
<i>Лосієвська О.Г., Ляшко А.О.</i> «SOFT-SKILLS» ЯК КЛЮЧОВИЙ КОМПОНЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	101
<i>Сколота Е.В.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ.....	111

Chala T.I.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF MINORS FROM SINGLE-PARENT FAMILIES.....125

Kovalchuk Z.Ya., Kolisnyk R.Ya., Toba M.V., Tsarenok L.B., Kaskov I.O.

PERSONAL REFLECTION AND RESPONSIBILITY IN THE CONDITIONS OF CONTINUOUS SOCIAL CHANGES.....131

Borysiuk A.S., Rodchenkova I.V., Zavatska N.Ye., Zavatskyi Yu.A., Shapovalova V.A.

PERSONAL HEALTH CARE IN THE CONDITIONS OF SYSTEMIC CHANGES IN SOCIETY.....136

Komar T.V., Zavatska N.Ye., Zhigarenko I.Ye., Safonov A.Yu., Kovalenko V.O.

STRATEGIES FOR REALIZING THE CREATIVE POTENTIAL OF STUDENT YOUTH (GENDER ASPECT).....144

Лукашюв О.О.

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ ЯКОСТЕЙ ТА ЦІННОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО ЗРІЛОЇ ОСОБИСТОСТІ.....152

Журба А.М., Завацький В.Ю.

ПОЛІМОДАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ ВНАСЛІДОК ДІЇ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ.....170

Яремчук В.В. (ORCID 0000-0001-6726-3647)

КОНФЛІКТНА ПОВЕДІНКА НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ

У статті здійснено емпіричне дослідження гендерних особливостей конфліктної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. Визначено, що конфліктні суперечності представників різної статі виникають між їх традиційними та ситуативними ролями, які визначає суспільство. В емпіричному дослідженні було визначення взаємозв'язку гендерної ідентичності, пріоритетного стилю поведінки у конфлікті та акцентуацій характеру. За результатами дослідження виявлено, що 7% респондентів мають маскулінну гендерну ідентичність. 23% респондентів - фемінінну. Такі стратегії поведінки як компроміс, уникнення та пристосування – основні стилі поведінки фемінінних респондентів, які мають високу емотивну акцентуацію, та низьку акцентуацію збудливості. Андроїнну гендерну ідентичність мають 70% респондентів. Більшість андроїнних респондентів, стилем поведінки у конфлікті обирають уникнення та компроміс, і зовсім не обирають суперництво. Тобто респонденти схильні до задоволення потреб опонента у конфлікті, або обох учасників конфліктної ситуації, досягають згоди на основі взаємних поступок, пропозицій варіантів вирішення ситуації, що знімає виникле протиріччя. Демонстративна, тривожна та дистимічна акцентуації у більшості андроїнних респондентів знаходяться на низькому рівні, а емотивна та циклотимна – на високому. Отже, такі особистості виокремлюються високою чутливістю, вразливістю, відзначаються глибиною переживань у галузі тонких емоцій, схильні до невмотивованих різких змін настрою протягом короткого часового інтервалу. Зазначено, що проблема впливу гендерних особливостей особистості на вибір стратегії поведінки в конфлікті у неповнолітніх з неповних сімей набуває зростаючого наукового інтересу до гендерного аспекту, як детермінанти поведінки особистості. Гендерний аспект, у сфері стратегії конфліктної поведінки, проявляється досить чітко. Гендерні особливості поведінки в конфлікті зумовлені особливостями гендерних ролей, а також іншими причинами.

Ключові слова: *конфліктна поведінка, неповнолітніх з неповних сімей,*

Постановка проблеми. Конфлікт – це найважливіша сторона взаємодії людей в суспільстві, свого роду клітинка соціального буття. Це форма відносин між потенційними або актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких обумовлена конкуруючими цінностями (нормами, інтересами, потребами). Конфлікт означає зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок чи поглядів учасників взаємодії, двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії. Крайнє загострення суперечностей, що приводить до конфлікту, може допомогти його розв'язанню, попередженню, чи спричинити поглиблення проблеми та складних наслідків. Важливо розуміти, що конфліктна поведінка складається з протилежно спрямованих дій учасників конфлікту, а також з взаємних реакцій, спрямованих на реалізацію інтересів кожної сторони та обмеження інтересів опонентів. Серед різновидів конфліктів, гендерний конфлікт – це протиріччя (зіткнення) між нормативними уявленнями про риси особистості, особливості поведінки та неспроможність або небажанням особистості відповідати цим уявленням та вимогам. Конфліктні суперечності представників різної статі виникають між їх традиційними та ситуативними ролями, які визначає суспільство.

Важливим видається дослідити проблему впливу гендерних особливостей особистості на вибір стратегії поведінки в конфлікті, яка попри значну кількість психологічних досліджень (переважно теоретичних), присвячених аналізу різних аспектів динаміки та структури конфлікту, продовжує залишатися не лише цікавою, але й актуальною як через перманентну конфліктність соціуму, так і зростаючий науковий інтерес до гендерного аспекту як детермінанти поведінки особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гендерні особливості поведінки в конфлікті зумовлені особливостями гендерних ролей, а також іншими причинами, такими, як сімейні традиції; стереотипне мислення, особистісні характеристики й ін. Ці аспекти вивчали такі вчені як П. Голдберг, Ю. Бохонкова, Е. Маккобі, О. Літвінова, М. Теджфел., Середній вік загалом, вивчали такі вчені, як Н. Завацька, Е. Еріксон, Б. Інельдер, Р. Кесслер, Ж. Піаже, Л. Пілецька, Т. Титаренко.

Мета статті: проаналізувати гендерні особливості конфліктної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Виклад основних матеріалів і результатів дослідження. У найбільш загальному вигляді конфлікт можна визначити як загострення суперечностей,

що виникають у результаті відмінності у поглядах, інтересах, прагненнях людей і сприймаються та оцінюються його учасниками як несумісні з їх власними. Це супроводжується спробами примусового нав'язування власної позиції і призводить до психологічної напруженості та протистояння [1]. Поняття гендер сучасна соціальна наука визначає як сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство пропонує виконувати людям залежно від їхньої біологічної статі. Не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають психологічні якості, моделі поведінки, види діяльності та професії [2].

Схильність особистості до конфліктних взаємодій може бути зв'язана не тільки з віком, що визначає вибір тієї або іншої форми протистояння конфліктним ситуаціям, але й професійним стажем, характером професійної діяльності, приналежністю людини до великого або малого соціуму, етнічній групі й соціальному шару, прийняттю їм певної соціальної ролі, а також із соціальним досвідом у цілому [3]. Отже, конфлікт є невід'ємною частиною життя будь-якої особистості. А в залежності від гендерної ідентичності та акцентуації характеру можна визначити стиль поведінки у конфліктній ситуації, який буде домінувати у поведінці жінки середнього віку, і виходячи з цього виробити програму його корекції.

Для проведення дослідження була складена вибірка із 30 неповнолітніх з неповних сімей, які проживають в м. Івано-Франківську. Результати першого етапу за методикою «Опитувальник Сандри Бем по вивченню маскулінності – фемінінності (мужність – жіночність)», представлені на рис.1.

Для наочності результати представлено у вигляді діаграми (див. рис. 1).

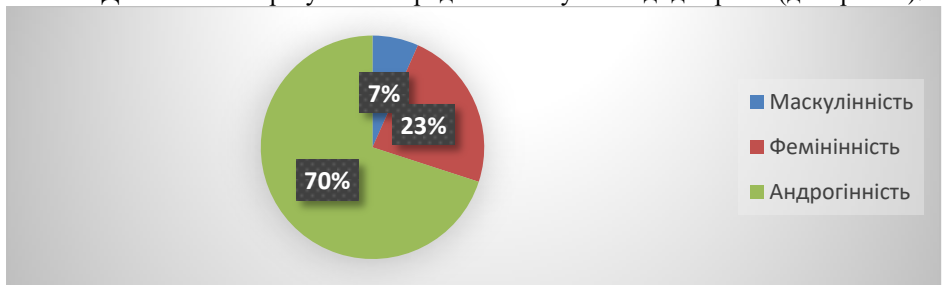

Рис. 1. Сегментограма кількісних показників розподілу респондентів за показниками гендерної ідентичності (n=30) за методикою «Маскулінність - фемінінність» С. Бем

Поняття маскулінності та фемінінності виражають нормативні уявлення та установки, якими мають бути і, отже, чим повинні займатися неповнолітні в даному суспільстві і в даний час. Маскулінність і фемінінність є соціальними, а не біологічними категоріями. Вони визначають нашу гендерну ідентичність і прямо пов'язані з нашими уявленнями про себе та інших.

Таким чином, за наведеними даними ми бачимо, що серед неповнолітніх з неповних сімей виділено 2 (6,67%) респонденти маскуліного типу, яким властива незалежність, активність, допитливість, схильність до ризику, здатність до досягнень, авторитарність, агресивність, надмірний раціоналізм. 7 респондентів (23,33%) – належать до фемініного типу. Їм властива емоційність, м'якість, чуйність. Фемініні респонденти вважаються більш реалістичними, практичними, уразливими, безпосередніми і пасивними. Виражена фемінінність передбачає переважання несвідомого рівня саморегуляції, схильність до інтуїтивного осягнення дійсності. 21 респондент (70%) – належить до андрогінного типу. Їм властиве поєднання відносно рівним чином, як маскуліних, так і фемініних рис. Андрогінна особистість характеризується тим, що однаково успішно, на досить високому рівні, інтегрує в собі традиційні чоловічі та традиційні жіночі якості, характерні для її соціокультурного середовища.

Наступним етапом дослідження було проведення методики «Стиль поведінки в конфлікті» К. Томаса (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількісні показники розподілу респондентів за методикою «Стиль поведінки в конфлікті» К. Томаса (n=30)

Номер респондента	Стилі поведінки у конфлікті				
	Суперництво	Співробітництво	Компроміс	Уникнення	Пристосування
1	0	6	7	10	6
2	0	7	7	7	9
3	3	6	5	9	7
4	1	6	8	9	6

5	7	6	9	5	3
6	1	8	6	7	8
7	0	6	9	8	7
8	2	5	7	11	5
9	1	5	7	9	8
10	10	7	8	3	2
11	0	7	10	9	4
12	4	2	9	7	8
13	3	2	7	12	6
14	0	6	8	8	8
15	4	7	8	8	3
16	3	1	8	12	6
17	2	5	8	10	5
18	0	8	9	7	6
19	4	7	8	5	6
20	1	6	7	5	11
21	1	8	5	8	8
22	0	5	12	7	6
23	7	5	9	8	1
24	2	7	8	9	4
25	1	5	8	9	7
26	8	7	7	2	6
27	0	7	7	9	7
28	8	6	6	5	5
29	3	10	10	3	4
30	1	6	10	8	5

* - стиль поведінки, який не обрав жоден респондент, - стиль поведінки, який обрали респондент - пріоритетний стиль поведінки за кількістю балів.

Наочно представленні результати дослідження за методикою «Стиль поведінки в конфлікті» К. Томаса зображено на гістограмі, де визначено шкали стилів поведінки в конфліктній ситуації (див. рис. 2)

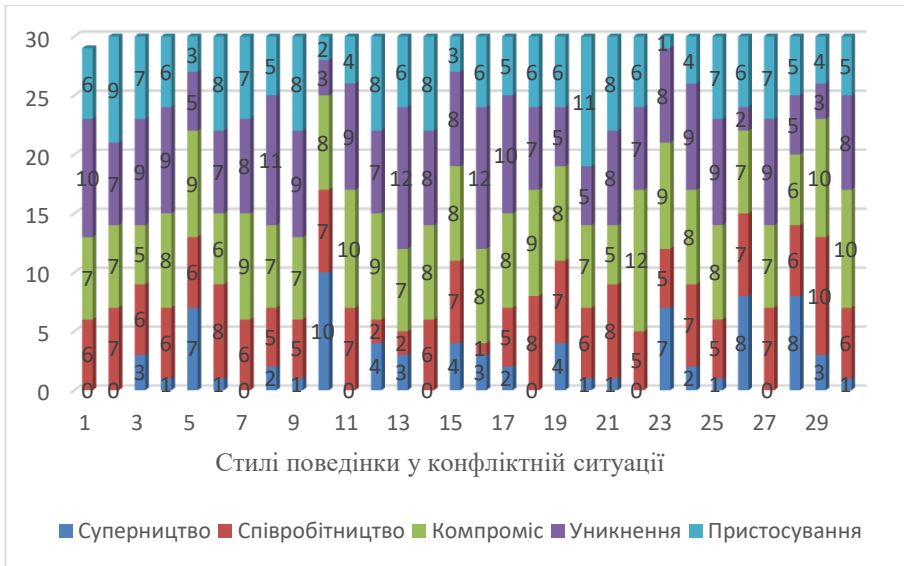

Рис. 2. Діаграма кількісних показників розподілу респондентів за методикою «Стиль поведінки в конфлікті» К. Томаса (n=30)

В ході дослідження, за методикою «Стиль поведінки в конфлікті» К. Томаса було виявлено, що 22 респонденти обирають у конфлікті стиль суперництва, для трьох з яких, – такий стиль є пріоритетним. 8 респондентів – не обирають такий стиль поведінки взагалі. Для особистостей, які обирають суперництво, характерне прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому. Всі 30 респондентів обрали співробітництво, для трьох з яких – такий стиль пріоритетний. Такі учасники ситуації приходять до альтернативи, повністю задовольняють інтереси обох сторін. Також всі 30 респондентів обрали пристосування, і для 12 з яких – пристосування є пріоритетною поведінкою у конфлікті. Респондентам з таким стилем поведінки властиве принесення в жертву власних інтересів заради іншого. Компроміс обрали всі учасники експерименту, і для 14 – це пріоритетний стиль. Такі респонденти досягають

згоди на основі взаємних поступок; пропозицій варіантів вирішення ситуації, що знімає виникле протиріччя. І також, всі 30 респондентів обрали уникнення, для 5 з яких – уникнення є пріоритетною поведінкою у конфлікті. У таких людей відсутнє прагнення до кооперації і також відсутні тенденції до досягнення власних цілей.

Третім етапом дослідження було проведення методики дослідження акцентуації характеру Леонгарда-Шмішека (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількісні показники вираженості акцентуації характеру за методикою Леонгарда-Шмішека (n=30)

Номер респондента	Типи акцентуації характеру									
	Демонстративний	Застягаючий	Педантичний	Збудливий	Гіпертичний	Дієтичний	Тривожний	Екзальтований	Емотивний	Циклотимний
1	16	14	16	15	12	9	9	18	18	15
2	10	12	12	15	12	9	9	18	21	24
3	20	14	10	12	21	6	12	18	21	15
4	14	18	12	12	12	9	6	12	18	9
5	18	16	12	15	18	3	9	24	18	18
6	20	12	12	3	15	6	15	12	18	12
7	4	10	4	12	6	12	6	6	12	6
8	14	18	16	15	15	12	18	18	18	21
9	14	16	18	15	24	6	15	18	21	21
10	16	16	14	18	21	6	12	18	18	18
11	12	12	14	12	6	12	3	12	15	12
12	18	10	8	0	18	3	12	12	21	15
13	10	10	14	15	18	12	15	18	21	12
14	6	18	12	9	3	15	12	6	15	9
15	6	16	12	15	9	18	18	18	12	21
16	10	4	16	12	12	6	15	18	15	12
17	12	10	16	3	18	6	12	18	18	18
18	6	12	10	12	18	9	9	18	15	15

19	16	10	14	15	18	6	15	18	18	18
20	14	20	16	12	15	9	15	24	18	21
21	8	14	10	0	12	8	15	12	18	9
22	8	16	14	6	9	12	15	12	18	18
23	10	14	8	12	15	9	3	12	15	18
24	14	14	12	15	9	12	6	12	18	24
25	16	14	12	0	15	12	3	12	9	6
26	6	10	14	12	12	9	3	12	15	3
27	14	14	12	12	12	12	18	18	21	15
28	4	18	10	12	12	12	15	18	15	6
29	2	8	8	3	9	15	9	6	15	9
30	16	14	10	3	9	9	15	12	21	18

* - низька акцентуація, - схильність до акцентуації,
 - висока акцентуація.

Отримані результати можна представити графічно (див. рис. 3).

Рис. 3. Діаграма кількісних показників вираженості акцентуацій характеру за методикою Леонгарда-Шмішека (n=30)

У відсотковому співвідношенні, в залежності від рівня вираженості акцентуацій: низького, середнього та високого – дані представлені у табл. 3.

Таблиця 3

Кількісні показники акцентуацій характеру в залежності від рівня вираженості акцентуацій за методикою Леонгарда-Шмішека (n=30)

Шкали акцентуацій	Рівень вираженості акцентуацій					
	Низький		Середній		Високий	
	п	%	п	%	п	%
Демонстративний	9	30%	19	63,33%	2	6,67%
Застрягаючий	1	3,33%	28	93,33%	1	3,33%
Педантичний	1	3,33%	29	96,67%	0	0%
Збудливий	8	26,67%	22	73,33%	0	0%
Гіпертимний	3	10%	24	80%	3	10%
Дістимічний	9	30%	21	70%	0	0%
Тривожний	7	23,33%	23	76,67%	0	0%
Екзальтований	3	10%	25	83,33%	2	6,67%
Емотивний	0	0%	23	76,67%	7	23,33%
Циклотимний	4	13,33%	21	70%	6	20%

Отримані результати графічно представлені за допомогою гістограми 4.

За результатами дослідження, демонстративний тип акцентуації характеру мають 6,67% респондентів, що характеризується підвищеною здатністю до витіснення. 63,33% мають тенденцію до даного типу. У 30% респондентів, дана акцентуація знаходиться на низькому рівні.

Акцентуацію застрягаючого типу має один респондент, тобто 3,33%. Даному типу характерна надмірна стійкість афекту. Також в одного респондента (3,33%), дана акцентуація знаходиться на низькому рівні. 93,33% мають тенденцію до застрягаючого типу акцентуації характеру.

Педантичний тип акцентуації знаходиться на середньому рівні у 69,67%. В 1 респондента (3,33%) акцентуація має низький рівень. Особистості цього типу відрізняються підвищеною ригідністю, інертністю психічних процесів, нездатність до витіснення травмуючих переживань.

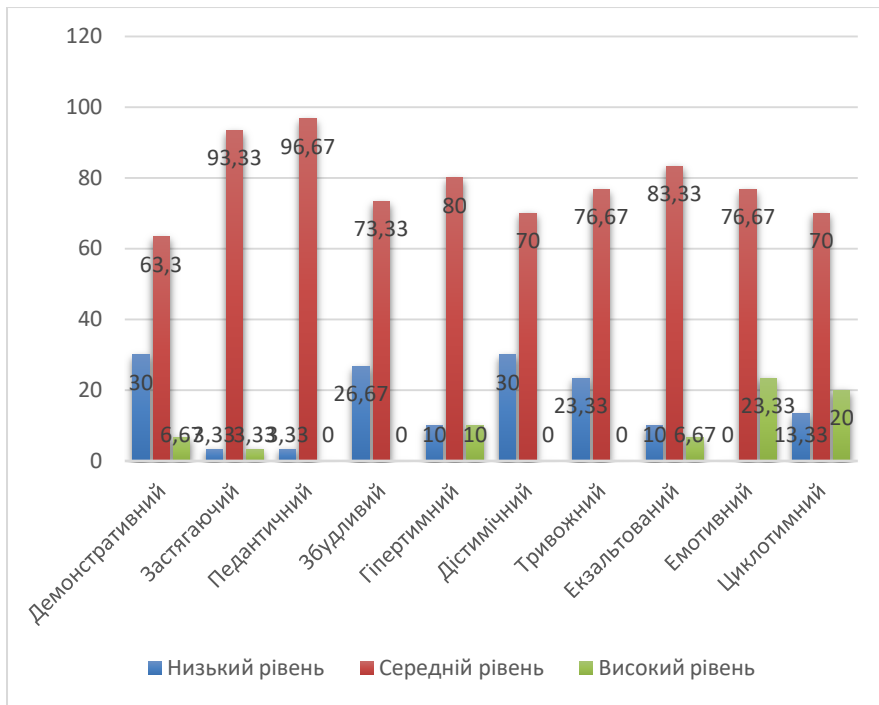

Рис. 4. Гістограма результатів дослідження за методикою дослідження акцентуації характеру Леонгарда-Шмішека (n=30)

Збудливий тип акцентуації на середньому рівні у 73,33% респондентів, у 26,67% - на низькому. Такому типу властива підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями

Гіпертимний тип акцентуації мають 10% респондентів, що характеризується підвищеним фоном настрою у поєднанні з оптимізмом і високою активністю. 80% мають тенденцію до даного типу акцентуації. Та у 10% даний тип знаходиться на низькому рівні.

Тенденцію до дистимічного типу мають 70% респондентів, та в 30% акцентуація на низькому рівні. Даній акцентуації властивий знижений фон настрою, песимізм, фіксація тіньових сторін життя, загальмованість.

Тривожний тип акцентуації в 76,67% респондентів знаходиться на середньому рівні, та в 23,33% на низькому.

Екзальтовану акцентуацію мають 6,67% респондентів, що визначає схильність до страхів, боязкість і лякливність. 83,33% мають тенденцію до даного типу. У 10% акцентуація на низькому рівні.

Емотивний тип акцентуації мають 23,33% респондентів. Особистості цього типу відрізняються особливою вразливістю й чутливістю. Тенденція до даного типу акцентуації в 76,67%.

Циклотимний тип акцентуації мають 20% респондентів. Цьому типу характерна зміна гіпертимічних і дистимічних фаз. 70% мають тенденцію до даного типу акцентуації. Та у 13,33% акцентуація знаходиться на високому рівні.

Наступним кроком у дослідженні було визначення взаємозв'язку гендерної ідентичності, пріоритетного стилю поведінки у конфлікті та акцентуацій характеру.

За допомогою методики діагностики психологічної статі С. Бем, опитувальника К. Томаса «Стиль поведінки в конфлікті» та методики дослідження акцентуації характеру Леонгарда-Шмішека було представлено результати дослідження у відсотках з урахуванням гендерної ідентичності, стилів поведінки у конфлікті та акцентуацій характеру.

За результатами дослідження 2 респонденти – 7% мають маскуліну гендерну ідентичність. 23% респондентів фемінінні. Компроміс, уникнення та пристосування – основні стилі поведінки фемінінних респондентів, які мають високу емотивну акцентуацію, та низьку акцентуацію збудливості. Такі респонденти досягають згоди на основі взаємних поступок, пропозицій варіантів вирішення ситуації, що знімає виникле протиріччя, мають велику чутливість до інших, відзначаються глибиною переживань у галузі тонких емоцій. Андрогінну гендерну ідентичність має 21 респондент – 70%. Більшість андрогінних респондентів, стилем поведінки у конфлікті обирають уникнення та компроміс, і зовсім не обирають суперництво. Тобто респонденти схильні до задоволення потреб опонента у конфлікті, або обох учасників конфліктної ситуації, досягають згоди на основі взаємних поступок, пропозицій варіантів вирішення ситуації, що знімає виникле протиріччя. Демонстративна, тривожна та

дистимічна акцентуації у більшості андрогінних респондентів знаходяться на низькому рівні. А емотивна та циклотимна – на високому. Отже, такі особистості виокремлюються високою чутливістю, вразливістю, відзначаються глибиною переживань у галузі тонких емоцій, схильні до невмотивованих різких змін настрою протягом короткого часового інтервалу.

Висновки. Таким чином, в ході аналізу наукової літератури щодо вивчення проблеми поведінки в конфліктній ситуації неповнолітніх з неповних сімей та її корекції, виявилось, що конфлікт означає зіткнення сторін, думок, сил. Гендерна ідентичність – це базова структура соціальної ідентичності, що характеризує людину з погляду її належності до чоловічої або жіночої групи, це усвідомлення себе пов'язаним із культурними визначеннями мужності й жіночності. Гендерний конфлікт – це протиріччя (зіткнення) між нормативними уявленнями про риси особистості, особливості поведінки та неспроможність або небажанням особистості відповідати цим уявленням та вимогам.

Література

1. Конфліктологія : [Підручн. Для студентів вищих навч. закладів] / За ред. М. М. Герасіної, М. І. Попова. Харків : Право, 2002. 216 с.
2. Browne, J. The future of gender GB: Cambridge University Press, 2007. 288 p.
3. Handbook of studies on men and masculinities / Ed. by M. S. Kimmel, J. Hearn and R. W. Connell. London: Sage Publications Ltd, 2005. 504 p.

References

1. Konfliktolohiia : [Pidruchn. Dlia studentiv vyshchych navch. zakladiv] / Za red. M. M. Herasinoi, M. I. Popova. Kharkiv : Pravo, 2002. 216 s.
2. Browne, J. The future of gender GB: Cambridge University Press, 2007. 288 p.
3. Handbook of studies on men and masculinities / Ed. by M. S. Kimmel, J. Hearn and R. W. Connell. London: Sage Publications Ltd, 2005. 504 p.

Yaremchuk V. V.

CONFLICT BEHAVIOR OF MINORS FROM ONE-PIECE FAMILIES: GENDER ASPECTS

The article carries out an empirical study of the gender specifics of the conflict behavior of minors from single-parent families. It was determined that the conflicts

between representatives of different sexes arise between their traditional and situational roles, which are determined by society. The empirical study determined the relationship between gender identity, priority style of behavior in conflict and character accentuations. According to the results of the study, it was found that 7% of respondents have a masculine gender identity. 23% of respondents are feminine. Behavioral strategies such as compromise, avoidance, and accommodation are the main behavioral styles of female respondents with high emotional accentuation and low excitability accentuation. 70% have an androgynous gender identity. respondents. The majority of androgynous respondents choose avoidance and compromise as their style of behavior in conflict, and do not choose rivalry at all. That is, the respondents tend to satisfy the needs of the opponent in the conflict, or both participants in the conflict situation, reach an agreement on the basis of mutual concessions, proposals for resolving the situation, which removes the contradiction that has arisen. Demonstrative, anxious and dysthymic accentuation in most androgynous respondents is at a low level, and emotional and cyclothymic - at a high level. Therefore, such personalities are distinguished by high sensitivity, vulnerability, are marked by the depth of experiences in the field of subtle emotions, are prone to unmotivated sudden changes in mood within a short time interval. It is noted that the problem of the influence of gender characteristics of the personality on the choice of a behavior strategy in conflict among minors from single-parent families is gaining increasing scientific interest in the gender aspect as determinants of personality behavior. The gender aspect, in the field of conflict behavior strategy, manifests itself quite clearly. Gender characteristics of behavior in conflict are determined by the characteristics of gender roles, as well as other reasons.

Key words: *conflict behavior, minors from single-parent families, behavior style, gender identity.*

Яремчук Віталія Василівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОСТІ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ НА ЕТАПІ ПІДГОТОВКИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті на підґрунті системно-цілісного підходу розглядаються історичні передумови становлення психології цілісності й визначаються специфічні особливості поняття «цілісність особистості» й умови розвитку цілісності обдарованої молоді саме на етапі підготовки наукового дослідження. Емпіричні дані підтверджують особливості формування цілісності особистості обдарованої молоді впродовж опанування гуманітарними професіями.

Особливої уваги надається історичному внеску лейпцизької школи, яка увела у науковий обіг поняття цілісності й висвітлила вагомі структурні складові цілісності особистості.

За результатами математико-статистичного аналізу одержаних емпіричних даних виокремлюються провідні чинники цілісності обдарованої сучасної молоді, яка здійснює наукову діяльність.

Ключові слова: лейпцизька школа, обдарована молодь, психологія цілісності, цілісність особистості.

Постановка проблеми. Обдарована молодь впродовж навчання у вищій школі має можливість щодо розкриття власної креативності саме на етапі дослідницької діяльності. Втім вагому роль в цьому процесі відіграє цілісність особистості. Розглянемо провідні історичні аспекти становлення цілісної психології, що й запропонувала науці поняття цілісності особистості.

Напочатку минулого століття в психології існувало багато шкіл, котрі намагалися перевести психологічну науку з методологічної кризи у розвинене системне знання із власним тезаурусом, предметом й методами дослідження. Низка таких шкіл оформилася у Німеччині. Так, берлінська школа гештальтпсихології та лейпцизька школа, як було сув'язано у «німецьку цілісну психологію», що виступила опонентом традиційної асоціаністської психології з її елементаризмом і механіцизмом.

Доволі часто поставало питання щодо з'ясування наявності власне основи, догми для усіх наук, хоча в дійсності таким не є. Представникам лейпцизької цілісної психології належить одна з перших спроб перегляду методологічних основ, що утворюють фундамент науки. В такий спосіб було розроблено принцип цілісності до вивчення душевного життя, суттєво протилежний елементаристському підходу старої психології.

Центральним принципом цілісної психології є принцип первинної цілісності будь-якого психічного переживання. Задля цього запропоновано метод «цілісного аналізу» або метод безпосереднього переживання самого себе й виокремлення певних його сторін. Згідно з учінням лейпцизької школи в цілісному переживанні існує певний динамічний взаємозв'язок між цілим і часткою. Феноменально, функціонально й генетично ціле панує над частками, визначає їх, хоча частки можуть здійснювати зворотній вплив на ціле [6, 7]. Така залежність досліджувалася лейпцизькою школою. Так, процес психічного розвитку в усіх його видах (в онто-, філо-, антропо- і в актуалгенезі) комплексних якостей до гештальт властивостей, від менш удосконалених відбувається від гештальт-переживань до більш удосконалених прегнантних гештальтів. Так, у дітей на певному етапі розвитку переживання дифузні, недиференційовані, недосконалі й не така осмислені як у дорослих. Лише за дорослішанням переживання диференціюються й наповнюються змістом.

Втім проблема цілісності душевного життя у лейпцизькій школі пов'язана із емоціями. Тобто, саме емоції спричинюють ритм душевного життя, визначають особливості здійснення усіх психічних процесів, в тому числі й сприйняття, пам'яті, мислення. Афективність є властивістю будь-якого цілісного утворення.

Також вагомим поняттям цієї школи є сутність структури. Із загальної структури душі виокремлюються часткові її структури, що знаходяться в основі діяльності пам'яті, мислення, естетичних переживань тощо. Серед часткових структур надважливою є структура цінностей, яка утворює ядро того, що може бути особистістю або характером. Загальна структура душі визначається, передусім, надіндивідуальними душевними структурами (спільними для родини, етносу, раси). Сутність людського життя у створенні людиною цінностей. Втім ціннісна спрямованість залежить від структур, що успадковуються від предків. Усвідомити такі структури та діяти у відповідності з тим, що в них закладено, індивід може завдяки почуттям, що пов'язані із структурним ядром «Я».

З індивідуальними та надіндивідуальними структурами душі співвідносяться об'єктивні духовні структури (мова, мистецтво тощо). Чим більше мають прояв у індивідуальних та надіндивідуальних структурах об'єктивні духовні структури, тим повноцінніше душевні структури.

Тобто, душевне життя постає у цілісності, одиницею аналізу психічного життя виступає цілісне комплексне переживання. Лейпцизька школа досліджувала різні психічні утворення в залежності від їх ролі у загальній душевній структурі й намагалася вирішити проблему утворення якостей часток властивостями цілого переживання, а також вивчала систему душевного життя у його розвитку. Тобто, цілісний підхід до аналізу психічних явищ дозволяє поєднати пізнавальні та афективні процеси. Й провідну роль тут відіграють саме емоційні процеси, особливо на ранніх етапах генетичного розвитку. Власне лейпцизька школа довела, що різницю між людьми важливо шукати не через особливості психічних процесів, а саме у різниці ціннісних структур, що й визначають психічне життя особистості.

Отже, у площині контексту проблеми, яку ми висвітлюємо, формування цілісності особистості є також суттєвим аспектом. Цілісність особистості або внутрішня узгодженість передбачає взаємозв'язок всіх частин-систем суб'єкта. Таким чином, цілісна особистість: спрямовується до суттєвих самозмінювань; приймає і цінує власний досвід як вагомий ресурс для таких самозмінювань; звернена і здатна до утилізації іншого позитивного досвіду задля власних самозмінювань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Отже, науковець, який самоопановує процес самоорганізації цілісності власної особистості: приймає і підтримує будь-які спроби щодо самозмінювань; відсторонюється від власних оцінок, уподобань, неприйняттів і повністю приймає й утилізує власний досвід як необхідний ресурс для самозмінювань; виходить у мета-позицію стосовно власних переконань, індивідуального стилю життєдіяльності.

Цілісність особистості не лише умова, але й показник успішності наукової діяльності в галузі психології. За відсутності такої властивості навіть обдаровані майбутні науковці відчують брак самозмінювань. Щодо внутрішнього досвіду, то тут також немає суттєвих самозмінювань.

У випадку наявності цілісності особистості науковий керівник трансформує цінну властивість і сприяє організації довіри та формуванню цілісності майбутнього науковця. Як вважають Ж. Беккіо, С. Гіллген, Дж. Зейг, саме цілісність вчителя сприяє бажанню учня, розібратися із своїми недоліками,

реалізувати власний потенціал, віднайти унікальність і ідентифікуватися із науковою спільнотою, створити власний стиль життя і новий засіб існування у життєтворенні. Цілісність особистості – це власна історія становлення, інтегрування й диференціації і знов інтегрування на основі усвідомлення цінності свого досвіду, ціннісного ставлення до «Я» свого, інших й Усесвіту. Цілісність у вимірі міжособистісної взаємодії – це пристосування до іншого, як системи і стремління до творчої співпраці з розмаїтими системами: людьми, організаціями, утвореннями. При тому, що форми прояву розрізняються, наміри і мотиви завжди спрямовані на розвиток, саморозвиток.

Так, С. Гілліген відмічав, що успішність як терапії, так і навчання терапії М. Еріксона пов'язується з цілісністю вчителя.

Проте багаторічні пошуки відповіді на питання як вдається вченому досягати успішних змін через неймовірні і навіть незвичні стратегії не давали позитивних результатів. Дж. Хейлі розмірковував над “прийняттям внутрішньої реальності та її утилізації”. Лише знайомство і подальше учнівство дозволило знайти відповідь, котра пов'язана із особистістю вчителя, саме з його цілісністю. Отже, М. Еріксон попереджував, що суб'єкта слід постійно оберігати як особистість, котра наділена певними правами, привілеями та безпосереднію внутрішнього життя, і усвідомлювати, що в ситуації гіпнозу вона виявляється в уразливому становищі. Незалежно від того, наскільки суб'єкт інформований, у нього завжди існує усвідомлена або неусвідомлена загальна невпевненість стосовно того, що відбудеться, що буде або не буде сказано чи зроблено.

Отже, **мета статті** полягає у висвітленні провідних характеристик цілісності обдарованої молоді саме на етапі здійснення наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Окрім цього, ми з'ясували специфіку організації цілісності особистості й психологічних властивостей, які взаємопов'язані із цим явищем у студентів, які навчаються у ВНЗ, галузь знань “Соціально-політичні науки” за напрямком підготовки “Політологія”; “Гуманітарні науки” за напрямком підготовки “Філологія”.

Загальна тенденція щодо поданої вибірки є такою. У студентів першого курсу провідним є пізнавальний мотив, зацікавленість як процесом, так і результатом власної діяльності. У студентів п'ятого курсу спостерігається тенденція щодо об'єктивності самооцінки, усталеності ціннісних орієнтацій, прагнення до самоконтролю, життєвого успіху.

Конкретизуємо зазначені вище дані у динаміці. Так, на кореляційній матриці наявні 63 змінних, утім за засобом “головних компонент” було

вилучено 12 факторів із власними значеннями більше одиниці. Фактори, отримані в результаті обертання за методом варімакс, пояснюють 87,3 % сукупної (загальної) дисперсії.

I фактор “життєтворчість”. II фактор “самоздійснення”. III фактор “мотивація”. IV фактор “результативність”. V фактор “довільність”. VI фактор “образ світу, образ людини”. VII фактор “асертивність”. VIII фактор “пізнавальна діяльність”. IX фактор “допитливість”. X фактор “самозвинувачення”, високий рівень зазначеного фактора спричинює дезінтеграцію власного “Я”, підвищене почуття провини, нестійкість власного “Я” через регресивні процеси або емоційну незрілість. XI фактор “успішність”. XII чинник “асертивність”, ортогональною точкою вказаного фактора є “мотив до зміни поточної діяльності”, запобігання неуспіху домінує над мотивацією досягнення, страх помилки стимулює успішність. Переважає пасивно-стриманий стиль міжособистісних взаємин.

У студентів гуманітарного профілю навчання специфіка самоорганізації цілісності особистості пов'язана із представленими факторами, проте домінуючими виступають: “життєтворчість”, “самоздійснення”, “мотивація”. Прагнення до самоусвідомлення й саморозвитку домінують у процесах розбудови цілісності особистості. Однак, негативні прояви дезінтегрованості “Я” особистості, що впливають на самовизначення як на особистісному рівні, так і професійному, заважають інтеграційним процесам.

За вибіркою студентів другого курсу (на кореляційній матриці) пред'явлено 63 змінних, з котрих засобом “головних компонент” було вилучено 15 факторів із власними значеннями більше одиниці. Вказані фактори було піддано обертанню за методом варімакс (Varimax). Фактори, отримані в результаті обертання за методом варімакс, пояснюють 88,5 % сукупної (загальної) дисперсії.

I фактор “життєтворчість”. Ортогональною точкою зазначеного фактора є “цікава робота”, схильність до роботоголізму, провідною цінністю стає праця, стремління відійти від екзистенційних проблем. Фундаментальне питання сенсу життя втілюється у постійному зануренні у професійну діяльність. Відбувається професійна деформація особистості, межа між особистістю й професійною роллю майже зникає.

II фактор “самоздійснення”. III фактор “мотивація”. Ортогональною точкою цього фактора є “значимість результатів діяльності” та “мотив до зміни поточної діяльності”, запобігання неуспіху домінує над мотивацією досягнення,

страх помилки стимулює успішність. Переважає пасивно-стриманий стиль міжособистісної взаємодії.

IV фактор “інтегративність”. Ортогональною точкою цього фактора є “самозвинувачення”, високий рівень цього фактора спричинює дезінтеграцію власного “Я”, підвищене почуття провини, нестійкість власного “Я” через регресивні процеси або емоційну незрілість. А також “здоров’я”, нехтування здоровим способом життя, невідповідальне ставлення до стану власного фізичного, психічного, психологічного здоров’я.

V фактор “довільність”. Ортогональною точкою окресленого фактора є “дослідницька діяльність” – зосередженість на одних видах діяльності негативно впливає на реалізацію в інших, однобічність й упередженість у поглядах, позиціях; “контактність” на рівні мультилатеральних зв’язків, розчинення у комунікації призводить до гіперсоціальності, проте запобігання рефлексії, самоаналізу.

VI фактор “внутрішня свобода”. Ортогональною точкою вказаного фактора є “етноцентричні цінності” (створення сім’ї) як можливість зануритись в утилітарні потреби й відійти від потреби в саморозвитку, самореалізації та любові, що має прояв у хворобливій залежності від партнера.

VII фактор “очікуване ставлення інших”. Ортогональною точкою описаного фактора є “визнання інших” – намагання утвердитись, добитись визнання інших, що є підставою для власного визнання себе, у ситуації фрустрації оточення сприймається як вороже.

VIII фактор “самореалізація”. Ортогональною точкою окресленого фактору є “надмірна захопленість розвагами”, марнотратність, непомірність у всьому, радикальний настрій, веселий запал, грайливість.

IX фактор “освіченість”. Ортогональною точкою цього фактора є “високий соціальний статус”, схильність до снобізму, статусність як показник цінності особистості.

X фактор “результативність”. Ортогональною точкою зазначеного фактора є “почуття краси”, індивід занурюється у світ прекрасного, естетичних задовольень, щоб позбавитись реальних проблем, внутрішніх конфліктів.

XI фактор “поважливність”. Ортогональною точкою зазначеного фактора є “релігійність” – ціннісне ставлення до віри, дотримання канонів, добродієність, проте зневажання світським життям, зневага до соціальних та психологічних проблем суспільства, відокремленість від потреб щодо саморозвитку й самоудосконалення, як таких, що заперечують служінню справжнім істинам.

XII фактор “самоконтроль”. Ортогональною точкою цього фактора є “високий матеріальний статус” – тенденція щодо оцінювання цінності людини за її матеріальним статусом, фінансовим становищем; переважання матеріальних цінностей.

XIII фактор “пізнавальні інтереси”. XIV фактор “соціальна активність”. XV фактор “результативність”.

Таким чином, для студентів другого курсу гуманітарного напрямку характерними факторами самоорганізації цілісності є “життєтворчість”, “самоздійснення”, “мотивація”, “інтегративність”. Зазначені фактори є провідними, утім кожний з відзначених факторів здійснює свою дію у процесі організації цілісності особистості.

За вибіркою студентів третього курсу (на кореляційній матриці) пред’явлено 63 змінних, з котрих засобом “головних компонент” було вилучено 15 факторів з власними значеннями більше одиниці. Вказані фактори було піддано обертанню за методом варімакс (Varimax). Фактори, отримані в результаті обертання за методом варімакс, пояснюють 95,5 % сукупної (загальної) дисперсії.

I фактор “самоздійснення”. Ортогональною точкою охарактеризованого фактора є “конкурентність”, за спрямованістю до досягнень, створення кар’єри, сприйняття інших як конкурентів унеможливорює щирі взаємини з іншими; “етноцентричні цінності” – превалювання утилітарних мотивів, тенденція щодо реалізації первинних матеріальних потреб заважає особистісній та професійній самореалізації особистості, негативно впливає на самоорганізацію цілісності особистості.

II фактор “поважливість”. III фактор “довільність”.

IV фактор “шанованість”. Ортогональною точкою вказаного фактора є “здоров’я”, нехтування здоровим способом життя, безвідповідальне ставлення до фізичного, репродуктивного, психологічного здоров’я; “ставлення до інших” - негативне ставлення до людської природи, дихотомічність, полярність, крайність у висновках, негативізм.

V фактор “інтегративність”. Ортогональною точкою цього фактора є “самоінтерес” - захоплення самоаналізом, інтрапунітивні реакції, самокритичність; “самозвинувачення”. Високий рівень окресленого фактору спричинює дезінтеграцію власного “Я”, підвищене почуття провини, нестійкість власного “Я” через регресивні процеси або емоційну незрілість.

VI фактор “поважливість”. Ортогональною точкою вказаного фактора є “свобода”, стремління до незалежності перетворюється на відсутність обов’язків, втрату душевної близькості у міжособистісних взаєминах; “мотив уникнення” – намагання позбавитись відповідальних рішень, уникання відповідальності й острах перед життєвими труднощами.

VII фактор “мотивація”. Ортогональною точкою зазначеного фактора є “значимість результатів діяльності”, сконцентрованість на результатах діяльності, нехтування процесуальними й мотиваційними аспектами діяльності.

VIII фактор “допитливість”. Ортогональною точкою цього фактора є “приємне дозвілля”. Спрямованість на відпочинок, дозвілля, насолоду в різних формах призводить до епікурейства, проте всупереч самореалізації й саморозвитку.

IX фактор “життєтворчість”. X фактор “результативність”. Ортогональною точкою цього фактора є “любов”, а любовна залежність, яка характеризується схильністю до розчинення у партнері. Інтереси, звички, потреби партнера домінують над усіма потребами індивіда, що призводить до зникнення, втрати власного “Я”.

XI фактор “успішність”. Ортогональною точкою вказаного фактора є “пізнавальна активність” та “відчуття прекрасного” – переважання пізнавальної та естетичної спрямованості спричиняє втрату реалістичності й бажання зануритись у власний внутрішній світ як альтернативу дійсності.

XII фактор “результативність”. Ортогональною точкою охарактеризованого фактора є “результативність” нездатність об’єктивно оцінити результати власної діяльності, зосередженість на невдачах, розчарованість, незадоволеність, відчуття “омани” від невідповідності очікувань, сподівань й результату діяльності.

XIII фактор “об’єктивна самооцінка”. Ортогональною точкою описаного фактора є “спілкування”, що проявляється як гіперкомунікабельність, зосередження на комунікативному аспекті взаємодії, бажання сховатись від власних екзистенційних питань за призою спілкування.

XV фактор “образ світу, образ людини”.

Отже, для студентів третього курсу гуманітарного напрямку характерними факторами самоорганізації цілісності є “самоздійснення”, “поважливість”, “довільність”, “шанованість”. Зазначені фактори є провідними, утім кожен із відзначених факторів здійснює свою дію у процесі організації цілісності особистості.

За вибіркою студентів четвертого курсу (на кореляційній матриці) пред'явлено 63 змінних, з котрих засобом “головних компонент” було вилучено 12 факторів з власними значеннями більше одиниці. Вказані фактори було піддано обертанню за методом варімакс (Varimax). Фактори, отримані в результаті обертання за методом варімакс, пояснюють 97,4 % сукупної (загальної) дисперсії.

I фактор “самоздійснення”. Ортогональною точкою охарактеризованого фактора є “освіченість”. Концентрація на академічності стимулює школярство, передування навчальних мотивів й уникнення практичної реалізації, невміння на практиці застосовувати власні знання, безпорадність на фоні академізму.

II фактор “мотивація”. Ортогональною точкою окресленого фактора є “значимість результатів діяльності”. Запобігання неуспіху домінує над мотивацією досягнення, страх помилки стимулює успішність. Переважає пасивно-стриманий стиль міжособистісної взаємодії.

III фактор “інтегративність”. Ортогональною точкою цього фактора є “самозвинувачення”. Високий рівень фактору спричинює дезінтеграцію власного “Я”, підвищене почуття провини, нестійкість власного “Я” через регресивні процеси або емоційну незрілість.

IV фактор “внутрішня свобода”. Ортогональною точкою окресленого фактора є “етноцентричні цінності” (створення сім'ї) як можливість зануритись в утилітарні потреби й відійти від потреби в саморозвитку, самореалізації та “любов”, що має прояв у хворобливій залежності від партнера.

V фактор “самореалізація”. Ортогональною точкою описаного фактора є “надмірна захопленість розвагами”, що проявляється як марнотратність, непомірність у всьому, радикальний настрій, веселий запал, грайливість.

VI фактор “результативність”. Ортогональною точкою цього фактора є “високий матеріальний статус” – тенденція щодо оцінювання цінності людини за її матеріальним статусом, фінансовим становищем; переважання матеріальних цінностей.

VII фактор “поважливість”. VIII фактор “результативність”. Ортогональною точкою цього фактора є “результативність” нездатність об'єктивно оцінити результати власної діяльності зосередженість на невдачах, розчарованість, незадоволеність, відчуття “омани” від невідповідності очікувань, сподівань й результату діяльності. IX фактор “життєтворчість”.

X фактор “пізнавальні інтереси”. Ортогональною точкою вказаного фактора є “високий соціальний статус”, що проявляється як схильність до снобізму, статусність як показник цінності особистості.

XI фактор “об’єктивна самооцінка”. XII фактор “асертивність”.

Отже, для студентів четвертого курсу гуманітарного напрямку характерними факторами самоорганізації цілісності є “самоздійснення”, “мотивація”, “інтегративність”, “внутрішня свобода”. Вказані фактори є провідними, утім кожен із відзначених факторів здійснює свою дію у процесі організації цілісності особистості.

Висновки. На основі одержаних експериментальних даних варто відзначити домінуючі фактори, що сприяють самоорганізації цілісності особистості, а саме: “життєтворчість”, “самоздійснення”, “мотивація”, “інтегративність”, “результативність”, “поважливість”, “духовність”, “довільність”, “образ світу, образ людини”, “шанованість”. Утім виокремлено ортогональні полюси факторів, які, навпаки, стримують або не сприяють самоорганізації цілісності особистості (негативні значення факторів): “значимість результатів діяльності”, “мотив до зміни поточної діяльності”, “самозвинувачення”, “етноцентричні цінності”, “самоінтерес”, “освіченість”, “цікава робота”, “конкурентність”, “здоров’я”.

Результати дослідження виявили тенденцію зміни структурних компонентів у майбутніх практичних психологів протягом навчання у ВНЗ. Цілісність особистості проявляється завдяки базовим компонентам і ряд додаткових, які трансформуються протягом навчання. Можна зазначити, що відбувається переключення уваги від самоінтересу до професійного інтересу, побудови планів на майбутнє, бажання досягти визнання та поваги. Однак є один фактор, який спостерігається у студентів усіх курсів – “самоактуалізаційний компонент”. Він проявляється у побудові внутрішніх критеріїв, творчому самовираженні, реалізації своїх можливостей, здатності жити справжнім (тобто переживати справжній момент свого життя у всій його повноті). Тому можна припустити, що саме цей фактор здійснює самоорганізуючий вплив на становлення та формування цілісності особистості.

Література

1.Гейко Є.В. (2016) Психологія цілісності особистості. Кропивницький: Центральньо-Українське видавництво. 384 с.

2. Becchio J., Suarez B. (2021) Du nouveau dans l'hypnose. Les techniques d'activation de conscience. Paris : Odile Jacob. 168 p.

3. Erickson M.N. (1948) Hypnotic psychotherapy / M.N.Erickson // The Medical Clinics of North America. P. 571 – 584. New York W.D.Sounders Co. Reprinted in Ericson. 1980

4. Gilligan, S.G. (1982) Ericksonian approaches to clinical hypnosis. In J.K. Zeig (Ed.), Ericksonian approaches to hypnosis and psychotherapy. New York: Brunner/Mazel. P. 87 - 103

5. Ipsen G. (1926) Uber Gestaltauffassung. N.psych. Stud., Bd. S. 167-278.

6. Sander F. (1926) Uber Gestaltauffassung. In.: Intern. Congr. of psychology, 8th. Groningen. P. 183-187.

References

1. Heiko Ye.V. (2016) Psykhologhiia tsilisnosti osobystosti. Kropyvnytskyi: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. 384 s.

2.

ecchio J., Suarez B. (2021) Du nouveau dans l'hypnose. Les techniques d'activation de conscience. Paris : Odile Jacob. 168 p.

3. Erickson M.N. (1948) Hypnotic psychotherapy / M.N.Erickson // The Medical Clinics of North America. P. 571 – 584. New York W.D.Sounders Co. Reprinted in Ericson. 1980

4. Haley, J. (1973) Uncommon Therapy. The Psychiatric Techniques of Milton Erickson. New York : Norton & Co. 320 p.

5. Gilligan, S.G. (1982) Ericksonian approaches to clinical hypnosis. In J.K. Zeig (Ed.), Ericksonian approaches to hypnosis and psychotherapy. New York: Brunner/Mazel. P. 87 - 103

6. Ipsen G. (1926) Uber Gestaltauffassung. N.psych. Stud., Bd. S. 167-278.

7. Sander F. (1926) Uber Gestaltauffassung. In.: Intern. Congr. of psychology, 8th. Groningen. P. 183-187.

Geiko E.V.

Formation of the integrity of a gift personality at the stage of preparation for scientific research

The article examines the historical prerequisites for the formation of the psychology of integrity and defines the specific features of the concept of "integrity of personality" and the conditions for the development of the integrity of gifted youth precisely at the stage of preparation of scientific research. Empirical data confirm the

peculiarities of the formation of the integrity of the personality of gifted youth during the mastery of humanitarian professions. Special attention is paid to the historical contribution of the Leipzig school, which introduced the concept of integrity into scientific circulation and highlighted important structural components of the integrity of the individual. According to the results of the mathematical and statistical analysis of the received empirical data, the leading factors of the integrity of the gifted modern youth who carry out scientific activities are singled out.

The results of the study revealed a tendency to change structural components in future practical psychologists during their studies at a university. The integrity of the individual is manifested due to the basic components and a number of additional ones that are transformed during training. It can be noted that there is a shift of attention from self-interest to professional interest, building plans for the future, and the desire to achieve recognition and respect.

However, there is one factor that is observed in students of all courses - the "self-actualization component". It manifests itself in the construction of internal criteria, creative self-expression, the realization of one's potential, the ability to live authentically (that is, to experience the real moment of one's life in all its fullness). Therefore, it can be assumed that this factor exerts a self-organizing influence on the formation and formation of the integrity of the individual.

Key words: *Leipzig school, gifted youth, psychology of integrity, integrity of personality.*

Гейко Євгенія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи ЦДУ імені Володимира Винниченка.

Piletska L.S. (ORCID 0000-0002-4011-6433)
Zavatska N.Ye. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Blyskun O.O. (ORCID 0000-0001-7875-7714),
Turban V.V. (ORCID 0000-0001-8810-1874),
Voloshyn V.M. (ORCID 0009-0003-4084-4013)

THE GIFT OF YOUTH AND ITS DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF A PROBLEM-GENIC SOCIETY

The article reveals the problem of youth giftedness and the peculiarities of its development in the conditions of a problematic society. It is shown that the most intellectually gifted teenagers are the most tolerant, treat the people around them better, and have no emotional and communication problems. The problematic behavior of some gifted students should be considered as a reaction of unsatisfied ambition and psychological protection. Such a reaction occurs if the type of giftedness does not correspond (or does not fully correspond) to the profile of the subjects of advanced study or the general level of intelligence is insufficient for easy assimilation of complex educational programs, as well as in the case when the educational environment, the psychological climate of the class is such as to promote consolidation maladaptive behavior. It is emphasized that the process of socialization of gifted youth can be optimized thanks to the well-thought-out formation of class groups.

Key words: *student youth, giftedness, gifted youth, socialization, socio-psychological support, problematic society.*

Formulation of the problem. Intellectually gifted youth are a particularly valuable asset of any society, but the attitude of people around them is usually wary. This attitude is dictated by the ideas that have become established in everyday consciousness that gifted young people create problems for others and do not adapt well in society because they are self-centered, socially inadequate, uncommunicative and do not even try to understand those with whom they communicate. If they develop some ideas, they do not correlate their goals and the methods they use to achieve them with group goals and ethical standards, as well as with the opinions of individual people. While devoting themselves to creativity, they do not think about the social

consequences of their own activities, about how its results will affect the lives of other people.

Analysis of the latest research and publications. Attempts to limit creative activity, introducing it into a framework acceptable to others, inhibits, on the one hand, the development of the potential of giftedness, and on the other hand, does not optimize their adaptation in society, but aggravates conflicts and leads to emotional breakdowns. Psychologists, who traditionally defend gifted young people, consider maladaptation to be an inevitable consequence of giftedness. Few people dispute the prevailing opinion in scientific psychology that with the intensification of intellectual and special abilities, the emotional and social development of the individual inevitably suffers [1-5].

The purpose of the article is to reveal the problem of giftedness in young people and its development in the minds of a problematic society, to find out the relationship between social development and intellectual giftedness, and also to assess the adaptability potential and level of social maturity of a gifted young person on the threshold of adulthood.

Presentation of the main material and research results. We assumed that the degree of social maturity can be determined by the system of life values and the level of personal tolerance of a young person. The ability to adapt can be evidenced by the level of social intelligence, the type of communication attitudes, the degree of adequacy of self-esteem, and the presence of constructive behavior skills in stressful and conflict situations.

In connection with the task, methods of life values and tolerance (L. Yasyukova), as well as tests of social intelligence (Guilford-Sullivan), communicative attitudes, self-esteem (Fiedler-Yasyukova), and the Rosenzweig frustration test were used for diagnosis. To ensure comprehensiveness, the Amthauer Structure of Intelligence Test and the Cattell Personality Questionnaire (Form A, revised for adolescents by L. Yasyukova) were included. The study was not limited to studying the social development and adaptive capabilities of the sample as a whole, that is, all high school students. We hypothesized that the established traditions of raising girls may be more conducive to their social development compared to boys.

It seemed logical to consider the connections between adaptive potential and the characteristics of the socializing environment, i.e., the influence of the psychological climate of the classroom on the personal development of students.

Based on this, differences associated with gender and the psychological climate of the class team were analyzed in order to identify the influence of these

factors on the social development of gifted youth. The reliability of intergroup differences was assessed using the Student's t test. The results are presented in tables 1-6. To identify relationships between indicators of social maturity, intellectual and personal characteristics, correlation analysis was used.

Based on the average values presented in the tables, the surveyed gymnasium graduates can be characterized as follows. The level of intellectual development of young people in all respects exceeds (or significantly exceeds) the average age norm. Consequently, these young people can be classified as gifted youth.

Social intelligence has not received such intensive development as academic intelligence, since all its indicators are within the age norm.

The level of ability to predict the development of events and verbal flexibility correspond to the upper limit of the age norm, understanding of pantomimic signals and motives of people's behavior is closer to its lower limit.

The data suggests that the values of most factors are in the average zone, which indicates individual variability in personality traits. As a general characteristic of the group, focusing on factors that go beyond average standards, it can be noted that the majority of young people surveyed are characterized by a desire for leadership (factor E), active informal communication (factor A) and entertainment (factor F). The high level of the last two factors is explained by age characteristics, and the clearly expressed desire for leadership of the majority of the surveyed high school students may be associated with giftedness.

Based on the data obtained, we can conclude that the majority of students are self-critical (P indices are negative) and friendly in communication (MPC indices above 7 and LPC indices above 4). However, at the same time, they are somewhat subjective, categorical in their judgments about people, and have a poor understanding of them (ASO index above 15), which is consistent with shortcomings in the development of their social intelligence.

For the vast majority of students, the most important are basic human values, such as health, family, friends, love (the lower the score, the more important the corresponding value is).

It is possible to draw conclusions about the average level of personal tolerance of high school students and about significant unevenness in the development of its various components. If cultural limitations are out of the question, since the indicator of breadth of interests significantly exceeds the average 4 points, then, unfortunately, it is more likely to have to admit the presence of prejudice and suspicion towards representatives of other cultures than respect for other people's

views and values. The young people surveyed also lack tolerance towards people brought up in different traditions. Instead of trying to kindly understand the reasons for “strange” statements and actions and understand others, they tend to aggressively take out the inconveniences and troubles associated with them on “strangers.” It can be said that the addition of cultural and aesthetic cycle subjects to the educational program expanded the social erudition of students, but had little effect on the formation of personal tolerance.

From the data obtained, it follows that the surveyed high school students have not developed a sense of responsibility, which is necessary for constructive actions in stressful situations; they usually do not see their fault in emerging conflicts.

The given general characteristics of high school students largely confirm the opinion about social immaturity and probable communication problems that may arise in gifted youth, although there is no reason to talk about their maladaptation. From the data obtained it is clear that the coefficient of social adaptation corresponds to the norm, not falling below 50%, which indicates that the vast majority of gifted adolescents have a standard repertoire of reactions that ensure relatively constructive behavior in stressful and conflict situations. However, further the analysis allows us to clarify the reasons that can give rise to various complications for some (and very specific) high school students when interacting with people around them.

Gender-related differences emerged in the following ways. Boys are distinguished by greater practical awareness, breadth of interests and horizons, compared to girls. No more significant differences were found in the structure and level of intelligence of the surveyed boys and girls, although some superiority of boys in the development of linguistic and mathematical abilities is outlined.

In the development of social intelligence, on the contrary, there is a slight superiority of girls in such indicators as understanding the motives of people’s behavior and the richness of the speech repertoire of communication. The latter exceeds their age norm.

Differences manifested themselves in personality traits. Boys are more rationalistic, and girls are more sensitive, intuitive, aesthetically developed, more anxiously motivated, and emotionally tense. Young men are calmer, characterized by strong-willed self-control, determination, mobility, and a tendency to experiment. Girls are more conservative and less organized, and these shortcomings, in all likelihood, they have to compensate for through more intense personal stress.

From the data obtained it follows that the girls are self-critical, have a friendly attitude towards the people around them, but show some categorical

judgments about them. Boys are more objective in their judgments about people than girls, they are friendly in business communication, but they show skepticism regarding the personal qualities of people. At the same time, they themselves do not notice their personal shortcomings, adequately and self-critically assessing only their own business opportunities. The study did not reveal significant differences in the manifestations of tolerance associated with gender.

There are some differences in the reactions of boys and girls in stressful situations. Young men are less sensitive to stress, attributing many things to little things that should not be paid attention to. This attitude allows you to easily endure troubles without delving into them, but it prevents the accumulation of experience in solving problems and perpetuates non-self-criticism. Girls have a much higher sense of personal guilt and responsibility, the ability to learn from their own mistakes and, thereby, accumulate positive experience in behavior in conflicts.

Gender analysis revealed the peculiarities of socialization of gifted boys and girls and the uniqueness of the problems that they may have when interacting with people around them. Girls are friendly, have developed social intelligence, but due to increased mental stress and impulsiveness, they are prone to categorical, unfair statements about people. They are anxious and self-critical, but rigidity and lack of self-control can nevertheless complicate their communication. Young men are organized, mobile, balanced, constructive in business interactions, but potentially conflicting in informal communication, they can offend people without noticing it and without correcting themselves, because they are not self-critical, are not able to learn from their mistakes, although they easily endure the troubles that arise .

A comparison of the socio-psychological characteristics characteristic of students in the surveyed classes revealed significant differences in the level of social maturity and adaptability potential.

All young people are characterized by a breadth of views and interests, sufficient general awareness of socio-cultural issues, which can be explained by the presence in the gymnasium of an extended cycle of cultural and aesthetic educational programs. However, most of them do not have a respectful attitude and recognition of equal rights for representatives of other cultures and nationalities. The in-depth gymnasium and expanded cultural and aesthetic education that students received did not lead to the formation of a respectful attitude towards people for whom other life values, ethical standards, and cultural traditions are significant that do not coincide with their own. Unfortunately, many of the students studied are prejudiced, distrustful and suspicious of people who have different views and cultural attitudes.

Analysis of the survey results using the life values method showed that in all three class groups preference is given to basic human values such as health, family, friends, and love. And this is humanly understandable, normal and associated with the limited living environment (family, friends) and the actual social lack of independence of adolescents (the lower the score, the closer to first place, and the more significant the corresponding values are.) In this situation, it is important to find out what value the structure takes second place, that is, it will determine the dominant orientation of the young man when his life becomes completely independent.

The potential for adaptability can be concluded based on the results obtained using the Guilford-Sullivan, Rosenzweig and Fiedler-Yasyukova tests. From the data given in table. 4, it is clear that there are no significant differences between students in these 3rd grades in the development of their social intelligence; all indicators are mainly within the average age norm.

Rosenzweig's test revealed the following. Teenagers are more often characterized by extrapunitive reactions and aggressive behavior aimed at blaming others. They are also the most adaptive, compared to peers from parallel classes.

The Fiedler-Yasyukova technique showed a lack of self-criticism; they consider themselves better than everyone else (the P index is positive).

A comparative analysis of three classes showed that social immaturity, maladaptation, and potential conflict in communicating with other people are characteristic only of students in grade 11-B, while gifted youth from the other two classes do not have such problems.

In a cross-sectional study, it is difficult to identify the reasons that led to such differences in the social maturity of students in these classes, but a comparative analysis of intellectual characteristics allows us to make certain assumptions. The data shows that students in grade 11-A have a level of development of all thinking operations that exceeds average age standards, therefore, they are truly intellectually gifted young people. Moreover, students in grade 11-A are superior to their peers from parallel classes both in general intelligence level and in almost all thinking operations, which are measured using the Amthauer test. We can talk not only about certain trends that are visible when comparing numerical indicators, but also statistically highly reliable differences. It turned out that students in grade 11-A are significantly stronger than their peers in grade 11-B both in intellectual development in general and in mathematical intuition.

The superiority of students in grade 11-A is also evident in all other intellectual operations, except for the ability to make intuitive generalizations (subtest

2). Students in grade 11-B are superior to their peers in grade 11-B in the level of development of figurative synthesis (subtest 7, $t=2.325$), which allows them to form a holistic and adequate idea of an object even from fragmentary, incomplete information. More developed operations of figurative synthesis allow you to quickly navigate in any practical situation; they are necessary in communication and activities when prompt decision-making is required. However, students in grade 11-B can no longer be classified as harmoniously gifted youth, since their mathematical intuition (subtest 5) and ability to systematize factual data (subtest 1) have reached only an average level, and are insufficient for in-depth mastering mathematical and technical sciences. Most teenagers in grade 11-B cannot be called gifted at all, because they have a level of development of such thinking operations as the ability to identify objective cause-and-effect relationships (subtest 3), generalize and systematize scientific knowledge and factual data (subtests 4 and 1), mathematical intuition (subtest 5) are only within the average age norm. Consequently, it is much more difficult for teenagers in grade 11-B to withstand the high level of requirements of gymnasium programs and mathematical specialization. Misunderstandings and learning problems can arise in other subjects, and a full-fledged high-quality gymnasium education turns out to be difficult to achieve for most of them. Moreover, they lose to their peers in both practical and social situations.

Nevertheless, it is the students of grade 11-B who are reliably the most ambitious and socially active (factor H, $t = 2.530$) compared to teenagers of grades 11-A and 11-B. They are distinguished not only by the strongest achievement motivation and high level of mental stress, but also by the lowest level of diligence and discipline. Compared to peers, students in grade 11-B also have the most pronounced desire for leadership, an active lifestyle and entertainment.

The use of correlation analysis made it possible to obtain additional information about the relationships between indicators of social maturity, intellectual and personal characteristics of gifted high school students.

Mathematical intuition and abstract thinking are positively related to such components of social intelligence as the ability to predict the development of events and understand people, to objectively evaluate their business and personal qualities. The general level of academic intelligence and such a component of conceptual thinking as the ability to identify objective cause-and-effect relationships are positively correlated with both the general level of social intelligence and verbal flexibility, and the ability to understand the inner world of other people, their life goals and motives of behavior. In turn, these two characteristics of social intelligence

are associated with the formation of personal tolerance. General practical and academic knowledge is positively related to social awareness.

The lower the level of special abilities required for learning, the more irritability and aggressive behavior manifests itself not only in conflict situations, but also in everyday communication. On the contrary, the higher the general level of academic intelligence and special abilities necessary for in-depth study of gymnasium subjects, the more intensively social intelligence develops, personal tolerance, and skills of constructive behavior in stressful and conflict situations are formed. With a lack of special abilities and a low general level of intelligence in a teenager, when he compares himself with more gifted children, his pride suffers, a negative-aggressive attitude towards the people around him is formed, the desire to surpass them, and rivalry becomes the leading motive in interaction. The most gifted young people are not competitive; on the contrary, they are the most sincere and open. Selfish attitudes are formed and strengthened with a lack of intellectual talent as a reaction to wounded pride. Adolescents try to compensate for the lack of talent with pressure: increased social activity (factor H) and the desire to dominate (factor E).

The most active in communication, balanced, emotionally stable adolescents also have a higher level of conceptual thinking. Conceptual thinking also positively correlates with such a component of personal tolerance as trust, respect for other views and values. Emotional maturity, in turn, is a basic quality that has a positive impact on the formation of tolerance in general and its individual components: general goodwill, tolerance and self-control of emotions. The ability to predict the development of events and act constructively in stressful situations is also positively associated with the emotional balance of a young person. Social courage and activity in communication correlate positively with breadth of views and cultural interests, as well as with such a component of social intelligence as the ability to understand pantomimic signals, but negatively with diligence, discipline, and orientation to social norms. However, social normativity turned out to be negatively associated with tolerance.

Correlation analysis revealed connections between intellectual academic talent and social intelligence, tolerant attitudes, constructive behavior under stress, and personal qualities that optimize communication in general. Consequently, it is the most gifted young people who are characterized by social maturity and good adaptability potential. Less gifted teenagers, who have a slightly lower general level of intelligence or whose special abilities are not highly developed, develop a psychological defense: they stop seeing their intellectual and personal shortcomings

and do not take action to correct them. On the contrary, they actively try to control those around them, subjugate them, demonstrate their strength and thereby prove that they are not only no worse, but even better than others. The study showed that it is the slightly less intellectually gifted young people who are the most socially active, strive for dominance, show aggression, have the most conflict in communication, and can cause the most trouble for the people around them.

The study also demonstrated that the socialization of a young person depends not only on the level of his talent, but also on the characteristics of the communication environment. A comparative analysis of the socialization of students in three 11th grades showed that in each group, under the influence of the dominant majority, a unique type of personality is formed. Naturally, in each of the classes there are teenagers of different levels and talent profiles, who also differ in personal characteristics. However, in grade 11-A, the majority are made up of the most intellectually gifted teenagers, and under the influence of their characteristic life values (creativity, spirituality, morality), the corresponding personal qualities (passion, openness, goodwill, tolerance) are also formed in the remaining, somewhat less gifted classmates. Among somewhat less, but still quite gifted, students in grade 11-B, pragmatic attitudes prevail and qualities that maximize social adaptation are reinforced (orientation to social norms, diplomacy, the ability to understand people, verbal flexibility). In the 11th grade there are highly gifted teenagers, but they find themselves in the minority, and their life values and communicative attitudes are formed in accordance with the egocentric position of the dominant majority. Not only insufficiently gifted students turn out to be socially immature and maladaptive, but also individual highly gifted adolescents who are forced to be in their environment for several years.

Constant communication between teenagers studying in the same class leads to crystallization, consolidation of typological personal qualities and the formation of appropriate life values. Testing has shown that in grades 11-A and 11-B there are teenagers with an average level of intelligence, but in the process of communicating with more gifted classmates under the influence of the prevailing psychological climate, they do not develop, like students in grade 11-B, selfish values, on the contrary, positive adaptive qualities are consolidated and the socialization process is optimized. The 11th grade team is also not homogeneous; there are highly gifted students among them, but under the influence of dominant group values, egocentrism is consolidated in them, which will further complicate their adaptation in society.

Conclusions. In general, we can conclude that the most intellectually gifted teenagers are also the most tolerant, relate better to the people around them, and do not have emotional and communication problems. The problematic behavior of some gifted students should be considered a reaction of unsatisfied ambition and psychological defense. Such a reaction occurs if the type of giftedness does not correspond (or does not fully correspond) to the profile of subjects of in-depth study or the general level of intelligence is insufficient to easily master complex educational programs, as well as in the case when the learning environment and the psychological climate of the class are such that they contribute to the consolidation of maladaptive behavior. The study also allows us to conclude that the process of socialization of gifted youth can be optimized through the thoughtful formation of classroom teams.

Literature

1. Afuzova H., Ogorodniychuk Z., Pavelkiv V., Mamicheva O., Prokofieva O., Androsovykh K. Determinants of Professional Orientation of Future Psychologists on Correctional Support of Children with Psychophysical Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. Vol. 13. Issue 1Sup1. P. 188-206.
2. Afanasenko V., Komar T. Scientific and theoretical synthesis of the research on the individual's creative potential problem. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools: scientific and practical journal*. 2020. Vol. 39. Number 3. P. 4-9.
3. Bocheliuk V.I., Panov N.S., Piletska L.S., Yaremchuk V.V., Borysiuk A.S. Authority as a factor of formation of a leader's personality and life position. *Asia Life Sciences: The Asian International Journal of Life Sciences*. 2019. Vol. 21 (1). P. 445-461.
4. Popovych I., Blyskun O., Hulas I. Psychological Semantic Parameters of Adolescents' Conformism in the Measurement of Value Orientations. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. Vol. 13(2). P. 167-184.
5. Popovych I., Blyskun O., Zavatska N. Research on value orientations of bullying participants in educational space. *Revista de Investigación Apuntes Universitarios*. 2022. Vol. 12 (2). P. 1-16.

**Пілецька Л.С., Завацька Н.Є., Блискун О.О., Турбан В.В.,
Волошин В.М.**

ОБДАРОВАНІСТЬ МОЛОДІ ТА ЇЇ РОЗВИТОК В УМОВАХ ПРОБЛЕМОГЕННОГО СОЦІУМУ

У статті розкрито проблему обдарованості молоді та особливості її розвитку в умовах проблемогенного соціуму. Показано, що найбільш інтелектуально обдаровані підлітки і найбільш толерантні, краще ставляться до оточуючих людей, не мають емоційних та комунікативних проблем. Проблемну поведінку частини обдарованих учнів слід розглядати як реакцію незадоволеного честолюбства і психологічний захист. Така реакція виникає, якщо тип обдарованості не відповідає (або не повністю відповідає) профілю предметів поглибленого вивчення або загальний рівень інтелекту виявляється недостатнім для легкого засвоєння складних навчальних програм, а також у тому випадку, коли навчальне середовище, психологічний клімат класу такі, що сприяють закріпленню дезадаптивної поведінки. Наголошується, що процес соціалізації обдарованої молоді можна оптимізувати завдяки продуманому формуванню колективів класу.

Ключові слова: *учнівська молодь, обдарованість, обдарована молодь, соціалізація, соціально-психологічний супровід, проблемогенний соціум.*

Пілецька Любомира Сидорівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Блискун Олена Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Турбан Віталія Віталіївна – кандидат психологічних наук, докторантка спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Волошин Володимир Миколайович – кандидат психологічних наук, докторант спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

**Бохонкова Ю.О. (ORCID 0000-0003-2549-0483),
Сербін Ю.В. (ORCID 0000-0002-1940-3817),
Пелешенко О.В. (ORCID 0000-0002-2537-2623),
Павлов Р.В. (ORCID 0009-0000-77857959)**

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена історико-психологічному аналізу проблеми розвитку емоційно-вольової сфери особистості в студентському віці. Представлено існуючі концепції та теорії різних авторів. Надано історичне тлумачення понять «емоції», «стрес», «стресостійкість», «копінг». Проаналізовано шляхи розвитку стресостійкості. Охарактеризовано особливості розвитку емоційно-вольової сфери особистості здобувачів вищої освіти. Зроблено акцент на аналізі фізіологічних, психологічних, психофізіологічних, психоорганічних концепцій та теорій. Описано особливості впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на розвиток емоційно-вольової сфери особистості. Зазначено, що саме воля є однією із основних людських сил, яка спонукає особистість до дії та може визначати життєвий шлях особистості, саме воля допомагає людині приймати рішення, творчо мислити, діяти відповідно до своїх переконань та цінностей. Окрему увагу приділено емоційному інтелекту та його зв'язку із емоційно-вольовою сферою особистості. Саме емоційний інтелект у поєднанні зі здібностями, знаннями, навичками та вміннями дозволяє особистості управляти власними емоціями та створювати сприятливу емоційну атмосферу в процесі комунікації.

Ключові слова: *особистість, емоційно-вольова сфера особистості, стрес, стресостійкість, воля, емоційний інтелект, переконання, цінності, історичний аналіз проблеми.*

Постановка проблеми. Студентський вік – новий етап в житті молоді людини. Особистості потрібно адаптуватися до нових умов, в яких вона опинилася. Молода людина починає нервувати через особливості навчально-

виховного процесу, через адаптацію до усього нового, через це здобувач вищої освіти починає переживати стрес, який, в свою чергу, впливає на емоційно-чуттєву та вольову сферу особистості. Вплив стресу, з одного боку, є і позитивним, так як прискорює психологічні процеси та роботу нервової системи і організму в цілому, але, з іншого боку, стрес може погіршувати розвиток психічних пізнавальних процесів, таких, як: відчуття, сприйняття, пам'ять, увага, увага, мислення. Це пов'язано з тим, що стрес, емоції і почуття дуже сильно впливають на навчальну діяльність здобувача вищої освіти, та призводять до неувважності, імпульсивних дій, вибору неправильних стратегій поведінки в ситуаціях невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний аналіз проблеми дослідження свідчить про те, що існує достатньо велика кількість вітчизняних та зарубіжних концепцій та теорій, які відображають різноманіття розгляду різними дослідниками вивчаємої проблеми та які у поєднанні дають змогу сформувати загальний підхід до вивчення цієї проблеми. До таких концепцій та теорій можна віднести: концепції та теорії, що описують принцип детермінізму, поєднання свідомості та діяльності (Г.С. Костюк, П. І. Зінченко); концепції вивчення стресу та стресостійкості (В. Б. Кеннон, К. Матені, Френк П. Мерфі, Г. Сельє, С. Фолкман); теорії, що описують соціальну ситуацію розвитку особистості в юнацькому та студентському віці (Р. Бекер, Е. Еріксон, Ж. Піаже, У. Перрі, С. Сільвер, Р. Хавігер), концепції та теорії, присвячені опису емоцій, почуттів, афективної сфери особистості (А. Адлер, П. Екман, Д. Кантер, А. Маслоу, Р. Мей, З. Фройд), концепції емоційного інтелекту, його визначення та вивчення етапів формування емоційного інтелекту (Р. Бар-Он, М. Браун, Д. Гоулман, І. Калініна, І Кучеренко, Д. Майер, П. Соловей).

Мета статті – провести історико-психологічний аналіз проблеми розвитку емоційно-вольової сфери особистості в студентському віці.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Невід'ємною та дуже важливою частиною життя людини є емоції. Дослідження емоцій та емоційної сфери особистості в студентському віці досліджувала велика кількість вчених (К. Кевінс, Д. Вотсон, К. Гейнц Хойнеке, К. Хелм, Д. Гросс, І. Перрі, П. Екман, А. Дамазіо, Е. Ільсон та інші). Одним із перших, хто вказав на значущість емоцій в житті люди був англійський науковець Чарлз Дарвін, який в своїх роботах вказав, що емоції – це результат еволюції живих істот у процесі їх виживання та адаптації до умов існування, вказавши на те, що за допомогою

емоцій виникали тілесні зміни, що відповідали змінам в навколишньому середовищі (К. Кевінс, 2007).

Під час психолого-історичного аналізу даної проблеми можна побачити, що існує достатньо велика кількість концепцій та теорій, що описують розвиток емоцій та емоційної сфери особистості. До них можна віднести:

- фізіологічну теорію емоційного реагування, згідно з якою головне формування емоцій відбувається в правій півкулі кори головного мозку, у гіпоталамусі з'являється агресія, страждання, задоволення, насолоди. Через перезбудження підкоркових центрів відбувається імпульсивна неконтрольована поведінка людини, надмірне гальмування її веде до депресивної поведінки тощо;

- психоорганічна теорія У. Кеннона і П. Барда, яка вказує на те, що в організмі не з'являється фізіологічні зміни, поки не з'являється емоції;

- біхевіоральна теорія емоцій американського психолога Джеймса Утсона, який розглядав емоції як реакції, що виникають через специфічні події та ввів в обіг таке поняття, як «типова емоційна поведінка», тобто кожний прояв емоцій відповідає певній поведінці та певному стимулу. Дж. Утсон вважав, що до безумовних емоційних реакцій відносяться тільки любов, гнів, страх, а всі інші формуються у людини за допомогою навчання;

- теорія емоцій М. Арнольда, в якій зазначено, що емоції – це результат послідовності подій. До виникнення емоції об'єкт повинен бути сприйнятий та оцінений. У відповідь на оцінку об'єкта, відбувається вплив на особистість, виникає емоція як нерациональне прийняття або відкидання. Існує суттєва відмінність між емоцією і мотивом. Емоція – це чуттєво дієва тенденція. Мотив – це дієвий імпульс та розум;

- теорія емоцій американського дослідника та викладача Пола Екмана, який описав ще у 1970 році 6 базових емоцій: страх, сум, радість, гнів, огиду та здивування).

Емоції та наше відреагування ситуації пов'язані із виникненням стресу. Насьогодні існує різноманітна кількість тлумачення таких понять як «стрес», «дистрес», «стресостійкість».

Термін «стрес» у психологію та фізіологію ввів у 1932 році Волтер Бредфорд Кеннон. У перекладі з англійської мови слово «стрес» означає «натиск, тиск, напругу». В більшості словників поняття «стрес» – це стан напруги, що виникає в процесі діяльності в найбільш складних і важких умовах. А в 1972 році Всесвітня організація охорони здоров'я прийняла визначення,

згідно з яким «стрес – це неспецифічна реакція організму на будь-яку висунуто до нього вимогу».

Вальтер Кендалл вважав, що стрес – це реакція «боротьби або втечи», що включає ряд фізіологічних змін, що в свою чергу допомагає підготуватися всьому організму від втечі або реакції на загрозу. Також В. Кендалл розвивав ідею про позитивний та негативний стрес, позитивний стрес слугує для мобілізації та підвищення продуктивності, а негативний шкодить здоров'ю та життєдіяльності людини (W. Kendall).

Перші наукові дослідження «стресу» почав проводити у 1926 році канадський вчений Ганс Сельє, у 1935 році він ввів у науку поняття «біологічний стрес» як стан неспецифічного напруження в організмі, який супроводжується та виявляється в морфологічних змінах організму (Л. Б. Наугольник, 2015). Ганс Сельє мав декілька визначень поняття «стрес»:

- «це те, що прискорює процес старіння, проводячи людини через проблеми(труднощі) життя», душевні переживання;

- «стрес – це нанесена шкода нашому організмові у продовж отримання життєвого досвіду» (Л. Б. Наугольник, 2015).

Одним із перших дослідників, який почав розмежувати фізіологічне і психологічне розуміння стресу був американський психолог Річард Лазарус (Т. М. Титаренко, 2006). Він висунув концепцію, в якій розділяє фізичний стрес, що є впливом фізичних подразників та психологічний або емоційний стрес, в якому особистість оцінює складність та важкість стресової ситуації, що відбудеться в майбутньому. Але таке розділення фізичного та психологічного стресу є умовним через те, що в фізичному стресові завжди будуть присутні емоційний або психологічний подразник, а у психологічному навпаки фізичний подразник (W. Kendall, 2013).

Звичайно більшість людей при слові стрес сприймають це як негативне явище, що шкодить здоров'ю людини та нічого корисного не приносить особистості. Але стрес є одним із рушійних процесів для людини, під час стресу активізується нервова система, такі частини мозку, як гіпофіз, гіпоталамус. Щоб зробити стрес корисним для людини треба адаптуватися до нього, виробити стресостійкість.

Стресостійкість – це визначена сукупність особистісних якостей, що дозволяють переносити стресові ситуації без неприємних наслідків для особистої діяльності індивіда та оточення. Стресостійкість включає в себе такі складові, як: позитивне відношення до стресу, психологічна гнучкість, здатність

до саморегуляції, відчуття контролю над ситуаціями. Люди з високим рівнем стресостійкості здатні зводити негативні впливи стресу до найнижчого рівня у своєму житті (W. Kendall, 2013).

Американський психолог Френк П. Мерфі у своїх роботах розглядає стресостійкість як здатність людини в будь-яких ситуаціях (стресових ситуаціях) досягати максимально ефективних результатів та не піддаватися негативним впливам стресу на особистість. Він підкреслював, що стресостійкість полягає не виключно в фізичній витривалості, а і психологічній та емоційній стійкості, вмінні управляти емоціями. Автор вважав стресостійкість важливою характеристикою успішної людини, яка має можливість ефективно працювати в стресових, напружених умовах (P. Murphy Frank, 1972). Він стверджував, що стресостійкість можна розвивати та тренувати за допомогою позитивного мислення та здатності до релаксації, адже розвиток стресостійкості є важливим елементом успішного життя і кар'єри особистості.

С'юзен Кові вважає стресостійкість дуже важливою рисою для досягнення успіху в різних аспектах життя. Вона розглядає стрес як природну реакцію на небезпечні ситуацію, яка мобілізує ресурси та енергію людини. Але вказує на те, що стрес може стати хронічним та принести шкоду фізіологічному та психологічному здоров'ю. Для розвитку та зберігання стресостійкості С. Кові рекомендує працювати над такими якостями, як зосередженість, самоконтроль, відповідальність та впевненість у собі (W. Kendall, 2013).

Велика кількість авторів асоціює стресостійкість з емоційною стійкістю. К. Матені визначив, що стресостійкості сприяють такі ресурси, як адекватна самооцінка та самоконтроль, здатність до навчання та ерудованість, генетичні задатки, цілісність психіки, впевненість у собі та своїх діях, соціальна підтримка, конструктивні переконання, матеріальне благополуччя (К. Матені, 2006).

Можна визначити стресостійкість як здатність швидко та ефективно долати перешкоди в житті на шляху до своєї мети, якими вони складними не були. Для цього підходять копінгові прийоми та техніки, що вже добре себе зарекомендували в практичній психології.

У студентському віці провідним видом діяльності є навчальна, адже особистість зосереджується на отриманні знань та професійній освіті. Американський психолог і соціолог Роберт Хавінгер говорив про важливість провідної діяльності у розвитку молодого людини, в своїх роботах він стверджував, що людині в студентському віці треба виконати ряд завдань, щоб

бути задоволеною собою та відповідати вимогам суспільства. До таких завдань автор відносив: розвиток соціальних навичок, компетенцій, підвищення самооцінки, формування професійної ідентичності. Р. Хавінгер наголошував, що провідна діяльність має вагомий вплив на фізичний та психічний розвиток молоді (А. Адлер, 2019).

Щодо вольового розвитку особистості, то різними дослідниками з 18 ого століття вивчалось поняття волі та її природи, того, що мотивує особистість здійснювати вольові прояви. Вивченням волі та усього, що з нею пов'язано, займалися багато вчених (В. Джеймс, З. Фройд, Р. Мей, К. МакҐонігал, А. Адлер, В. Мішель, А. Маслоу, Д. Макклеланд, Р. Райн, Е. Десі та ін.).

Видатний американський філософ та психолог Вільям Джеймс описував волю, як здатність людини приймати самостійні рішення, самостійно діяти та вибирати. Він вважав, що воля дозволяє людині діяти не тільки за умовами зовнішніх факторів, а й приймати самостійні рішення і діяти відповідно ним. Також В. Джеймс наголошував, що воля не є безмежною, а залежить від фізичних та соціальних факторів (William James, 1902).

Психолог та психотерапевт Ролло Різ Мей, який працював у галузі зв'язку психотерапії та волі, досліджував взаємозв'язок любові та волі в людському житті. В своїх роботах він писав про те, що воля – це сила, яка дозволяє людині вибирати свій шлях у житті, впливати на своє життя, а також за допомогою цієї сили людина може здійснити свою мрію та подолати труднощі (Р. Мей, 2001).

Альфред Адлер вважав, що воля є однією із основних людських сил та спонукає особистість до дії та визначенні життєвого шляху, він визначав, що людина має завжди вибір, навіть у дуже складних ситуаціях, тому що кожна людина має відповідальність за своє життя та долю, здійснення мрії. Воля є критерієм для досягнення та реалізації власних цілей (А. Адлер, 2019).

Дуже важливим є також зв'язок волі, емоцій та емоційного інтелекту. Емоційний інтелект – це група ментальних здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні людиною власних емоцій та емоцій оточуючих людей. Поняття емоційний інтелект у психології з'явилося не так давно. Дослідники, які зробили внесок у вивчення та дослідження емоційного інтелекту: П. Екман, Д. Мейер, Р. Девідсон, Д. Гоулман, М. Браун, П. Голден, М. Фрідман. Першими вченими, які почали у 1990 році використовувати поняття «емоційний інтелект» були американські дослідники Пітер Соловей та Джек Майер. В це поняття вони вкладали групи ментальних здібностей таких, як: мотивація, самосвідомість,

самоконтроль та такі соціальні навички, як вміння працювати з іншими людьми, вміння та навички налагодження взаєморозуміння з іншими людьми та вміння розуміти емоції інших людей та ставити себе на їх місце (Д. Гоулман, 2009).

Д. Гоулман у своїх дослідженнях говорив про те, що успіх в житті людини не на стільки залежить від її інтелектуального розвитку, як здатність до самопізнання й емоційної саморегуляції, вміння виражати свої почуття, розуміти емоційний стан та почуття інших людей. Саме емоційний розвиток, на думку автора, впливає на життєву та професійну успішність особистості. Також Д. Гоулман вважав, що в різних ситуаціях є безліч шляхів вирішення будь якої проблеми (Д. Гоулман, 2009).

Українська психологія Ірина Калініна вважає, що емоційний інтелект є важливим аспектом нашого життя та його можна розвивати та покращувати. Вона визначає, що емоційний інтелект є важливим аспектом соціальної компетентності дітей та підлітків і, якщо емоційний інтелект поєднувати з соціальними навичками, то це дасть можливість дітям та підліткам добре взаємодіяти з іншими, будувати здорові відносини та досягати успіхів у житті (І. Калініна, 2018).

Формування емоційного інтелекту у здобувачів вищої освіти є одним з важливих аспектів. Він полягає в тому, що за допомогою здібностей, знань, навичок, вмінь особистість може управляти власними емоціями та створювати сприятливу емоційну атмосферу в процесі комунікації. Отже, емоційний інтелект являє собою здатність до усвідомлення, управління та прийняття емоційних станів своїх та інших людей, що формується протягом усього життя особистості у спілкуванні з соціумом та у процесі професійної діяльності.

Висновки. Емоції дуже важливі та багато в чому впливають на життєдіяльність особистості. Емоції спонукають людину до певної діяльності, через те, що певна мотивація відбувається у особистості через переживання (потяги, бажання, прагнення), з цим за допомогою емоцій людина передбачає розвиток приємних чи не приємних дії в певній ситуації і це спонукає до певних дії особистості. Також вони добре впливають на розвиток психічних пізнавальних процесів людини, а також на психічне та психологічне здоров'я людини.

Література

1. Адлер А. Розуміння життя. Київ: Наш Формат, 2019. 320 с.
2. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків: Харківський видавничий дім, 2009. 368 с.

3. Калініна І. Емоційний інтелект у дітей та підлітків: як розвивати та підтримувати. Харків: Ранок, 2018. 256 с.
4. Мей Р. Любов і воля. Київ: Дух і Літера, 2001. 320 с.
5. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
6. Титаренко Т. М., Лепіхова Л. А. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді: Науково-методичний посібник. К.: Міленіум, 2006. 204 с.
7. Kendall W. Stress, Anxiety, and Health. Logos Vergal; 2013. 227 p.
8. Murphy Frank P. The Miracle of Mind Dynamics. Prentice Hall Press; 1972. 221 p.

References

1. Adler A. (2019). Rozuminnja jittja. [Understanding life]. Kiiv: Nash Format. 320 c. [in Ukrainian].
2. Goulman D. (2009). Emotsi'ni' intelekt. [Emotional intelligence]. Harkiv: Harkivcki' vidavnichi' dim. 368 c. [in Ukrainian].
3. Kalinina I. (2018). Emotsi'ni' intelekt u dite' ta pidlitkiv: jak rozvivati ta pidtrimuvati. [Emotional intelligence in children and adolescents: how to develop and maintain]. Harkiv: Ranok. 256 c. [in Ukrainian].
4. Me' R. (2001). Ljubov i volja. [Love and will]. Kiiv: Duh i Litera. 320 c. [in Ukrainian].
5. Naugolnik L. B. (2015). Pcihologija ctrecu: pidruchnik. [Psychology of stress]. Lviv: Lvivcki' derjavni' univercitet vnutrishnih prav. 324 c. [in Ukrainian].
6. Titarenko T. M., Lepihova L. A. (2006). Pcihologichna profilaktika ctrecovih perevantajen cered shkilnoi' molodi: Naukovo-metodichni' pocibnik. [Psychological prevention of stress overload among school youth]. K.: Milenium, 204 c. [in Ukrainian].
7. Kendall W. (2013). Stress, Anxiety, and Health. [Stress, Anxiety, and Health]. Logos Vergal. 227 p. [in English].
8. Murphy Frank P. (1972). The Miracle of Mind Dynamics. [The Miracle of Mind Dynamics]. Prentice Hall Press. 221 p. [in English].

Bohonkova Yu. O., Serbin Iy. V., Peleshenko O. V., Pavlov R. V.

**FORMATION OF ADAPTATION MECHANISMS AMONG
TEACHERS OF VOCATIONAL INSTITUTIONS TO THE CONDITIONS OF
REMOTE EDUCATION DURING THE PERIOD OF MARITAL LAW**

The article is devoted to the historical and psychological analysis of the problem of the development of the emotional and volitional spheres of the individual in the age of a student. The existing concepts and theories of various authors are presented. Historical interpretation of the concepts of "emotions", "stress", "stress resistance", "coping" is provided. Ways of development of stress resistance are analyzed. The peculiarities of the development of the emotional and volitional spheres of the personality of higher education students are characterized. Emphasis is placed on the analysis of physiological, psychological, psycho-physiological, psycho-organic concepts and theories. The peculiarities of the influence of external and internal factors on the development of the emotional and volitional sphere of the individual are described. It is mentioned that the will is one of the main human forces that prompts a person to act and can determine the individual's life path, it is the will that helps a person make decisions, think creatively, and act in accordance with his beliefs and values. Special attention is given to emotional intelligence and its connection with the emotional and volitional spheres of the individual. It is emotional intelligence in combination with abilities, knowledge and skills that allows an individual to manage his own emotions and create a favorable emotional atmosphere in the process of communication.

Key words: *personality, emotional and volitional sphere of personality, stress, stress resistance, will, emotional intelligence, beliefs, values, historical analysis of the problem.*

Бохонкова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Сербін Юрій Вікторович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Пелешенко Олена Вікторівна – старший викладач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Павлов Руслан Вікторович – здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівню спеціальності 053 Психологія, ОП «Психологія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФЕНОМЕНУ «КОНФЛІКТ» У СТАРОДАВНІ ЧАСИ ТА ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Стаття присвячена розгляду теоретико-методологічних підходів, що були поширені у Стародавні часи та епоху Середньовіччя щодо пояснення конфліктів та розуміння їхнього соціально-психологічного змісту. Зроблена спроба дослідити трансформацію поглядів мислителів і науковців того часу на природу феномену «конфлікт». З'ясовано, як науковці того часу визначали поняття «конфлікт», пояснювали перебіг і наслідки конфліктної взаємодії, як на рині індивідуальних проявів, так й у соціальних координатах існування індивідів і соціальних груп. Встановлено, що давньогрецькі та давньоримські філософи здійснили перші спроби раціонального осмислення природи соціальних конфліктів, у той час як філософи Стародавнього Китаю та Індії, переважно, залишалися на теологічно-традиційних підходах, що визначали соціально-правовий устрій стародавніх східних суспільств. З'ясовані погляди середньовічних мислителів щодо розуміння природи конфліктів, їх соціально-психологічних особливостей та різних форм прояву. Зазначено, що науковці того часу спробували здійснити відхід від релігійних поглядів на джерела суспільного розвитку та внутрішнього світу людини, що спонукало їх на вироблення нових теоретико-методологічних підходів до проблеми конфліктів. Відбулося посилення значущості загальнолюдських цінностей і форм взаємин, що ґрунтуються на визнанні цих пріоритетів. Встановлено, що висловлені ідеї, стали суттєвими витоками для науково-обґрунтованого розуміння природи конфліктів, їхньої соціально-психологічної зв'язності у новий та новітній часи історії людства.

Ключові слова: *деструктивне вирішення конфлікту, конфлікт, конфліктна ситуація, конфліктна взаємодія, компроміс, моральність, релігійність, справедливість, гуманізм.*

Постановка проблеми. Становлення та розвиток будь-якого суспільства завжди являє собою досить складний процес, який супроводжується

зародженням, розгортанням і розв'язанням різноманітних протиріч, що пов'язані із взаємовідносинами людей на різних рівнях. Як свідчить багатотомна історія, суперечність інтересів, тобто конфлікти, існували завжди. Зважаючи на це, багатотомну історію мають і традиції підходів щодо вивчення природи цього феномену, його причин, способів запобігання та вирішення (Жданюк, 2017).

Конфлікт як один з основних елементів соціальної дійсності, виступає безпосереднім джерелом і механізмом її змін, а отже з давніх часів постійно перебував у центрі уваги дослідників. Науковці намагаються сформулювати основні положення виникнення суперечок і конфліктних ситуацій, класифікувати їх, обґрунтувати необхідність активного пошуку їхнього вирішення (Гарькавець, Волченко, 2020; Жданюк, 2017).

Конфлікт (з лат. *conflictus* - зіткнення) - розбіжності, протилежності інтересів сторін, відмінна позиція двох або більше суб'єктів правовідносин, у зв'язку з якими одній зі сторін чи обом сторонам може бути завдано моральної та / або матеріальної шкоди; це особливий вид взаємодії, в основі якої знаходяться протилежні та несумісні цілі, інтереси, типи поведінки людей та соціальних груп, що супроводжуються негативними психологічними проявами; це протистояння суб'єктів взаємодії, що викликане складними для розв'язання та суб'єктивно значущими протиріччями, які супроводжуються гострими емоційними переживаннями; це явище культури, зміст якого визначається культурними чинниками, а процес виникнення та розвитку конфліктів регулюється культурними нормами, що за певних обставин призводять до виникнення особливих культурних ритуалів, які впливають на процес конфліктної взаємодії його учасників (Гарькавець, Волченко, 2020).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільство не може існувати і розвиватися без конфліктів. Явище конфлікт можна розглядати з соціальної точки зору в контексті аналізу суспільних взаємин між особистостями, соціальними групами, класами, державами. У цьому значенні конфлікт є чинник соціального розвитку, як позитивний (конструктивний), так і негативний (деструктивний), та виявляє соціальні протиріччя, цінності, інтереси, потреби, рівень розвитку суспільства. З психологічної точки зору конфлікт є загострення міжособистісних стосунків, внутрішньоособистісних суперечностей, зіткнення особистісних вірувань, позицій, потреб різних індивідів, їхніх амбіцій. Отже, з будь-якої точки зору за сутністю конфлікт – зіткнення двох сторін (осіб, груп), серйозною розбіжністю, що викликає напругу

в ситуації і взаєминах. Напруга виникає тому, що зіштовхуються дві позиції партнерів, під загрозою опиняються їхні інтереси, конкретна ситуація оцінюється кожною стороною по-різному, через призму власного бачення, особистих переконань (Петрінко, 2020).

Проблеми конфліктів і конфліктних ситуацій завжди цікавили мислячих людей: з давнини до сьогодення, від теоретиків до практиків. Будь-яка філософія, світові релігії оперують поняттями конфлікту між силами добра та зла, порядку та хаосу. Історики та політологи прагнуть виявити причини піднесення й занепаду держав, глибоких криз і тривалого розквіту в житті окремих народів та їх правителів. Ще не вживаючи слова «конфлікт» про нього вже писали давньогрецькі філософи, які здійснили перші спроби раціонального осмислення природи соціальних конфліктів. Одні з них засуджували сварки й сутички між людьми та радили їх уникати, а інші, навпаки, наголошували, що в спорах народжується істина, що зіткнення й протиріччя є рушійною причиною всіляких змін і розвитку. Так, від легендарних грецьких мудреців залишилися висловлення, які й нині мають свою змістовну актуальність: «Сварки замирюю», «Силою не роби нічого», «З дружиною не сварись і не залицяйся при сторонніх: перше – ознака дурості, друге – навіженства» (Клеобул); «Не ганьби ближніх, бо почувеш таке, від чого засмутишся», «Приборкуй гнів» (Хілон); «Якщо близькі спричинили тобі невеликі збитки – потерпи» (Піттак); «Лайся з таким розрахунком, щоб швидко стати другом» (Періандр) (Петрінко, 2020: 3).

Мета статті – провести соціально-психологічний аналіз феномену «конфлікт» у стародавні часи та епоху середньовіччя.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. В ідеях стародавніх мислителів містяться численні і подекуди досить глибокі зауваження про причини всіляких конфліктів і шляхи їх подолання. Тоді основним засобом розв'язання конфліктів було вживання священної влади старійшин і вождів (Зінчина, 2007).

Стародавні філософи засуджували розбрати, хоча стверджували, що «в суперечці народжується істина». Вони вважали, що конфлікт – не погано і не добре, він існує незалежно від того, як до нього ставляться. Весь світ повний суперечностей: життя природи, життя Богів, життя людей (Зінчина, 2007: 15).

Конфлікти з'явилися разом з першими людськими спільнотами. Вони були звичайними, повсякденними явищами і протягом тривалого часу не становили об'єкт наукового дослідження. Одна з перших пам'яток, яка дає уявлення про способи вирішення конфліктів у стародавньому світі – закони царя

Хамурапі: дотримання визначених правил дало змогу викоринити міжусобові війни, поліпшити становище країни та позбавити людей від страху. Метою проголошення законів було встановлення соціальної справедливості: «щоб сильний не чинив утиску слабшому, щоб надати справедливість сироті і вдові, щоб у Вавилоні судити суд країни, виносити рішення країни та гнобленим надавати справедливість. Нехай засяє у країні моя справедливість». Однак аналіз цих законів показує їхню суворість, а іноді і жорстокість (Петрінко, 2020).

Перші спроби раціонального осмислення природи конфлікту належать давньогрецьким філософам. Філософи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму (VII - VI ст. до н. е.) (Фалес, Піттак, Періанд, Біант, Солон, Клеобул, Хілон) розвивали ідеї нормативізму в дослідженнях конфліктів, згідно з яким перевага у вирішенні конфліктних ситуацій надавалась насильницькому консенсусу, що спирався на норми, закріплені у законах. Однак в цей період з'являються інші погляди. Зокрема Солон, Піфагор розвивали думку про правовий компроміс як єдиний засіб подолання конфлікту. Солон одним із перших порушив питання законодавчого закріплення компромісних засобів впливу на членів суспільства. За словами Піфагора, ідеальним полісом є суспільство, в якому існує верховенство справедливого закону, базованого на принципі рівності всіх перед законом (Жданюк, 2017).

Античні погляди на конфлікт будувалися на основі філософського вчення про протилежності. Античні філософи розглядали конфлікт як найважливіший та необхідний атрибут суспільного життя та розвитку. Так, наприклад, Геракліт (520-460 рр. до н. е.) зіткнення та єдність протилежностей вважав всезагальним та універсальним способом розвитку. Особливого інтересу набув у їхніх міркуваннях такий соціальний конфлікт як війна (Геракліт, Платон, Демокрит).

Геракліт, використовуючи ідеї Солона у протилежному напрямі, стверджував, що конфлікти є неодмінним атрибутом суспільного життя, а їх розв'язання будь-якими методами, в тому числі і насильницькими, допоможе досягти єдності у постійній боротьбі протилежних класів (Жданюк, 2017).

Геракліт прагнув поєднати власні роздуми про війну та соціальні конфлікти із загальною системою поглядів на природу Всесвіту. Він вважав, що у світі все народжується через ворожнечу і сутички, що єдиний закон, який панує у Космосі, – це війна – батько усього і цар усього (Петрінко, 2020). Він настоював, що не тільки люди, але й боги, та весь космос існують у протиріччях. Він вважав, що у світі все породжується через ворожнечу і розбрат, що єдиний

закон космосу - це війна: «Війна - батько всього і цар усього». «Одним вона визначила бути богами, а іншим - людьми, одних вона зробила рабами, а інших – вільними» (Біляк, 2017: 31).

Геракліт вважав, що джерелом конфлікту є універсальна властивість світу, в якій окрім суперечностей є ще згода. Війну науковець визначав як батька всіх речей, а мир – як їх матір (Зінчина, 2007).

Це було однією з перших спроб раціонально обґрунтувати позитивну роль боротьби у процесі суспільного розвитку. Він вказав на боротьбу протилежних сил як на загальний закон, який діє у природі та суспільстві. «Ворожнеча» і «війна», на його думку, є джерелом появи нового у світі. «Треба знати, що війна загальноприйнята, що ворожнеча – звичний порядок речей і що все виникає через ворожнечу...» (Петрінко, 2020: 4).

Цікавими є також вчення Геракліта, що основою наук є логос, який означає загальний закон буття, основу світу. Геракліт стверджує: все здійснюється за логосом, який є вічним, загальним і необхідним. Вища мета пізнання – це пізнання логосу, а разом з тим пізнання вищої єдності світобудови і досягнення вищої мудрості, бо ознака мудрості – це здатність погодитися з твердженням логосу, що все єдине. Логос у Геракліта – це закон Всесвіту, згідно з ним все абсолютно змінне, у світі нічого не повторюється, все минує та одноразове. Геракліт є одним із перших філософів, хто помітив, що одне й те саме є водночас відмінне і навіть протилежне. Він вказував, що суттєва зміна – є зміна в свою протилежність, що одна протилежність виявляє цінність іншої, суперечність зближує протилежності. Загальною закономірністю руху речей та явищ є боротьба протилежностей, а тому все відбувається через боротьбу та з необхідності (Зінчина, 2007).

Цікавими є соціально-етичні та правові ідеї великого мислителя Давньої Греції Демокріта (біля 460 – 370 рр. до н. е.), який ототожнював війну з найгострішим соціальним конфліктом. Він говорив: «Громадянська війна є нещастям для однієї й іншої ворогуючих сторін...» та далі, що «...закони не забороняли б кожному жити за своїм смаком, якщо б кожний не шкодив іншому, адже заздрість сприяє початку ворожнечі» (Біляк, 2017: 31).

На відміну від Геракліта, Платон (427 – 347 рр. до н. е.) засуджував війну і вважав її за найбільше зло. В уявленнях Платона основним джерелом особистих та суспільних бід постає саме війна. Ворожнечу між своїми він називає розбратом, а з чужими – війною. У давні часи, за Платоном, не було ні війн, ні розбрату, і такий устрій супроводжувало багато гарних речей: люди у

такі часи любили одне одного і ставилися одне до одного доброзичливо, вони були більш цілісними та мужніми, а разом і розсудливішими, і справедливими. Проте в ідеальній державі, за Платоном, є воїни, які готові будь-якої миті виступити у похід на захист своєї країни. У роботах Платона також є вказівки і на властиві людині внутрішні суперечності. Автор зазначав, що у душі людини є два начала, які відрізняються одне від одного: одне з них він називав розумним началом душі (цим началом визначається здатність до міркування), а інше – нерозумним (цим началом визначається близькість до задоволень та бажань). Причину суперечностей та конфліктів Платон вбачав у властивостях людської душі, якій притаманні три початки - розумний, лютий (нестямний) та хотіння і незбігання їх інтересів. Тому він пропонував їх чітко регламентувати (*Платон, 2008*).

Цікаві конфліктологічні ідеї, пов'язані з державним устроєм, можна знайти у Аристотеля (388 – 322 рр. до н. е.), який визначав державу як інструмент для примирення людей. За спостереженнями Аристотеля, «людина поза державою агресивна і небезпечна» (*Петрінко, 2020: 31*).

Конфлікти, таким чином, мисляться як неодмінна і важлива умова суспільного життя. Аристотель вказував на джерела розбратів, які полягають в нерівності у володінні майном і отриманні почестей, а також нахабстві, страху, зневажанні, надмірному піднесенні одних людей і приниженості інших. Він головною причиною політичних конфліктів, які проявляються у державних переворотках, вбачав у відсутності майнової і соціальної рівності, намаганні до усунення існуючої нерівності або ж до її посилення. Порушення балансу рівності й веде до конфлікту, який зароджується із протилежностей, що утворюються й існують у суспільстві. Що ж стосується війн, то їх Аристотель вважав справедливими, якщо вони спрямовані на захоплення рабів, які були основними виробниками матеріальних благ для еллінів, адже еллін у елліна не міг бути рабом (*Петрінко, 2020*).

У своїй книзі «Політика» Аристотель подає глибокий аналіз та опис найважливіших джерел конфліктів. Він стверджував, що люди вступають в конфлікти не лише через майнову нерівність, а й внаслідок нерівності в одержуваних почестях. Люди чинять несправедливо по відношенню один до одного не тільки заради предметів першої необхідності, але крім того, вони хочуть жити в радості серед насолод, без смутку та задовольняти власні бажання. Причинами конфліктів також, на думку Аристотеля, є нерівність прав, боязнь політиків втратити свої цивільні права, та небажання платити накладені

податки. Державний переворот може трапитись навіть на ґрунті любові між молодими людьми, які є важливими посадовцями (*Мигалець, 2018*).

Деякі із стародавніх філософів виказували утопічні надії на можливість створення суспільства, в якому будуть усунені всі суперечності і конфлікти. Наприклад, Епікур вважав, що біди, пов'язані з нескінченними війнами, примусять людей жити в стані постійного миру (*Зінчина, 2007*).

Анаксимандр (610 – 540 рр. до н. е.) стверджував, що речі виникають із постійного руху «апейрона» – єдиної матеріальної першооснови, яка призводить до виділення із нього протилежностей (*Біляк, 2017: 3*).

Думки Геродота (490-425 рр. до н. е.) суперечать Гераклітовським уявленням. Він дотримувався негативної думки щодо війни. Геродот стверджував, що «ніхто настільки не безрозсудний, щоб надати перевагу війні, а не миру. Адже під час війни батьки ховають дітей, під час же миру – діти батьків» (*Мигалець, 2018*).

Анаксимандр (611-546 рр. до н. е.) вважав: речі виникають не через гру стихій, а через те, що у вічному русі виявляються протилежності. Саме цей філософ чи не першим звернув увагу на роль протилежностей, суперечностей у розвитку (*Мигалець, 2018*).

У філософії Стародавнього Риму варто розглянути насамперед погляди відомого оратора Марка Тулія Цицерона (106 – 43 рр. до н. е.). Він вважав найжалюгіднішою справою битися мечем, чинячи беззаконня і страждаючи від них. Понад усе Цицерон цінував мир та спокій, однак у своїй праці «Про державу» висунув тезу про справедливу та благочестиву війну, яку можна вести з метою помсти за завдане зло та вигнання з країни загарбників (*Петрінко, 2020*).

Сенека, стосовно запобігання конфліктам, у своїх «Моральних листах до Луцилія» радив так: «Найкорисніше – обходити людей, які не схожі на тебе та одержимі іншими бажаннями» (*Петрінко, 2020*).

Аврелій Августин Гіппонський Блаженний (354-430 рр.) у праці «Про град божий» досить чітко висловлював свою позицію щодо конфліктів та війни: «Ті, хто порушує мир, не ненавидять його як такий, а лише хочуть іншого миру, який відповідав би їхнім бажанням» (*Петрінко, 2020*), що свідчить про його глибоке розуміння проблеми суспільного протистояння, що не втрачає своєї актуальності і в наш час (*Петрінко, 2020*).

Аналізуючи думки мислителів Стародавнього Китаю, можна зазначити існування двох основних підходів до пізнання соціального конфлікту.

Прихильники природно - правового підходу (Конфуцій, Лао-Цзи, Мо-Цзи) наголошують на необхідності пошуку компромісних шляхів вирішення конфліктних ситуацій. Шан Ян – представник іншого підходу до пізнання конфлікту – легізму, пропагував ідеї державного управління, яке спирається на закони, що передбачають суворі покарання за їх порушення. Це призводить до утвердження постійного функціонування режиму конфлікту і відсутності відповідних засобів його компромісного вирішення. При цьому закони не дотримуються принципів покарання та рівності його для всіх суб'єктів. Отже, на підставі неправих законів конфлікти не набувають правового забарвлення, що зумовлено офіційно встановленими засобами насильницького консенсусу, а правовий компроміс взагалі відсутній (*Гарькавець, Волченко, 2020*).

Особливе місце щодо визначення конфліктів серед ідей китайських мислителів належить Конфуцію (551 – 479 рр. до н. е.). Він розвиває різноманітні погляди на проблему конфлікту в багатьох моральних заповідях. Головними серед моральних заповідей, залишених нащадкам, Конфуцій визначав те, що завжди, перебуваючи поза домом, необхідно тримати себе так, ніби-то приймаються почесні гості і поводити себе так, ніби-то здійснюється певна урочистість; не треба робити іншим людям того, чого не бажав би собі, щоб ніхто і ніде не відчував би ворожості (*Петрінко, 2020*). Також він пропонував на будь-яку образу відповідати справедливістю і розуміти, замість користі, свій обов'язок, що є показником благородної людини.

Конфуцій вважав джерелом конфліктів поділ людей на «благородних людей» (освічених, грамотних, вихованих) та «малих людей» (простолюдинів) (*Берлач, Кондрюкова, 2007*). Відсутність вихованості та освіти веде у простолюдинів до порушення норм людських стосунків. Для благородних людей підґрунтя стосунків складає порядок, а для малих людей – вигода (*Мигалець, 2018*).

Також Конфуцій стверджував, що злість та зарозумілість, а з ними – і конфлікти, породжують нерівність та несхожість людей. Філософ зауважував на тому, що в залежності від матеріального статку важко стримувати виникнення цих двох почуттів: бідному – злості, багатому - зарозумілості (*Зінчина, 2007*).

Правителів Конфуцій повчав: «Не сумуй, що люди тебе не знають, сумуй, що ти не знаєш людей». Злагода, вважав мислитель, має триматися на поняттях «взаємності», «золотої середини» і «людинолюбства». Вони разом складають «правильний шлях» (дао) для тих, хто хоче жити у згоді із самим собою, з іншими людьми (*Вегеи, 2008: 202*).

Китайський філософ Лао-Цзи мав свій погляд на конфлікти, наполягаючи на тому, що головне і цінніше за війну – мир. За Лао Цзи існує два джерела миру: янь – світле джерело та інь – темне джерело. Ці джерела постійно борються та доповнюють одне одного, їх співіснування утворює гармонію (Петрінко, 2020).

Інша школа Стародавнього Китаю, заснована Мо-Ді (Мао-Цзи) (479 – 400 рр. до н. е.), причину конфлікту вбачала в недосконалості системи управління. «Люди Піднебесної, використовуючи вогонь, воду, отруту, шкодили один одному... Безладдя в Піднебесній було таким, як серед диких звірів. Зрозумівши, що причина хаосу - у відсутності управління та старшинства, люди вибрали найдоброчиннішу та наймудрішу людину Піднебесної і зробили її сином неба... Тільки син неба міг створити єдиний зразок справедливості в Піднебесній, тому в Піднебесній запанував порядок» (Веґеи, 2008: 203). Мао-Цзи належить вимога враховувати інтереси народу в процесі управління державою.

Незважаючи на існування різних типів розуміння конфлікту та способів його вирішення у Стародавньому Китаї та Стародавній Індії, домінуючим напрямком залишався теологічно-традиційний тип, який обумовлений значним впливом традицій і релігійних догм, що визначали соціально-правовий устрій суспільства (Жданюк, 2017).

Формування думки щодо природи конфліктів Стародавньої Індії відбувалось під впливом міфічних та релігійних уявлень того часу, що знайшли своє відображення у первинних джерелах індійської філософії, таких як Веди (II тис. до н. е.), Упанішади (IX-VI ст. до н. е.), Закони Ману (II ст. до н. е.) тощо. Цей період характеризувався узурпацією влади в руках класової групи брахманів (жреців), які встановлювали правові норми у соціально-політичному та духовному житті давньоіндійського суспільства (Жданюк, 2017).

У пам'ятці давньоіндійської філософії – законах Ману – також знаходимо вказівки на способи розв'язання спорів між людьми: «У судових справах мають допускатися свідки, гідні довіри за різниці (у свідченнях) свідків цар має віддати перевагу більшості, за рівності – наділимим видатними якостями, при різниці між різними – брахманам» (Петрінко, 2020).

Після давніх греків, предметом роздумів філософів були протиріччя у природі, суспільстві та мисленні, зіткнення протилежних бажань і мотивів у людській душі, боротьба між людьми, суспільними класами, державами (Петрінко, 2020). За часів Середньовіччя затвердилася християнська релігія, яка

проповідувала загальну любов, людинолюбство і прагнула довести переваги миру і згоди між людьми. Підґрунтям конфліктів вважалася протилежність між тілесним та духовним у людині, між двома «градами» – небесним та земним (Біляк, 2017: 31). В умовах протистояння духовного та тілесного, саме першому надавалась перевага за будь-яких обставин. У працях найбільш відомих представників релігійно - філософської думки стверджувалося, що намагання поєднати ці конфліктуючі протилежності дорівнює великому гріху – ересі. Пропагувались насильницькі методи вирішення конфліктів, проте в цьому періоді також пропонувались приклади замирення конфліктів шляхом встановлення певного терміну (Берлач, Кондрюкова, 2007).

Отже, найважливішою особливістю конфліктологічних ідей, які набули розвитку у поглядах середньовічних мислителів, була їх релігійна спрямованість.

Наприклад, Тертуліан (160 – 220 рр.) вважав, що природа Бога, його задуми не піддаються людському розуму. Хоча дохристиянське пояснення причини відмінне від християнського, між ними багато спільного: і ті, і інші визнають однаково, що боротьба добра і зла, суперечності є органічними, неусувними властивостями буття, природи, суспільства, людини. Відмінність: одні вбачають в цих універсальних явищах початкові властивості буття, а інші – задум Бога (Зінчина, 2007).

Аврелій Августин (354 – 430 рр.) наполягав на єдності людської та божественної історії, що протікає одночасно в протилежних і нерозділних сферах. Ця протилежна і нерозділена історія є вічною битвою двох царств (градів) - Божого та земного. За Августином, війна по-справжньому справедлива, якщо вона чи заповідана Богом, чи, хоча б, законною владою, за справедливої причини та правильних намірів та з правильною любов'ю: «Справжні демони війни - це любов до насильства, повна помсти жорстокість, непростима та непримирима ворожнеча, дикий опір та жага до влади» (Біляк, 2017: 32).

Багато в чому схожі з поглядами Августина конфліктологічні ідеї відомого мислителя Середньовіччя Фоми Аквінського (1225 – 1274 рр.), який зазначав, що церковна влада з її намаганнями є джерелом суспільної справедливості і тільки вона відповідає Божим заповідям. Свою правову концепцію Фома Аквінський будував з опертям на моральну категорію справедливості. Право, за його вченням, – це дія справедливості у божественному порядку людського спілкування. Справедливість полягає в

наданні кожному свого, того, що йому належить (*Біляк, 2017*). Як і Аристотель, Фома Аквінський розрізняв два види справедливості: розподільну і вирівняльну. Розподільна справедливість – це надання благ згідно з заслугами, а порівняльна – це дії на вирівнювання чого-небудь. Відповідно до цього існують і види права.

Фома Аквінський розвинув думку про царство філософського пізнання і богослов'я, духовної влади, про людське буття та бога. На його думку, боже і земне царство знаходиться у вічній битві. Він розвивав ідею, що війни допустимі у житті суспільства та визначив ще одну умову справедливої війни: на її проведення повинна бути дана санкція держави. Тобто суб'єктом соціального конфлікту визнається держава, а його величина набуває розміру міжнародного масштабу (*Петрінко, 2020*).

Так, у своїх трактатах, присвячених проблемам права, філософії держави та суспільства як найвищу цінність Фома Аквінський підносив справедливість. Однак він зазначав, що війни є припустимими, але вони мають бути справедливими та санкціонованими державою (*Петрінко, 2020*).

Перші спроби аналізу соціальних конфліктів та системи врегулювання конфліктів залежно від їх видів належать флорентійському політичному діячу і мислителю Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527 рр.), який визначив відмінності між соціально - моральним та політико - правовим уявленнями про конфлікт. Він дійшов висновку, що за допомогою консенсусу можна подолати конфлікти лише в межах соціально - моралістичного буття. Щодо політико - правового буття, вирішення конфліктних ситуацій може здійснюватися будь-якими способами, в тому числі насильницькими. Зазначена позиція філософа згодом знайшла свій розвиток у працях мислителів періоду Відродження (*Мигалець, 2018*).

Заслуга Макіавеллі полягає у відході від релігійних поглядів на джерела суспільного розвитку. Він вважав, що конфлікти зумовлюються нестримним прагненням людей до матеріального збагачення. Макіавеллі приписував людям більше негативних якостей, аніж позитивних і вважав, що саме необхідність примушує людей ставати добрими. З метою зменшення негативного впливу масштабних соціальних конфліктів потрібно навчитися ними правильно керувати. Н. Макіавеллі зазначав, що варто завжди готуватися до війни, тому, хто хоче жити в мирі (*Петрінко, 2020*).

Неоціненний внесок в життя людей зробила Християнська філософія, яка усесильно намагалась доказати, що мир та злагода між людьми є кращими за всі втіхи світу, в той же час – конфлікти, чвари, війни є негативним явищем. З цього приводу багато цікавих думок можна знайти в працях гуманістів

Відродження. Конфлікт як негативний феномен розглядали Т. Мор, Е. Роттердамський, Ф. Рабле, Ф. Бекон, які виступали за мир та злагоду між людьми, державами та країнами (*Мигалець, 2018*).

Френсіс Бекон вважав, що причинами заколотів є релігійні нововведення, податки, зміни законів і звичаїв, порушення привілеїв, загальне пригнічення населення, піднесення недостойних людей, розпущені після походу солдати, нерозсудливі домагання будь-якої з партій, – словом, усе те, що, збуджуючи невдоволення, згуртовує і об'єднує народ на спільну справу. На думку Ф. Бекона, для кожного випадку конфлікту існують свої ліки. Одним з перших ліків від заворушень та конфліктів є усунення матеріальних причин для заколоту, а саме голоду та убогості в країні (*Берлач, 2007*).

На цьому тлі особливо виділяється концепція Т. Гоббса (1588 – 1679 рр.), який стверджував, що за своєю природою людина егоїстична та заздрісна. І при відсутності громадянського стану війна є звичним явищем – «війна всіх проти всіх» (*Мигалець, 2018*). Там, де немає держави, присутня безперервна війна кожної людини проти свого сусіда, а тому кожному належить лише те, що він захопив і тримає силою.

Гоббс наполягав на тому, що конфлікти у суспільстві завжди вирішуються деструктивно, оскільки кожний хоче нав'язати свою волю. Зазначемо, що деструктивне вирішення конфлікту – це спосіб його вирішення, що «... веде до загострення взаємовідносин та не сприяє пошукам позитивного вирішення конфліктного питання. Часто розбіжності між людьми перетворюються на особистий конфлікт. Різні точки зору на певні проблеми перетворюються на дорікання іншим людям і судження про їхній характер, наміри й мотиви. Замість розгляду загальної проблеми розглядають іншу людину як проблему. При деструктивному підході інша людина розглядається як проблема» (*Гарькавець, 2020: 26*).

З вище сказаного, очевидно, що в античні часи та середні віки конфлікти вирішувалися досить жорстокими методами, які доходили часом навіть до фізичного знищення носіїв іншого світогляду. Однак розвиток світової цивілізації відкриває нові, гуманніші способи вирішення конфліктів. Посилення взаємозалежності між людьми і народами в сучасному світі веде до посилення значущості загальнолюдських цінностей і форм взаємин, які ґрунтуються на визнанні цих пріоритетів (*Мигалець, 2018*).

У епоху Ренесансу увагу починає привертати внутрішній світ людини. Більш відомий як поет Франческо Петрарка (1304 – 1374 рр.), якого вважають

«батьком гуманізму» також цікавився насамперед внутрішніми, етичними проблемами людини. У філософському діалозі «Моя таємниця» він розкриває глибокі внутрішні конфлікти людини і намагається вказати шляхи до їхнього вирішення. Він показує неминучість конфліктів і їхнє значення: «помірна суперечка багатьох часто приводить до істини. Тому не варто, наслідувати ледачий та млявий розум, без розбору погоджуватися з усім, ані гарячково противитися очевидній істині, що явно свідчить про сварливий характер» (Петрінко, 2020).

Дезідерій Еразм Роттердамський (1469-1536 рр.) – видатний мислитель епохи Відродження у своєму творі «Війна мила тим, хто її не знав» писав: «Є в світі щастя, якого слід завжди наполегливо уникати. Треба захищатись від нього всіма засобами, відганяти його від себе з усіх сил. Цим лихом є війна. Немає воістину речі, згубнішої, злочиннішої, небезпечнішої за неї. Вона наносить людям найболючіші рани. Вона проймає їх найбільшою огидою, будить у них невимовну відразу» (Петрінко, 2020). Він показував, що конфлікт має ланцюгову реакцію, кожного разу втягуючи в свої тенета все нові жертви (Мигалець, 2018).

Зіткнення тривали не лише між віруючими і невіруючими, а й між самими єдиновірцями. Із цього приводу Еразм Роттердамський звертав увагу на складність примирення сторін навіть у тих випадках, коли обидві знаходяться на однакових ідеологічних позиціях (Берлач, Кондрюкова, 2007).

Намагаючись якось пояснити та виправдати незлічені прояви зла в світі, створеному Богом, релігійна філософія розробила спеціальне вчення, котре отримало найменування «виправдання (захист) Бога», або «теодиція». Сутність цього вчення зводилася до з'ясування питання – як при доброму та всемогутньому Бозі в світі існують різноманітні конфлікти: глобальні катастрофи, жорстокі війни, підступні вбивства, нещастя і страждання людей. Постановка цих питань, з'явилася одним із джерел зародження богозаперечення, атеїзму. Тому різного роду спроби відповісти на ці питання почалися ще на зорі християнства та не припиняються й донині (Берлач, Кондрюкова, 2007).

Видатний французький гуманіст Ренесансу Мішель Монтень (1533 – 1592 рр.) багато своїх роздумів присвятив людині та її гідності. Монтень вважає, що людині потрібно виражати свої емоції, серед них і негативні, однак свій гнів треба стримувати, щоб він не став звичним явищем у стосунках між людьми. Міжособистісні конфлікти потрібно вирішувати, керуючись розумом, а не гнівом, задля забезпечення миру треба дати можливість опоненту висловити

свої негативні емоції: «Буря виникає лише із зіткнення спалахів з двох сторін. Якщо одна сторона охоплена гнівом, дамо їй розрядитися, і тоді мир завжди буде забезпечений» (Петрінко, 2020).

Надалі ідеї, які стали витоками конфліктології та психології конфлікту були опановані філософами, соціологами та економістами (А. Сміт, О. Конт, К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Бентлі, Е. Мейо, Г. Зіммель та ін.).

Висновки. Аналіз теоретичних і практичних наукових підходів до феномену «конфлікт» засвідчив, що конфлікт – це складний багатовимірний соціально-психологічний феномен, який містить у собі безліч аспектів залежно від сфери життєдіяльності людини та може виникати будь-де, будь-коли та будь з ким. Конфлікти є невід’ємним чинником суспільного розвитку, постійно його супроводжують, оскільки в реальному житті неможливо уникнути суперечностей між індивідами та соціальними групами.

Вихідним пунктом аналізу конфлікту є визначення природи поняття «конфлікт» через висвітлення його еволюції. Перші дослідження конфліктних процесів пов’язані з такими іменами представників Стародавнього Єгипту, Вавилону, Греції, Китаю – Геракліт, Конфуцій, Сунь-Цзи, Анаксимандрит та ін. Вони займалися пошуком не лише витоків конфліктів, а й з’ясуванням більш конкретних причин виникнення конфліктів. Платон, Аристотель, Гомер, Демокрит, Цицерон, Лукрецій та інші представники античної філософії розуміли конфлікт як природний стан суспільства. Їх бачення конфліктів були зумовлені реаліями того часу. Крім політичних та психологічних детермінант, мислителями виокремлюються демографічні, географічні, біологічні, економічні та інші чинники. Особливістю конфліктологічних ідей у добу Середньовіччя вважається їх релігійно-теологічна спрямованість, що була обумовлена пануванням релігії у суспільному житті. Представниками науково-теоретичних ідей того часу були Ф. Аквінський, А. Блаженний, Г. Гейне, богослов Тертулліан, Е. Роттердамський та інші, які проповідували пріоритет релігійної політики та називали основною причиною всіх суспільних відносин господню волю та мировий дух. Проте, у надрах такого розуміння зріли витoki для науково-обґрунтованого розгляду природи конфліктів у новий та новітній час історії людства.

Література

1. Берлач А. І., Кондрюкова В. В. Конфліктологія : навч. посіб. для дист. навч. К. : Університет «Україна», 2007. 217 с.
2. Біляк Ю. В. Історичні аспекти виникнення конфлікту та еволюція поглядів // Агросвіт. 2017. № 13. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.agrosvit.info/pdf/13_2017/7.pdf
3. Вегеш М. М. Політологія : підручник. К.: Знання, 2008. 384 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-60.html>
4. Гарькавець С. О., Волченко Л. П. Конфлікти в освітньому середовищі : діагностика та практика вирішення : навчально-методичний посібник. Харків : Друкарня Мадрид, 2020. 92 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://deps.snu.edu.ua/media/filer_public/45/90/45908e00-9bcd-4b8f-979e-5cf36404e337/garkavets_volchenko_konflikty_v_osvitnomu_seredovishchi.pdf
5. [Гарькавець С. О. Соціальні конфлікти: словник-довідник. Северодонець: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. 120 с.](#)
6. Жданюк А. В. Щодо історико-філософських аспектів розвитку уявлень про конфлікт у системі правовідносин. // Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2017. № 1(13). С. 14-20. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2017/1/3.pdf>
7. Зінчина О. Б. Конфліктологія : навчальний посібник. Харків : ХНАМГ, 2007. 164 с.
8. Короход Я. Теоретичні аспекти розуміння політичного конфлікту // Політичний менеджмент. 2013. № 59. С. 30-37 [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/korokhod_teoretychni.pdf
9. Мигалець О. Теорія конфлікту : історія та сучасність Теорія конфлікту: історія та сучасність / О. Мигалець // Сучасні дослідження з іноземної філології. - 2018. - Вип. 16. - С. 98-110 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/53271/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B%D1%96%D0%BA%D1%82%D1%83%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>
10. Петрінко В. С. Конфліктологія : курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород : Видавництво УЖНУ

«Говерла», 2020. 360 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/31879>

11. Платон. Діалоги. Харків : Фоліо, 2008. 349 с.

References

1. Berlach A. I., Kondriukova V. V. Konfliktolohiia : navch. posib. dlia dyst. navch. K. : Universtet «Ukraina», 2007. 217 s.

2. Biliak Yu. V. Istorychni aspekty vynyknennia konfliktu ta evoliutsiia pohliadiv // Ahrosvit. 2017. № 13. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu : http://www.agrosvit.info/pdf/13_2017/7.pdf

3. Vehesh M. M. Politolohiia : pidruchnyk. K.: Znannia, 2008. 384 s. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-60.html>

4. Harkavets S. O., Volchenko L. P. Konflikty v osvithomu seredovyschi : diahnostyka ta praktyka vyrishennia : navchalno-metodychnyi posibnyk. Kharkiv : Drukarnia Madryd, 2020. 92 s. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu : https://deps.snu.edu.ua/media/filer_public/45/90/45908e00-9bcd-4b8f-979e-5cf36404e337/garkavets_volchenko_konflikti_v_osvithomu_seredovishchi.pdf

5. Harkavets S. O. Sotsialni konflikty : slovnyk-dovidnyk. Sievierodonetsk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2020. 120 s.

6. Zhdaniuk A. V. Shchodo istoryko-filosofskykh aspektiv rozvytku uiaavlennia pro konflikt u systemi pravovidnosyn. // Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriiia «Pedahohika i psykholohiia». Pedahohichni nauky. 2017. № 1(13). S. 14-20. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu : <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2017/1/3.pdf>

7. Zinchyna O. B. Konfliktolohiia : navchalnyi posibnyk. Kharkiv : KhNAMH, 2007. 164 s.

8. Korokhod Ya. Teoretychni aspekty rozuminnia politychnoho konfliktu // Politychnyi menedzhment. 2013. № 59. S. 30-37 [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/korokhod_teoretychni.pdf

9. Myhalets O. Teoriiia konfliktu : istoriia ta suchasnist Teoriiia konfliktu : istoriia ta suchasnist / O. Myhalets // Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii. 2018. Vyp. 16. S. 98-110 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/53271/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B%D1%96%D0%BA%D1%82%D1%83%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>

10. Petrinko V. S. Konfliktolohiia : kurs lektsii, entsyklopediia, prohrama, tablytsi. Navchalnyi posibnyk. Uzhhorod : Vydavnytstvo UzhNU «Hovertla», 2020.

Buhaiova O.O., Harkavets S.O.

The social and psychological dimension of the phenomenon of «conflict» in Ancient times and the Middle ages

The article is devoted to the consideration of theoretical and methodological approaches that were widespread in the Ancient and Middle Ages to explain conflicts and understand their socio-psychological content. An attempt is made to study the transformation of the views of thinkers and scientists of that time on the nature of the phenomenon of "conflict". It is found out how the scientists of that time defined the concept of "conflict", explained the course and consequences of conflict interaction, both in the field of individual manifestations and in the social boundaries of the existence of individuals and social groups. It is established that the ancient Greek and Roman philosophers made the first attempts to rationally understand the nature of social conflicts, while the philosophers of ancient China and India mainly remained on the theological and traditional approaches that determined the social and legal system of ancient Eastern societies. The author elucidates the views of medieval thinkers on understanding the nature of conflicts, their socio-psychological features and various forms of manifestation. It is noted that scholars of that time tried to move away from religious views on the sources of social development and the inner world of man, which prompted them to develop new theoretical and methodological approaches to the problem of conflicts. There was an increase in the importance of universal human values and forms of relations based on the recognition of these priorities. It has been established that the ideas expressed have become significant sources for a scientifically based understanding of the nature of conflicts, their social and psychological coherence in the new and modern times of human history.

Key words: *destructive conflict solution, conflict, conflict situation, conflict interaction, compromise, morality, religiosity, justice, humanism.*

Бугайова Ольга Олексіївна – здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 053 «Психологія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Гарькавець Сергій Олексійович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

**Бурлакова І.А. (ORCID 0000-0002-6043-4359),
Федорова О.В. (ORCID 0000-0002-8254-7629),
Дигун І.С. (ORCID 0009-0008-8276-2952),
Федоров А.Ю. (ORCID 0000-0002-5942-5906)**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ САМОМЕНЕДЖМЕНТУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються соціально-психологічні засоби самоменеджменту та їх вплив на психологічне здоров'я особистості. Досліджується поняття самоменеджменту, включаючи саморегуляцію, стресменеджмент та способи психологічного самозахисту. Основний акцент робиться на розкритті засобів самоменеджменту, стресменеджменту та соціально-психологічних факторів, що впливають на психологічне здоров'я особистості.

В статті аналізується роль соціального середовища у формуванні самоменеджменту та психологічного здоров'я. На основі теоретичного аналізу та результатів емпіричних досліджень, висвітлюються методи та інструменти самоменеджменту, що сприяють покращенню психологічного здоров'я особистості. У статті розглядається психологічна стійкість, адаптація до стресу та способи психологічного самозахисту як важливі компоненти самоменеджменту. Особлива увага націлена на важливості соціальної підтримки та емоційного інтелекту у контексті самоменеджменту. Окрім теоретичного аспекту, в статті пропонується послідовність кроків та методи, які допоможуть навчитись самоменеджменту та збереження психологічного здоров'я особистості. Відзначається важливість особистісного розвитку та адаптації до стресових ситуацій.

Стаття містить результати емпіричних досліджень, які підтверджують важливість вміння самоаналізу складових самоменеджменту та навичок збереження психологічного здоров'я.

Ключові слова: самоменеджмент здоров'я, самоменеджмент, засоби самоменеджменту, формула самоменеджменту, психологічне здоров'я, особистісний розвиток, методи самодіагностики.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство стикається зі зростаючими вимогами та стресом, які негативно впливають на психологічне здоров'я особистості, при цьому все більш маніфестує нездатність особистості ефективно керувати своїм психологічним здоров'ям у сучасному соціальному середовищі. Психологічне благополуччя стає ключовим аспектом як особистісного розвитку, так і соціальної інтеграції. Проблема збереження психологічного здоров'я стає актуальною для багатьох людей, оскільки воно впливає на якість життя та працездатність.

Самоменеджмент в цьому контексті означає здатність особистості ефективно керувати своїми емоціями, стресом та ресурсами для досягнення психологічного благополуччя.

Соціально-психологічні засоби включають в себе стратегії та методики, які допомагають особистості підтримувати та відновлювати своє психологічне здоров'я.

Важливим аспектом є розуміння взаємозв'язку між психологічним здоров'ям та соціальним оточенням особистості. Розвиток компетенцій самоменеджменту може зробити особистість більш стійкою до стресових ситуацій та ефективнішою у вирішенні конфліктів. Дослідження у цьому напрямі розкривають нові можливості для підвищення психологічного благополуччя особистості на різних етапах життя.

Вивчення та застосування соціально-психологічних засобів самоменеджменту допомагає підтримувати психологічне здоров'я та досягати особистісного розвитку.

Самоменеджмент здоров'я стає необхідною умовою повноцінної самореалізації людини, тобто є ефективним алгоритмом побудови власної програми управління здоров'ям: вірою в здорове життя, трансформацією знань в особистий досвід, організацією зусиль за метою, реалізацією плану, оцінкою результату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації в сфері соціально-психологічних засобів самоменеджменту психологічного здоров'я особистості акцентують увагу на важливості виявлення та розвитку ефективних методів для підтримки психічного благополуччя. Дослідники Буняк Н., Штепа О., Jackson, D., Wilton, N., Omisakin, F. D., Ncama, V. P. та інші. Детально аналізують вплив стресу, професійного вигорання і

соціального оточення на психологічне здоров'я та розвивають інноваційні стратегії саморегуляції та стресового управління.

В роботах науковців розкрито теоретико-методологічні аспекти та практичні рекомендації щодо вміння управляти собою, оптимального використання часу, самоорганізації, саморозвитку та інші питання самоменеджменту. Останні дослідження та публікації в цій сфері [3; 6; 9; 11] надають важливі інсайти і результати, які покращують розуміння важливості самоменеджменту психологічного здоров'я, розвиток компетенцій самоменеджменту: саморегуляція емоцій; стресостійкість; емоційний інтелект; самопізнання; планування професійної діяльності; профілактика вигорання; інноваційні методи навчання.

Мета статті полягає у розкритті соціально-психологічних засобів самоменеджменту та їх впливу на психологічне здоров'я особистості. Методи дослідження: у роботі використовувалися як теоретичні, зокрема аналіз, порівняння та узагальнення наукової літератури, так і емпіричні, які включали опитування та спостереження.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вплив самоменеджменту на психологічне здоров'я особистості залежить від конкретних моделей, методів та стратегій, які використовуються, а також від індивідуальних особливостей

Вивчення різних моделей поведінки та стратегій самоменеджменту є важливим аспектом дослідження психологічного здоров'я та ефективного функціонування особистості. Розглядаючи ці моделі та стратегії, можна зрозуміти, як вони впливають на психологічне благополуччя та професійну діяльність особистості. Ось деякі приклади моделей поведінки та стратегій самоменеджменту [8]:

– Модель цілей та планування: допомагає особистості краще орієнтуватися у своїх діях та підвищує мотивацію до досягнення цілей.

– Модель прийняття рішень: допомагає уникати спонтанних реакцій та ризику прийняття невдалого рішення

– Модель самоконтролю: сприяє збереженню фокусу та витраченню часу на найважливіші завдання.

– Модель стресостійкості: включає в себе методи релаксації, дихальні вправи та інші стратегії для зниження стресу.

– Модель самосвідомості: допомагає кращому вирішенні конфліктів та підвищенні якості взаємодії з іншими.

– Модель відпочинку та відновлення: допомагає уникнути перевтоми та підтримує психологічне здоров'я.

Вивчення цих моделей та стратегій допомагає ідентифікувати найефективніші підходи для самоменеджменту в конкретних умовах та контексті. Розуміння цих стратегій дозволяє людям краще керувати своїм життям, покращувати психологічне благополуччя та досягати успіху в професійній діяльності.

Поліпшення показників здоров'я в сучасному світі має відображати широкий і складний спектр детермінант та факторів впливу на психічне здоров'я, а також має багатогранний характер стратегічного реагування та втручань.

Впровадження системи самоменеджменту є необхідною умовою для управління стресом, запобігання вигорання та зниження втоми й перевтоми. Самоменеджмент - це здатність особистості бути менеджерами свого здоров'я, вони володіють знаннями, розумінням та ресурсами для прийняття рішень щодо свого здоров'я (фізичного, соціального та емоційного здоров'я) та працюють у партнерстві з усіма членами їхньої команди. В якості основи самоменеджменту психологічного здоров'я особистості виступають:

1. Визначення ключових проблем і цілей;
2. Створення плану управління фізичними, емоційними, професійними та соціальними змінами стану;
3. Самоконтроль за станом здоров'я;
4. Прийняття способу життя, що стосується ранньої профілактики факторів ризику здоров'я;
5. Вчитися навичкам, які можуть бути використані для вирішення нових проблем по мірі їх виникнення;
6. Практика нової здорової поведінки;
7. Наявність доступу та впевненість у використанні послуг підтримки тренерів / консультантів [3].

Дослідники Jackson, D., Wilton, N. [8] виділили кілька причин, чому самоменеджмент має вирішальне значення:

По-перше, самоменеджмент спонукає зосереджуватися на своїх пріоритетах і завданнях, досягненні особистих цілей.

По-друге, зменшує імпульсивні рішення, дає можливість уважніше ставитись до свого вибору та зосереджуючись на довгостроковій винагороді, а не на короткострокових бажаннях.

По-третє, практика самоменеджменту дозволяє відчути особисту відповідальність, що може покращити баланс емоційного благополуччя.

Самоменеджмент у взаємодії з багатьма науками про людину, що інтенсивно розвиваються останнім часом, полегшує впровадження людиноцентристського підходу у всі сфері життєдіяльності суспільства.

Сучасні дослідники наголошують, що застосування методів і технологій самоменеджменту дозволяє отримати ряд переваг. Найбільш важливі з них наведені на рис. 1 [1; 2].

Рис.1. Переваги застосування самоменеджменту.

Самоменеджмент означає розуміння своєї відповідальності у різних аспектах особистого та професійного життя, розвинена самосвідомість, саморегуляція, самоконтроль.

Головна мета самоменеджменту [5; 7] полягає в тому, щоб максимально використовувати особисті можливості, усвідомлено управляти ходом свого життя (самовизначатися) й переборювати зовнішні обставини як на роботі, так і в особистому житті (табл.1).

В якості самоаналізу ми пропонуємо запитати себе та чесно відповісти на наступні питання, для самоконтролю та вдосконалення самоменеджменту:

Основні напрями самоменеджменту

Напря́м	Змі́ст
1. Планування часу	Планування часу включає в себе розподіл часу на конкретні завдання та дії. Це допомагає зберігати організованість та досягати цілей вчасно
2. Ставлення до стресу	Розвиток навичок стресостійкості та ефективних стресових управлінських стратегій для зменшення впливу стресу на фізичне і психічне здоров'я
3. Розвиток навичок прийняття рішень	Вдосконалення навичок обґрунтованого та ефективного прийняття рішень у різних сферах життя
4. Спілкування та міжособистісні відносини:	Вивчення навичок спілкування, вирішення конфліктів та покращення міжособистісних відносин
5. Самопізнання і особистісний розвиток:	Розвиток навичок самоаналізу, підвищення свідомості про власні цінності та цілі, а також робота над особистісним ростом.
6. Фізичне здоров'я і активний спосіб життя:	Звернення уваги на фізичний стан, правильне харчування, регулярну фізичну активність та підтримку фізичного здоров'я
7. Планування та досягнення цілей	Розвиток навичок постановки мети та стратегій досягнення поставлених цілей
8. Емоційний самоконтроль	Вивчення навичок емоційного інтелекту та ефективного управління емоціями
9. Управління фінансами	Оволодіння навичками фінансової грамотності, бюджетуванням та інвестиціями.
10. Розвиток творчості і уяви	Сприяння креативному мисленню та розвиток уяви
11. Екологічна свідомість	Самоменеджмент у відносинах до навколишнього середовища та прийняття рішень для збереження природи
12. Управління проектами	Розвиток навичок організації та керування проектами у професійній та особистій сферах

13. Розвиток навичок комунікації в інтернеті та соціальних медіа	Удосконалення навичок взаємодії у віртуальному світі, управління часом, спілкування та конфліктів в мережі
--	--

Відповіді дають змогу перевірити свій стан психологічного здоров'я та розширити особисті уявлення щодо свого психоемоційного та фізичного стану (табл. 2).

Таблиця 2

Самоаналіз напрямків самоменеджменту

Напрямок	Питання
1. Час та планування	<ul style="list-style-type: none"> - Чи створив я сьогодні список завдань і встановив пріоритети? - Чи дотримуюся я графіку роботи і часу на виконання завдань?
2. Ефективність робочих звичок:	<ul style="list-style-type: none"> - Чи використовую я техніки та інструменти для підвищення продуктивності? - Чи уникаю я відволікань і фокусувався на важливих завданнях?
3. Ставлення до стресу:	<ul style="list-style-type: none"> - Які фактори стресу впливають на мене і як я їх керую? - Чи знаю я стратегії релаксації та відновлення?
4. Спілкування та міжособистісні відносини:	<ul style="list-style-type: none"> - Чи покращую я свої навички спілкування та слухання інших? - Чи роблю я зусилля для вирішення конфліктів і покращення стосунків з іншими?
5. Самопізнання і особистісний розвиток	<ul style="list-style-type: none"> - Які мої сильні сторони і слабкі моменти? - Які кроки я роблю для свого особистісного росту?
6. Фізичне здоров'я і активний спосіб життя:	<ul style="list-style-type: none"> - Чи веду я здоровий спосіб життя щодо фізичної активності та харчування? - Чи вмію я впоратися зі стресом та зберігати фізичне та психічне здоров'я?

7. Планування та досягнення цілей:	<ul style="list-style-type: none"> - Які цілі я встановив і як я працюю над їх досягненням? - Які результати я вже досяг і які наступні кроки потрібно зробити?
8. Емоційний самоконтроль:	<ul style="list-style-type: none"> - Як я впорався з емоціями сьогодні? Чи був випадок, коли втратив контроль? - Які стратегії емоційного самоконтролю я використовую?
9. Управління фінансами:	<ul style="list-style-type: none"> - Чи веду я облік фінансів і планую бюджет? - Як я витрачаю та інвестую свої фінансові ресурси?
10. Розвиток творчості і уяви:	<ul style="list-style-type: none"> - Чи відводжу я час для творчої діяльності і розвитку уяви? - Які нові ідеї і проекти я вивчаю або розробляю?
11. Екологічна свідомість:	<ul style="list-style-type: none"> - Які екологічно-свідомі рішення я приймаю у побуті та на роботі? - Чи підтримую я організації та проекти, спрямовані на охорону природи?
12. Управління проектами:	<ul style="list-style-type: none"> - Які проекти я веду або приймаю участь у них, і як ефективно я керую ними? - Які інструменти управління проектами я використовую, і які покращення можна ввести в цей процес?
13. Розвиток навичок комунікації в інтернеті та соціальних медіа:	<ul style="list-style-type: none"> - Як часто я перевіряю свої соціальні медіа та як вони впливають на мою продуктивність та настрої? - Чи відділяю я час для вивчення нових методів інтернет-комунікацій та розвитку цих навичок?

Використання такого опитування, як ефективного інструменту для дослідження та розвитку особистих навичок самоменеджменту, дозволяє

отримати цінний внесок в наше дослідження, оскільки воно дозволяє збирати дані щодо ставлення осіб до різних аспектів самоменеджменту. Ці дані стають основою для аналізу та узагальнення тенденцій, а також для розробки рекомендацій та стратегій покращення навичок управління життям та роботою. Результати цього самоаналізу знадобляться для доопрацювання та покращення вже існуючих планів, допомагаючи отримати об'єктивну інформацію та розкрити потенціал особистості для розвитку самоменеджменту.

Контент-аналіз даних дозволяє визначити, виходячи з предмету дослідження, що самоменеджмент включає внутрішні та зовнішні резерви самоменеджменту. Внутрішні резерви самоменеджменту формують здатність особистості щодо розпізнавання та ефективного реагування на емоції; усвідомлення власних дій, що допомагає виявити та усунути негативні звички та поведінку; навичку рефлексії яка допомагає визначити, що працює для покращення самоменеджменту та здатність до інтроспекції - глибокого розуміння власних цінностей, бажань та потреб.

Важливим зовнішнім резервом є підтримка та позитивний вплив близьких та соціального оточення. Спільнота, підтримка друзів та сім'ї можуть бути джерелом емоційної підтримки та мотивації. Зовнішні резерви можуть включати доступ до освіти та навчання, що допомагає розвивати навички самоменеджменту та психологічного здоров'я. Зовнішні резерви також включають фізичну активність, збалансоване харчування та доступ до засобів для збереження фізичного здоров'я, що впливає на психологічне благополуччя.

Внутрішні та зовнішні резерви самоменеджменту відіграють важливу роль у підтримці психологічного здоров'я та розвитку особистості [11].

Враховуючи і внутрішні, і зовнішні резерви, особистість може досягти більшого рівня самоменеджменту та психологічного здоров'я. Важливо збалансувати ці резерви та використовувати їх для досягнення гармонії та успіху в житті.

Самоменеджмент є ключовим елементом успішного досягнення особистих і професійних цілей. Ця концепція відображає спроможність особистості ефективно управляти своїм часом, енергією та ресурсами, підтримувати психологічне благополуччя та досягати поставлених завдань. Важливим аспектом самоменеджменту є розуміння внутрішніх та зовнішніх факторів, які впливають на ефективність цього процесу. Ефективний самоменеджмент - це управління не тільки цілями, а й накопичувальним ефектом. Щоб взяти його під контроль, необхідно відстежувати та аналізувати свої регулярні дії. Для цього можна використовувати формулу, яка враховує різні аспекти самоменеджменту, адаптовану до індивідуальних потреб кожної особистості: Ця формула включає в себе елементи, які допомагають розуміти, як

особистість може впоратися зі стресом, досягти своїх цілей та зберегти психологічне благополуччя, враховуючи роль соціального оточення та психологічних ресурсів:

Самоменеджмент = (Соціальні засоби + Психологічні засоби) х (Самотивація + Саморегуляція) - (Стрес + Негативні емоції)

Ця формула включає різні аспекти самоменеджменту, враховуючи соціально-психологічні основи. Пояснення до елементів формули:

– Соціальні засоби та психологічні засоби відображають різні методи та стратегії, які людина може використовувати для управління собою та своїми ресурсами.

– Самотивація і саморегуляція вказують на важливість визначення мети і направленості своїх дій, а також на вміння стимулювати себе для досягнення цієї мети.

– Стрес і негативні емоції враховують негативний вплив, який може виникнути внаслідок стресових ситуацій та емоційних переживань.

Ця формула може слугувати початковим кроком для налаштування кожного елемента самоменеджменту відповідно до конкретних умов.

Загалом, самоаналіз, як цінний інструмент для збору даних, надає можливість вдосконалення навичок самоменеджменту, що веде до покращення якості життя та професійної діяльності.

Управління власним життям та ресурсами стає все важливішим аспектом в сучасному світі, особливо в умовах стресового середовища та психологічних перенавантажень.

Самоменеджмент є ключовим аспектом психологічного здоров'я та особистісного розвитку. Це вміння ефективно управляти своєю поведінкою, емоціями, стресом та цілями.

Навчання самоменеджменту є важливим елементом розвитку особистості та забезпечення її успіху. Самоменеджмент допомагає особистості краще розуміти себе, управляти емоціями та стресом, досягати поставлених цілей та зберігати психологічне благополуччя. Ми пропонуємо послідовність кроків та методи, які допоможуть навчитися самоменеджменту. Цей підхід базується на вивченні соціальних та психологічних аспектів самоменеджменту та враховує індивідуальні потреби кожної особистості. Даний підхід розкриває ключові етапи процесу навчання та допомагає розвинути навички самоменеджменту для досягнення особистої та професійної мети.

1. Планування часу: один з ключових аспектів самоменеджменту; який допомагає ефективно розподіляти час і відслідковувати завдання.

2. Управління стресом: важливо визначити фактори, які викликають стрес, і шукати способи їх подолання - регулярна практика релаксації, включаючи медитацію, йогу або глибоке дихання.

3. Формулювання та досягнення цілей: встановлення конкретних, вимірюваних, досяжних, реалістичних цілей для покращення самоменеджменту.

4. Самооцінка та розвиток: регулярна самооцінка власних навичок самоменеджменту є важливим інструментом; визначення сильних і слабких сторін, а також у пошук можливостей для розвитку.

5. Збалансоване життя: прагнення до збалансованого життя, яке включає в себе роботу, відпочинок, здоровий спосіб життя та соціальні відносини. Важливо відводити час для власних потреб та відпочинку, щоб запобігти перевантаженню і вигоранню.

Висновки. Сучасний світ, наповнений стресами та викликами, вимагає від нас навичок ефективного самоконтролю, планування та мобільності. Засоби самоменеджменту, включаючи розвиток соціальних вмінь, стратегії саморегуляції, та вдосконалення навичок управління часом, стають незамінними для досягнення гармонії в особистому житті та професійному успіху. Розуміння та впровадження цих аспектів у повсякденному житті може покращити якість життя та сприяти психологічному благополуччю кожної особистості.

Важливо пам'ятати, що навчання самоменеджменту - це ітеративний процес, і розвиток навичок вимагає часу та практики.

Сучасне життя, наповнене стресами, викликає потребу в розвитку навичок самоконтролю, стратегій саморегуляції та здатності управляти емоціями. Засоби самоменеджменту стають ключовими для підтримки психологічного благополуччя в умовах сучасного суспільства.

Ми розглянули різні аспекти самоменеджменту, включаючи важливість розвитку соціальних навичок, стратегій саморегуляції та ефективного управління часом. Самоменеджмент може покращити спроможність особистості ефективно впливати на своє життя та робити свідомі вибори щодо свого психологічного здоров'я.

Дослідження в галузі самоменеджменту надають важливий внесок у розвиток психології та соціальних наук. Вони допомагають особистості розуміти себе краще, покращувати якість життя та ефективніше подолувати життєві труднощі. Впровадження концепцій самоменеджменту у повсякденну практику може сприяти зростанню якості життя кожної особистості.

Література

1. Биба В.А. Теоретичні засади розвитку самоменеджменту організації// Економіка та держава № 2/2021 С. 58-61.

2. Буняк Н. М. Самоменеджмент як мистецтво саморозвитку особистості. Економіка та управління підприємствами. 2017. Випуск 18. С. 185-188.

3. Бурлакова І.А., Наконечна Н. В. Соціально-психологічні умови самоменеджменту здоров'я фахівців економічної сфери // Науковий вісник Херсонського державного університету: зб. наук. Праць. Серія «Психологічні науки», 2019. – Вип.1 – С. 206-210.

4. Ратушняк О. Г., Лялюк О. Г., Подолянчук К. В. Аналіз використання методів тайм-менеджменту сучасною молоддю. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2019. № 2. С. 68-72.

5. Штепа О. Структура та формування функції самоменеджменту. Актуальні проблеми психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2008. Т. 15. Ч. 2. С. 430-436.

6. Burlakova I. Emotional Intelligence in the Structure of Adaptation Process of Future Healthcare Professionals / A. Halian, I. Halian, I. Burlakova // Revista Inclusiones. – 2020. – Vol 7, num 3. – P. 447-460

7. Indeed Career Guide. (December 2,2020). Self-management Skills; Definitions and examples.Retrieved on 22nd of March 2021. <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/self-management-skills>.

8. Jackson, D., Wilton, N. (2017). Perceived employability among undergraduates and the importance of career self-management, work experience and individual characteristics. Higher Education Research & Development, 36(4), 747-762.

9. Okeke, M. N., Osuachala, C. F., and Umeakuana, C. A. (2022). Work-Life Balance And Female Employee Performance In Anambra State Deposit Money Banks, International Journal of Business & Law Research 10(4):34-46, www.seahipaj.org

10. Omisakin, F. D., and Ncama, B. P. (2011). Self, self-care and self-management concepts: implications for self-management education. International Research Journals, 2(12) pp. 1733-1737, December 2011. Available online@ <http://www.interestjournals.org/ER>

11. Krén, H., Séllei, B. (2021). The Role of Emotional Intelligence in Organizational Performance. Periodica Polytechnica Social and Management Sciences, 29(1), 1-9.

References

1. Byba V.A. Theoretical foundations of the development of self-management of the organization// Economy and the state No. 2/2021 P. 58-61

2. Bunyak N.M. Self-management as an art of self-development of the individual. Economics and enterprise management. 2017. Issue 18. P. 185-188.

3. Burlakova I.A., Nakonechna N.V. Socio-psychological conditions of self-management of the health of specialists in the economic sphere // Scientific Bulletin of the Kherson State University: Coll. of science Working Series "Psychological Sciences", 2019. - Issue 1 - pp. 206-210.

4. Ratushnyak O. G., Lyaluk O. G., Podolyanchuk K. V. Analysis of the use of time management methods by modern youth. Bulletin of the Khmelnytskyi National University. Economic sciences. 2019. No. 2. P. 68-72.

5. Shtepa O. The structure and formation of the function of self-management. Actual problems of psychology. Coll. of science works of the Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk, APN of Ukraine. K., 2008. Volume 15. Part 2. Pages 430-436.

6. Burlakova I. Emotional Intelligence in the Structure of Adaptation Process of Future Healthcare Professionals / A. Halian, I. Halian, I. Burlakova // Revista Inclusiones. – 2020. – Vol 7, num 3. – P. 447–460

7. Indeed Career Guide. (December 2, 2020). Self-management skills; Definitions and examples. Retrieved on 22nd of March 2021. <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/self-management-skills>.

8. Jackson, D., Wilton, N. (2017). Perceived employability among undergraduates and the importance of career self-management, work experience and individual characteristics. Higher Education Research & Development, 36(4), 747-762.

9. Okeke, M. N., Osuachala, C. F., and Umeakuana, C. A. (2022). Work-Life Balance And Female Employee Performance In Anambra State Deposit Money Banks, International Journal of Business & Law Research 10(4):34-46, www.seahipaj.org

10. Omisakin, F. D., and Ncama, B. P. (2011). Self, self-care and self-management concepts: implications for self-management education. International Research Journals, 2(12) pp. 1733-1737, December 2011. Available online@ <http://www.interestjournals.org/ER>

11. Krén, H., Séllei, B. (2021). The Role of Emotional Intelligence in Organizational Performance. Periodica Polytechnica Social and Management Sciences, 29(1), 1-9.

Burlakova I.A., Fedorova O.V., Dyhun I.S., Fedorov A.Yu.

Socio-psychological means of self-management of the psychological health of the individual

The article examines social-psychological means of self-management and their influence on the psychological health of the individual. Concepts of self-management are explored, including self-regulation, stress management, and methods

of psychological self-defense. The main emphasis is placed on the disclosure of means of self-management, stress management and socio-psychological factors affecting the psychological health of the individual.

The article analyzes the role of the social environment in the formation of self-management and psychological health. Based on the theoretical analysis and the results of empirical research, the methods and tools of self-management that contribute to the improvement of the psychological health of the individual are highlighted.

The article examines psychological stability, adaptation to stress and methods of psychological self-defense as important components of self-management. Special attention is focused on the importance of social support and emotional intelligence in the context of self-management. In addition to the theoretical aspect, the article offers a sequence of steps and methods that will help to learn self-management and preservation of psychological health of the individual.

The importance of personal development and adaptation to stressful situations is noted.

The article contains the results of empirical studies that confirm the importance of the ability to self-analyze the components of self-management and the skills of maintaining psychological health.

Key words: *self-management of health, self-management, self-management tools, self-management formula, psychological health, personal development, methods of self-diagnosis..*

Бурлакова Ірина Анатоліївна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», м. Київ;

Федорова Олена Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцентка кафедри економіки, менеджменту і туристичного бізнесу Дніпровського інституту МАУП;

Дигун Ірина Сергіївна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Федоров Андрій Юрійович – аспірант спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

*Dobrovolska N.A. (ORCID 0000-0002-8786-4316),
Zavatska N.Ye. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Shevchenko O.L.(ORCID 0009-0002-5473-8003)*

EXAMPLE PROBLEMS OF PRESERVING PERSONAL PSYCHOLOGICAL HEALTH

The article describes the applied problems of preserving the psychological health of an individual. The structure of emotional well-being is revealed as one of the important criteria of psychological health. The parameters that determine the emotional well-being of a healthy individual and are risk factors for his psychological health are highlighted: internality in the field of family relations, which means responsibility for events in family life; contact, which means the ability to establish deep relationships with others; subjective well-being, which means a reluctance to complain of discomfort; creativity, which means high creative orientation in professional activity; self-acceptance, which means the ability to accept oneself with flaws and weaknesses; behavioral flexibility as the ability to quickly respond to a changing situation; the morality index as the state of the moral sphere; personality maturity as responsibility and self-respect. It is emphasized that these factors can contribute to a decrease in the level of psychological health, which is manifested in the form of the inability to establish deep relationships with others, the tendency to complain of discomfort, a decrease in the ability to quickly respond to a changing situation, indifference to significant events in professional life and many other social psychological phenomena.

Key words: *personality, psychological health, emotional well-being, rehabilitation, extreme stress factors.*

Formulation of the problem. Psychological health becomes the subject of study by domestic psychologists at the end of the 20th century, who not only separated the concepts of "mental health" and "psychological health", but also designated the phenomenological field in which the phenomenon of health appears in the totality of its psychological aspects [1; 3].

The introduction of the term "psychological health" is connected with the understanding of the content of the psychological service of education, the purpose of

which, and, consequently, of the practical psychologist is to preserve and strengthen the mental and psychological health of children [7]. The authors refer to the term "psychological health" not to separate mental processes and mechanisms, but to the person as a whole, to the highest manifestations of the human spirit [1].

Analysis of the latest research and publications. Defining the concept of "psychological health", scientists note that it makes a person self-sufficient. We don't externally set frameworks, norms, guidelines for her, we don't evaluate her in the usual way: this personality is developed, this is not very good, this is at an average level. We arm (rather, we must arm) the child - in accordance with his age, with means of self-understanding, self-acceptance and self-development in the context of interaction with the people around him and in the conditions of cultural, social, economic and ecological realities of the surrounding world.

Researchers orient adults to take care of the child's inner world, believe that children's psychological health is impossible without mental health at all stages of ontogenesis [7].

Thus, humanistic trends in society and education have put before psychologists the need to study the mechanisms of development of mental and psychological health, although the separation of these concepts is quite conditional and, in our opinion, reflects a narrowly disciplinary approach in such branches of scientific knowledge as psychology, pedagogy and sociology [3].

The purpose of the article - reveal the practical problems of preserving the psychological health of a person.

Presentation of the main material and research results. The humanistic approach became a bright milestone in the development of psychology, gave impetus to the formation of the practice of psychological assistance to people. However, not all ideas of humanists are perceived today with the same persuasiveness as before. Humanistic psychology implemented the establishment of person-centered consciousness, for which the self is the fundamental and ultimate value. Such a position is more in line with the way of the pagan world. Only the object of worship (idol, idol) of people is not natural forces as living entities, but their own nature (nature), the norm of life is self-assertion and self-expression in all available forms, the goal of life is earthly goods. The essence of this kind of natural spirituality is manifested in the desire for a human deity, when an individual tries to become like God, without even bothering to be human. In our time, this tendency has developed into a cult of desired success and acquired the character of a social dogma. In reality,

closing an individual in his self-improvement for the sake of self-improvement often leads to the meaningless of existence and a general decrease in vitality [4].

Scientists write that when ideological barriers were removed, domestic psychologists began to study psychological health in a wide range of ways: interested, populist, wary, skeptical and critical.

Psychological health is personal health. An analysis of the main approaches to the interpretation of this concept was conducted, which indicates that, despite the apparent diversity, the overwhelming number of concepts mainly operate under the categories of "norms" and "adaptations" [2].

This approach is called "statistically adaptive". It is indicated that the above-mentioned ideas about mental health came to psychology mainly from the natural sciences: the concepts of adaptability and homeostasis from physiology, the model of health as the absence of disease from medicine, etc. Thus, the authors come to the conclusion that, when applied to a person, these criteria are clearly insufficient, although they are still actively used [2].

Analyzing the problem of mental health in the context of basic psychological theories of personality, scientists note that representatives of various branches of psychology also hold fundamentally different views on this problem. Moreover, far from each of these referrals, the problem of mental health is specifically addressed.

Such a problem, as an independent and demanding analysis, does not exist in behaviorism, which is characterized by the reduction of the personality to its social functioning and the determination of the norm or human health (by analogy with biological systems) through the concept of balance with the environment, using external criteria - adaptation, stability, success.

The problem of the specifics of normal development is actually not raised in psychoanalysis, since within its framework there is no concept of a mentally healthy person, and the properties of the motivation of a neurotic, such as the connection of motivation with libidinous attraction, the unconsciousness of the determining motives of behavior, homeostasis as the main principle of the functioning of motivation, are spread on a healthy person.

Analyzing various models of mental health, we come to the conclusion that they are directed to different levels that regulate the subject's activity [2]. A request for systematization was made and a multilevel model of mental health was proposed. In particular, three levels are distinguished in the structure of the personality: proper personal or personal-meaningful, responsible for determining the meaning of life, attitude to oneself and others; individual-executive or individual-psychological,

responsible for the construction and implementation of specific mental activity; psychophysiological, ensuring the breadth and stability of the flow of mental processes.

Each of these levels corresponds to its own understanding of mental health. The highest level of mental health is personal-meaningful or the level of personal health, determined by the quality of a person's meaningful relationships. Assessment of health at the individual-psychological level depends on a person's ability to build adequate ways of realizing meaningful aspirations. Finally, at the psychophysiological level, health is determined by the peculiarities of the brain organization of acts of mental activity. According to this model, the highest level of personal health, which is responsible for the production of meaningful orientations, the definition of the general meaning of life, the attitude towards oneself and others, exerts a regulatory influence on the lower levels. Being multilevel, mental health can suffer at some levels while others are relatively safe.

Other researchers supplement the view of psychological health with the need to consider not only the social norm as the optimal practical criterion, but also to remember that health is "measured" by the personality at its individual level. So, on the one hand, a person monitors his own well-being, on the other hand, he orients himself to a certain ideal of his own health. At the same time, it is noted that the ideal of health may differ significantly from generally accepted ideas about the social norm. In other words, a person can consider himself unhealthy when society believes in his health, and conversely, think that he is healthy when society classifies him as sick [4].

The second important aspect of the new understanding of psychological health, proposed by researchers, was the thesis that for a person health is not only and not so much an opportunity to act effectively in the social sphere, but rather an opportunity to feel good and fully realize yourself. That is why so much attention is paid to the ideal of health, since this is precisely the state to which a person strives and which allows him to feel healthy, to be in harmony with himself.

Analyzing the concept of "psychological health", scientists draw attention to the not entirely successful use of this term, and consider that the correct word is "healthy personality", "personal health", because the content of "psychological health" reflects the qualities of a healthy, mature personality. Traits describing a healthy personality are distinguished: developed self-control and adequate behavior in various life situations [1].

Representing health at the psychological level, scientists connect it with the personal context, define a mentally healthy person as harmonious, and highlight the

following main characteristics: psychological stability, balance, and the ability to resist influences that tend to disrupt its integrity [6].

Analyzing the concepts of "health" and "psychological health", they note that it should be noted that attempts have been made in psychology in recent years to overcome methodological and conceptual inconsistencies, including in the understanding of what is designated as "psychological health" [6].

Many authors write that the question of the real impact of modern education on the psychological health of children is a reason for special research. Moreover, prevention and preservation of children's mental and psychological health are proclaimed as the goal of the psychological service of education.

One of the main methodological problems of the study of psychological health is the uncertainty of the theoretical basis. Research and preventive programs often do not imply any theoretical model. Due to the intuitive construction of the research design, despite the effectiveness of the conducted effects, it is impossible to identify common factors of influence, to develop recommendations for drawing up programs to preserve and strengthen psychological health. The absence of a single model practically excludes the accumulation of knowledge. Effective handling of theoretical constructs, avoidance of oversimplification, and creation of a competent theory of personal changes and the processes leading to them are required.

It is possible to consider this concept in the context of the main goal of education and agree that the problem of psychological health is a sort of terra incognita, on the periphery of the treatment of severe mental illnesses and the solution of applied psychological and pedagogical problems by school psychological services. Children whose condition can be qualified as "not mentally ill, but psychologically no longer healthy" continue to remain outside the field of vision and positive intervention of psychology, pedagogy and medicine.

It is important that solving the problem of protecting psychological health in any specific institution is the responsibility of a psychologist, and he must very clearly understand what is behind this concept and what are the criteria and methods of its definition, and a holistic model of a healthy personality will allow to effectively solve problems of impaired mental health in conditions person-oriented counseling [5].

It is the identification of the composition and disclosure of the content of psychological health criteria that is called key to practical demand [5].

Concluding the discussion of this topic, we note: in order for the effectiveness of theoretical and applied developments to increase and for it to become possible to accumulate and generalize knowledge on the problem of protecting

psychological health, it is necessary to overcome the described difficulties of a methodological nature, develop theoretical foundations and determine criteria for psychological health of a higher degree of generality, such there may be emotional well-being, which is the problematic area of research.

We propose to understand the emotional well-being of a person as a rather complex integrative phenomenon, as satisfaction with one's life, as the main generalized criterion of a healthy personality. This approach to the study of emotional well-being poses a number of questions that were not previously the subject of research: about the peculiarities of the relationship between emotional well-being and psychological health of a person.

Such a formulation of the question is especially important for solving practical problems of psychological support in the educational sphere, where the activity of the subjects is known to be associated with emotional overload and stress at the workplace. Preservation and restoration of the mental health of the subject of the educational process, especially the spiritual one, today is impossible without an assessment of the psychological profile of the person and depends on the criteria that determine psychological health [7].

Conclusions. The conducted research allows us to talk about the structure of emotional well-being as one of the important criteria of psychological health. Parameters that determine the emotional well-being of a healthy person and are risk factors for her psychological health are highlighted: internality in the field of family relations, meaning responsibility for events in family life; contact, meaning the ability to establish deep relationships with others; subjective well-being, meaning reluctance to complain about ailments; creativity, meaning high creative direction in professional activity; self-acceptance, which means the ability to accept oneself with shortcomings and weaknesses; flexibility of behavior as the ability to quickly react to a changing situation; the moral index as the state of the moral sphere; personality maturity as responsibility and self-respect.

It is these factors that can contribute to a decrease in the level of psychological health, manifested in the form of an inability to establish deep relationships with others, a tendency to complain about ailments, a decrease in the ability to quickly react to a changing situation, indifference to significant events in professional life, and many other socio-psychological phenomena.

Literature

1. Armbruster D., Pieper L., Klotsche J., Hoyer J. Predictions get tougher in older individuals: longitudinal study of optimism, pessimism and depression. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*. 2015. Vol. 50 (1). P. 153-163.
2. Blynova O.Ye., Holovkova L.S., Sheviakov O.V. Philosophical and sociocultural dimensions of personality psychological security. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. № 14. P. 73-83.
3. Chympoi K.A., Borysiuk A.S., Tymofieva M.P., Pavliuk O.I., Melnychuk S.P., Kopchuk T.H. Individual psychological and gender peculiarities of patients with liver cirrhosis. *Archives of the Balkan Medical Union*. 2019. Vol. 54. N 1. P. 115-123.
4. Duy B., Yıldız M. The Mediating Role of Self-Esteem in the Relationship Between Optimism and Subjective Well-Being. *Current Psychology*. 2017. Vol. 36 (3). P. 410-416.
5. Halian I., Kurova A., Skliaruk A., Halian O., Khokhlov A. Estabilidad emocional como factor del bienestar psicologico de futuros especialistas. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Issue 51. P. 183-196.
6. Halian I., Kurova A., Stepanenko L., Semenov O., Semenova N. Comparison analysis of the correlation between emotional stability and mental health parameters in athletes of various skill levels. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Issue 54. P. 65-75.
7. Hanssen M.M., Vanclief L.M.G., Vlaeyen J.W.S., Hayes A.F., Schouten E.G.W., Peters M.L. Optimism, Motivational Coping and Well-being: Evidence Supporting the Importance of Flexible Goal Adjustment. *Journal of Happiness Studies*. 2015. 16. P. 1525-1537.

Добровольська Н.А., Завацька Н.Є., Шевченко О.Л.

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито прикладні проблеми збереження психологічного здоров'я особистості. Розкрито структуру емоційного благополуччя як одного із важливих критеріїв психологічного здоров'я. Виділено параметри, що визначають емоційне благополуччя здорової особистості та є факторами ризику для її психологічного здоров'я: інтернальність у сфері сімейних відносин, що означає відповідальність за події у сімейному житті; контактність, що означає здатність встановлювати глибокі відносини з іншими; суб'єктивне благополуччя, що означає неохильність скаржитися на нездужання;

креативність, що означає високу творчу спрямованість у професійній діяльності; самоприйняття, що означає здатність приймати себе з недоліками та слабкостями; гнучкість поведінки як здатність швидко реагувати на ситуацію, що змінюється; індекс моральності як стан моральної сфери; зрілість особистості як відповідальність та самоповагу. Наголошується, що ці чинники можуть сприяти зниженню рівня психологічного здоров'я, що виявляється у формі нездатності встановлювати глибокі відносини з іншими, схильності скаржитися на нездужання, зниження здатності швидко реагувати на ситуацію, що змінюється, байдужості до значних подій у професійному житті та багатьох інших соціально-психологічних феноменах.

Ключові слова: *особистість, психологічне здоров'я, емоційне благополуччя, реабілітація, екстремальні стрес-фактори.*

Добровольська Наталія Анатоліївна – доктор психологічних наук, професор, завідувач загальноузівської кафедри фізичного виховання, спорту та здоров'я людини, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Шевченко Олена Леонідівна – старший викладач загальноузівської кафедри фізичного виховання, спорту та здоров'я людини, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, м. Київ; здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ БАЗОВИХ НАВИЧОК МЕДІАТОРА

У статті описані тенденції розвитку медіації у сучасному суспільстві, наданий стислий опис медіації як наукового, соціального та правового процесу, історія розвитку медіації. Описані шляхи формування особистості медіатора, його розвитку. Висвітлені правові основи розвитку та використання медіації у світі взагалі та в українському суспільстві. Розкрито поняття компетентностей медіатора, їх характеристики та вимоги до них. Надана класифікація компетентностей медіатора, тлумачення та характеристика їх складових, стисло описана практична діяльність медіатора, представлені шляхи та способи формування у медіаторів сталих розумінь та навичок, форми і методи навчання та тренування медіаторів. Висвітлені питання вимог до формування базових навичок медіатора з боку наявних в Україні нормативно-правових актів та відповідність професійного рівня медіаторів до міжнародних рекомендацій.

***Ключові слова:** медіація, медіатор, компетентність, професійні навички, розвиток компетентності, професійний рівень*

Постановка проблеми. Останнім часом інтерес до медіації активно зростає. Усе частіше у різноманітних друкованих виданнях та юридичних блогах можна побачити публікації щодо медіації. Медіацію вже почали обговорювати у судах. Після того, як набрав чинності Закон про медіацію, ще більш активно почали розвиватися та поширюватися спеціалізовані курси та майстер-класи з отримання навичок медіатора. Утворення груп, асоціацій та спілок медіаторів, надання послуг з медіації, збільшення уваги навчанню медіації у закладах вищої освіти стало новою тенденцією. Отже, спробуємо відстежити шляхи розвитку компетентностей медіаторів як наріжного каменю цієї галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постулати і принципи компетентнісного підходу розроблялись науковцями В. Бочелюк, М. Головань,

Н. Гордієнко, Т. Григоренко, І. Зязюн, Я. Кульбашна, Г. Мороховець, М. Мруга, Б. Сенюк, D. Blanco, N. Chomsky, T. Hoffman, A. Klein, J. Raven, Z. Shehu, E. Short, L. Spencer та ін.

Проблеми процесу медіації з науково-практичної позиції висвітлюють О. Бік, С. Гарькавець, Н. Гайдук, Л. Герасіна, М. Дякович, В. Жмудь, С. Запара, В. Землянська, О. Кармаза, Н. Крестовська, В. Каневська, Т. Кисельова, Н. Леннуар, Ж. Мірімановф, Е. Рунессон, Д. Проценко, Т. Подковенко, С. Петрова, А. Тарнавська, І. Таран, В. Череватюк та інші. У своїй праці вони вивчають історію розвитку медіації та оцінюють перспективи поширення альтернативних методів врегулювання конфліктів.

Мета статті – розглянути процес формування базових навичок медіатора, використовуючи компетентнісний підхід.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Медіація – структурована процедура із врегулювання спору за допомогою посередника (медіатора). Сам процес медіації, за своїм змістом, є переговорами.

Переговори з'явилися ще у час панування родового суспільства та племен, які вперше обмінювалися продуктами, товарами, в яких виникали перші проблеми, пов'язані з територіями для полювання, землеробства, рибальства й їхніми межами. Тобто, там, де утворилися перші групи людей, між якими існували суперечки і конфлікти. Низка тем для переговорів стали нормами права, але далеко не всі.

Вважають, що медіація у сьогоденному розумінні виникла під час великої депресії в Сполучених Штатах Америки в 1930-х роках як спосіб вирішення сімейних та трудових конфліктів. Завдяки медіації були зупинені тривалі масштабні страйки, після чого медіація отримала широке визнання та розповсюдження.

Як відомо, у США (однієї з перших країн, де медіація почала широко розвиватися як альтернативна форма вирішення спорів у судах) першими медіаторами стали юристи – судді, адвокати тощо. У цьому процесі не стала виключенням і Україна, але психологи, зрозумівши важливість своїх галузевих знань та їхній потенційний вплив на медіаційний процес, достатньо швидко долучились до формування культури та інституту медіації в країні. Ефективно можуть працювати і ті, й інші. Суттєвішу роль відіграє не професія юриста чи психолога, а знання процесу медіації та володіння навичками медіатора. Серед навчених медіаторів є юристи, психологи, інженери, менеджери, педагоги та спеціалісти інших професій. Це люди різні за віком, досвідом роботи у своїй

професійній сфері. Незалежно від початкової вищої освіти, серед них виявилися як успішні медіатори, так і ті, хто не зміг працювати медіатором. До провідних якостей медіатора відносяться вміння слухати і аналізувати, ясно викладати свої думки, керувати своїми емоціями, гнучкість у мисленні та в поведінці. Швидкому формуванню компетентностей посередника сприяє мотивація до навчання. Крім того, на рівні здорового глузду наголошується, що оволодінню навичками медіатора сприяє доброзичливість до людей, наполегливість і терпіння у досягненні цілей, працездатність, терпимість до критики та вміння працювати в агресивному середовищі. Заважають навчанням медіатора жорстка авторитарна поведінка, невміння налагодити контакт з людьми, відсутність гнучкості, «зацикленість» на власній думці та впевненість, що він знає, як краще для інших. Можна також назвати якості та установки, сформовані в процесі навчання, на які часто роблять наголос у медіаторському середовищі. Це толерантність, відсутність страху перед конфліктом, готовність прийняти людей такими, якими вони є, і чітке розуміння, що справедливість — це поняття в контексті кожного конфлікту є абсолютно суб'єктивним. Будь-яке навчання розвиває та формує особистість, підвищуючи її компетентність. Але важливо сказати, що опанування технології медіації сприяє формуванню мудрості особистості, допомагає звільнитися від стереотипів, оцінок і стати більш відкритим світу.

Спіраючись на досвід США, інші країни досить швидко перейняли американський досвід і впровадили аналогічні інститути альтернативного вирішення конфліктів. А у XXI сторіччі медіація почала швидко опановувати юридичну і загальносоціальну сфери.

21 травня 2008 р. Європейським Союзом була прийнята Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу. У Директиві акцентовано на необхідності спрощення доступу до методів альтернативного врегулювання спорів і сприяння мирному вирішенню спорів через стимулювання використання медіації та забезпечення збалансованих взаємовідносин між медіацією й судовим провадженням.

7 серпня 2019 р. було здійснено черговий крок у поширенні медіації - підписання в Сінгапурі Конвенції Організації Об'єднаних Націй «Про міжнародні угоди за результатами медіації» (United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation), відому як Сінгапурська конвенція про медіацію, яка набула чинності 12 вересня 2020 р. У склад 46 країн, що підписали Конвенцію, увійшла і Україна. Така позиція

Україні стала потужним стимулом для розвитку медіації, що знайшла відгук і у законодавстві України – 16.11. 2021 року Верховна Рада України прийняла Закон України Про медіацію, який визначив правові засади медіації та підняв медіацію на більш високий рівень у суспільстві.

У сучасному суспільстві чимало галузей діяльності, успіх у яких складається зі злагодженої роботи різноманітних колективів, наявності обладнання та іншого. У сфері медіації основним, а часто – одноосібним, показником успіху є сам медіатор – його знання, розуміння та навички, то, з чого складається його компетентність.

Необхідність напрацювання компетентності медіаторів викликана наявністю більш ніж 25-річного досвіду функціонування медіації в Україні та підвищенням темпів її розвитку і поширення, появою значної кількості "шкіл", практик медіації, навчальних програм, збільшення інтересу до медіації в суспільстві. Розвиток компетентності медіатора полягає у погодження принципів, умов та вимог до медіаторів, які спираються на визнані у цивілізованому світі положення. Компетентність медіаторів має бути на належному рівні, а її розвиток є перманентний процес для медіатора як взагалі, так і при підвищенні кваліфікації на спеціалізованих програмах для набуття сталих навичок у різних сферах медіації: міжнародній, сімейній, господарській, корпоративній, кримінальній, освітянській тощо.

Компетентність медіатора - динамічне поєднання знань, розуміння, цінностей, навичок, умінь, яке забезпечує особі можливість функціонування як медіатора. З огляду на матеріали міжнародного проекту «Забезпечення якості послуг медіації шляхом стандартизації вимог до базового навчання медіаторів», що реалізовано ГО "НАМУ" за підтримки американських громадських організацій, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках Програми «Нове правосуддя», ми повинні зосередити увагу на нижче зазначених (К. Narovska).

Конфліктологічна компетентність заслужено знаходиться на першому місці у списку вимог до медіаторів та складається з наступних процесів:

- ідентифікація конфлікту (когнітивна) вимагає знань ознак конфлікту як ресурсу, розуміння природи, причин та функцій конфлікту та вміння роз'яснити сторонам можливості трансформації конфлікту в конструктивну взаємодію;
- аналіз конфлікту та можливостей інтервенції (аналітична) визначається знаннями методів аналізу конфліктів за їх типами, видами,

суб'єктивним складом, динамікою, розуміння відповідності методів аналізу конфлікту, меті аналізу, динаміки розвитку конфлікту та умінням визначати рівень ескалації конфлікту, визначати можливість інтервенції в конфлікт з можливістю використання тих чи інших способів та обирати у відповідності до обставин найбільш дієві способи;

- вплив на стилі (стратегії) поведінки в конфлікті (біхевіористська) залежить від правильного визначення медіатором стилів (стратегій) поведінки в конфлікті, розуміння впливу різних способів поведінки в конфлікті на його перебіг, можливість вирішення конфлікту чи його трансформації для забезпечення балансу сили/влади сторін конфлікту для їх ефективної взаємодії;

- визначення способу та конструкції інтервенції в конфлікт (інтервенціоністська) будується медіатором на базі знань способів інтервенції в конфлікт, свідомості сутності, мети, меж, можливих наслідків інтервенції з метою вибрати відповідний певному конфлікту спосіб інтервенції та його правильну побудову.

Комунікативна компетентність є основою формування діалогу та примирення сторін. Вона об'єднує такі складові:

- активне слухання, підґрунтям якого є знання поняття та елементів, форм активного слухання, розуміння функцій зворотного зв'язку в комунікації для подальшої реалізації умінь слухати та правильно розуміти співрозмовників, уточнювати почуте та надавати зворотний зв'язок у вербальній, невербальній та паравербальній формі. Підтримувати візуальний контакт із співрозмовником, працювати з паузою;

- робота з емоціями вимагає знань поняття емоцій та їх функцій, розуміння значення емоцій в процесі комунікації та прийняття рішень, а також природи стресу внаслідок придушеної емоції та нереалізованої потреби для негайного використання умінь розпізнавати, визнавати, називати, уточнювати емоції та трансформувати емоції в творчий ресурс для підвищення ефективності комунікацій сторін;

- резюмування спирається на знання медіатором правил резюмування, розуміння ролі та функцій резюмування, освідомлення збільшеної важливості кожного слова та формулювання у резюмуванні для більш доречного його застосовувати у процесі медіації;

- міжкультурна комунікація здійснюється медіатором завдяки знанням поняття культури та культурного розмаїття, розумінню культурного розмаїття, культурних, етнічних, релігійних, традиційних особливостей та відмінностей

для того, щоб, враховуючи це, спілкуватися з представниками інших культур; толерантно ставитися до культурних відмінностей співрозмовника та своєчасно реагувати на прояви нетолерантного ставлення співрозмовників друг до друга у разі наявності міжкультурного бар'єру;

- перефразування та переформулювання визначається знанням медіатора технік та правил перефразування та переформулювання, уміння правильно використовувати ці методи під час спілкування зі співрозмовниками, усвідомлювати сутність, значення повідомлення співрозмовника, відслідковувати конфліктогени; міняти конструкцію повідомлення для виключення потенційних конфліктогенів, проясненням змісту і сенсу повідомлення за необхідністю;

- постановка запитань, тобто різних видів запитань, вимагає від медіатора освідомлення мети постановки запитань, критеріїв влучних запитань для побудови найбільш дієвої конструкції питань з оглядом на доречність та розуміння усіма співрозмовниками, своєчасно ставити уточнюючі види запитань, чітко та просто формулювати запитання;

- безоціночність повідомлень визначається знанням поняття судження, розуміння впливу оціночних повідомлень на комунікацію з дотриманням рівноваги та нейтралітету та трансформується в уміння формулювати думки як безоціночні повідомлення;

- невербальна комунікація базується на знанні поняття та видів невербальної комунікації, розумінні значення та ролі невербальної комунікації з метою впевнено розпізнавати невербальні повідомлення, контролювати власні невербальні повідомлення, передавати їх з дотриманням принципу нейтральності та утриманням балансу сторін;

- оцінювання медіабельності конфлікту накладає на медіатора необхідність знань про поняття та критерії медіабельності конфлікту чи спору, щоб сформулювати розуміння об'єктивних та суб'єктивних критеріїв медіабельності, щоб, у свою чергу, оцінювати ситуацію на медіабельність перед початком та в ході медіації;

- залучення сторін у медіацію та підтримання їх мотивації залишатись у процедурі вимагає знань факторів, що впливають на прийняття рішень, технік роботи зі спротивом, розуміння причин виникнення спротиву, цілей роботи медіатора зі спротивом сторін, важливості дотримання принципів добровільності та самовизначення сторін з метою роз'яснити сторонам суть,

принципи та правила, можливості та наслідки медіації, ролі та межі відповідальності учасників процедури.

Процедурна компетентність знаходиться на межі галузей права, діловодства і психології та складається з нижче наданих чинників.

- робота з конфіденційною інформацією можлива тільки завдяки знанням поняття конфіденційності, розуміння медіатором значення і важливості конфіденційності для того, щоб вчасно звертати увагу на "чутливу" інформацію, з'ясовувати рівень конфіденційності інформації для сторін, дотримуватися конфіденційності, техніки роботи зі спротивом, сприяти формуванню та оцінюванню варіантів можливості домовленості сторін;

- ведення процедури вимагає від медіатора знань принципів медіації, правил медіації, етапів медіації та їх завдань, форм зустрічей та інших складових процедури, розуміння важливості дотримання послідовності етапів медіації, мети різних форм зустрічей, варіативності результатів медіації, ролей медіатора, сторін, інших учасників медіації, принципів медіації, мети встановлення правил медіації. Це дає медіатору можливість організувати та підтримувати безпечний та комфортний простір для конструктивних переговорів, забезпечувати дотримання принципів та правил медіації, послідовності її етапів. Керувати процесом та темпом переговорів. Допомогати сторонам у розгляді варіантів рішень та альтернатив майбутній угоді.

Рефлексивна компетентність визначається рівнем загальної культури, етики та вмінням медіатора оперативно реагувати на зміни і обставини діалогу. Вона несе у своєму складі наступні компоненти:

- ціннісно-етична визначається знанням цінностей та норм етики медіатора, розумінням ціннісних та етичних засад медіації, щоб на базі цього діяти відповідно до цінностей та норм етики медіатора;

- рольова вимагає знань ролі медіатора в процесі медіації, розуміння кордонів між компетенціями медіатора та іншими професійними компетенціями для дотримання у відповідних межах ролі медіатора під час процедури медіації;

- ситуаційне оцінювання базується на знаннях закономірностей комунікації та ознак її ефективності, структури медіації, методів перевірки реалістичності сприйняття ситуації учасниками медіації, об'єктивних критеріїв оцінювання ситуації, домовленостей та розумінні логіки структурування медіації в цілому та мети кожного її етапу, наявності чинників, що можуть вплинути на хід медіації, виконання домовленостей сторонами для того, щоб ефективно відслідковувати актуальну ситуацію в процедурі медіації,

прогнозувати її розвиток, скеровувати перемовини відповідно до етапів медіації, застосовувати методи перевірки реалістичності сприйняття ситуації учасниками медіації;

- ресурсність та безпека професійної діяльності вимагає знань механізмів саморефлексії, зворотного зв'язку, супервізії, інтервізії, розуміння важливості саморефлексії, зворотного зв'язку, супервізії, інтервізії для професійного розвитку, запобігання професійному вигоранню та професійній деформації, на яких базуються вміння Застосовувати саморефлексію, запитувати та приймати зворотний зв'язок, брати участь в інтервізії, проходити супервізію, дбати про підвищення кваліфікації.

Правова компетентність у сфері медіації є фінальною та закріплюючою зусилля медіатора та сторін, вона – головний компонент у формалізації підсумку дискусії та імплементації його у суспільну нормативно-правову базу. Правова компетентність поєднує наступні процеси:

- орієнтація в законодавстві щодо медіації проводиться, виходячи зі знань основних нормативних положень щодо процедури медіації, регулювання діяльності медіатора та розуміння правових засад взаємодії правової системи і медіації, відповідальності медіатора, конфіденційності процедури медіації для послідовної реалізації умінь знаходити нормативно- правові акти щодо медіації і отримувати з них інформацію. Дотримуватись законодавства під час проведення медіації та оформлення її результатів;

- робота з угодами в процесі медіації накладає на медіатора обов'язок знати положення щодо основних угод в медіації (договір про проведення медіації, угода за результатами медіації), розуміти правової сутності угод в медіації для оформлення угод щодо медіації.

Розвиток базових компетентностей медіаторів спирається на загальні традиційні процеси навчання, вивірені науковим досвідом передових країн, до яких додаються постійне самовдосконалення медіатора та сучасні методи – тренінги, інтерактивні дискусії, моделювання тощо.

Головна мета тренінгу ефективної медіації - виробити навички спілкування, навчити конструктивним технікам ведення бесіди, навчити розуміти невербальну поведінку інших людей, визначати приховані мотиви та інтереси, ефективно поводитися в ситуації стресу і володіти своїм емоційним станом. Тренінг дозволяє дати знання про основні компоненти переговорів та стадії їх ведення, навчити аналізувати та розділяти на практиці потреби, позиції, інтереси сторін, навчити формулювати теми для переговорів та пропозиції щодо

врегулювання спору, навчити інтегрувати інтереси. Обговорюються причини виникнення постконфліктів та інші складнощі, які можуть виникати у переговорах.

Найбільш дієвим є навчання в інтерактивному режимі з включенням всіх учасників в ролі медіаторів або в ролі конфліктуючих сторін. Це дозволяє удосконалити навички медіатора, а також отримувати досвід переживань, які будуть відчувати їхні клієнти в майбутньому. Саме у позиції «клієнта» медіатор відчуває, чого не повинен він робити і які дії медіатора сприяють зниженню негативних емоцій та бажання вести переговори. Додаткову інформацію, що розширює компетентність медіатора, він отримує у процесі практики та індивідуального підвищення кваліфікації.

Обговорюючи підвищення компетентностей медіатора не на початковому, а на підвищеному рівні, ми повинні відштовхуватись від головного на цей час документу – Закону України Про медіацію та орієнтуватись на видання, що роз'яснюють положення вище зазначеного закону (K. Narovska).

Важливо, щоби навчання навичкам медіатора проводила особа, яка має підтвержені компетенції як медіатор і тренер та/чи фахівець у сфері освіти. Для допомоги тренеру у проведенні окремих вправ під час освітнього процесу з навчання базовим навичкам медіатора може залучатись коуч (коучі) для надання зворотного зв'язку здобувачам під час виконання вправ, якому для цього достатньо бути медіатором-практиком. В інших випадках для викладачів, які здійснюють педагогічну діяльність в межах програм навчання у сфері медіації, не обов'язково мати досвід практики як медіатора.

Рекомендоване навантаження тренерів та комфортні умови навчання учасників тренінгу є такими: оптимальна кількість учасників в групі, що дозволяє урізноманітнити роботу учасників у малих групах та забезпечити якісну рефлексію і групову динаміку - 16, мінімальна кількість учасників - 8, максимальна 24. При цьому якісне, зокрема коучингове, супроводження учасників під час навчання можливе при співвідношенні не більше 16 осіб на одного тренера, бажано - 1 тренер (коуч) на кожні 8 осіб (дві малі групи).

Рекомендована тривалість повної навчальної програми базовим навичкам медіатора становить 90 астрономічних годин (для закладів вищої освіти - не менше 120 аудиторних годин при тривалості аудиторної години в 45 хвилин), з яких не менше 50% - практичне навчання. Для потреб у навчанні представників громад, школярів або інших специфічних замовлень тривалість

навчальної програми базовим навичкам медіатора може бути скорочено, але не більше ніж до 48 астрономічних годин (для закладів вищої освіти - не менше 64 аудиторних годин при тривалості аудиторної години в 45 хвилин) теоретичної та практичної підготовки.

При здійсненні навчання базовим навичкам медіатора слід враховувати, що якісна підготовка медіатора є результатом спільних зусиль організатора, тренерів (коучів, викладачів), здобувачів базовим навичкам медіатора. При цьому зони відповідальності (сфери впливу) кожного з учасників освітнього процесу розподіляється таким чином:

- *тренер (коуч, викладач)* відповідає за формування та якість реалізації змісту навчання (навчальної програми), за достатність своєї компетентності для досягнення мети навчальної програми;

- *здобувач* базових навичок медіатора відповідає за вибір провайдера і навчальної програми та власну навчальну активність (відвідування занять, виконання завдань, опрацювання роздаткових матеріалів, літератури, інших ресурсів, участь у спільній рефлексії тощо);

- *провайдер (організатор) освітніх послуг* відповідає за кадрове забезпечення (врахування унікальності комплексу знань, навичок, досвіду, компетентності тренера/коуча/викладача), організаційне та методичне забезпечення освітнього процесу та атестації здобувачів базових навичок медіатора (якщо вона передбачена); згоду (відповідь, акцепцію) на виконання замовлення щодо освітніх послуг, за можливості - участь у формуванні замовлення.

Навчання навичкам медіатора може відбуватися в межах вибіркових навчальних дисциплін (бажано - за вибором закладу вищої освіти) освітніх чи освітньо-наукових програм різних спеціальностей, таких як право, правоохоронна діяльність, міжнародне право, педагогіка, психологія, соціологія, соціальна робота тощо, або в межах окремих сертифікатних навчальних програм чи програм підвищення кваліфікації.

Висновки. Підбиваючи підсумок у описі чинників, що впливають на розвиток медіації як галузі у суспільстві, треба зазначити роль власно медіатора як особистості, як фахівця, як відповідальної особи, що у свою чергу накладає на медіаторів обов'язок постійно вдосконалювати свої компетентності усіма наявними шляхами, зокрема практичної діяльністю та самовдосконаленням. А галузеві органи нагляду мають постійно цікавитися рівнем компетентності

медіаторів та здійснювати контроль відповідно до положень Закону України Про медіацію.

Література

1. Гарькавець С.О. Соціально-нормативна активність індивіда та її психологічні референти: монографія. Харків : «Друкарня Мадрид», 2016.156 с.
2. Лосієвська О.Г. Психологічні засади розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму майбутнього фахівця гуманітарного профілю : монографія. – К. : ПВТП «LAT&K», 2020. – 320 с.
3. Основні засади навчання базовим навичкам медіатора / За заг. ред. К. Б. Наровської. К.: Видавець В. Захаренко, 2019. 32 с.
4. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021р. № 1875-IX: станом 15.12.2021р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
5. Mediacje: teoria i praktyka / redakcja naukowa Ewa Gmurzyńska, Rafał Morek. Warszawa : Wolters Kluwer Polska. 2018. 551 s.
6. Baruch Bush R. A., Fogler J.P. Promise of Mediation. Responding to Conflict through Empowerment and Recognition. San Francisco, 1994.

References

1. Garkavets S. O. Social and normative activity of the individual and its psychological referents: monograph. Kharkiv: "Madrid Printing House", 2016.156 p.
2. Losiyevska O.G. Psychological foundations of the development of communicative competences of professionalism of the future humanitarian specialist: monograph. K.: PVTP "LAT&K", 2020. - 320 p.
3. Basic principles of learning the basic skills of a mediator / According to general ed. K. B. Narovska. K.: Publisher V. Zakharenko, 2019. 32 c.
4. On mediation: Law of Ukraine dated November 16, 2021. No. 1875-IX: as of December 15, 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
5. Mediacje: teoria i praktyka / redakcja naukowa Ewa Gmurzyńska, Rafał Morek. Warsaw : Wolters Kluwer Polska. 2018. 551 p.
6. Baruch Bush RA, Fogler J.P. Promise of Mediation. Responding to Conflict through Empowerment and Recognition. San Francisco, 1994.

Losiyevska O., Losiyevskiy V., Peleshenko O.

COMPETENCE WAY IN FORMING THE BASIC SKILLS OF THE MEDIATOR

The article describes the trends in the development of mediation in modern society, provides a brief description of mediation as a scientific, social and legal process, the history of the development of mediation. The ways of formation of the personality of the mediator and its development are described. The legal foundations of the development and use of mediation in the world in general and in Ukrainian society are highlighted. The concept of mediator competencies, their characteristics and requirements for it are revealed. The classification of the mediator's competencies, the interpretation and characteristics of their components, the practical activities of the mediator are briefly described, the ways and methods of formation of permanent understanding and skills in mediators, the forms and methods of training and training of mediators are presented. Issues of requirements for the formation of basic skills of a mediator from the regulatory and legal acts available in Ukraine and compliance of the professional level of mediators with international recommendations are highlighted.

Key words: mediation, mediator, competence, professional skills, competence development, professional level.

Лосієвська Ольга Геннадіївна – доктор психологічних наук, професор, професорка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, керівник Університетського центру медіації;

Лосієвський Володимир Іванович – здобувач вищої освіти третього освітньо-наукового рівня Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Пелешенко Олена Вікторівна – старший викладач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

*Лосієвська О.Г. (ORCID 0000-0002-6113-7997),
Ляшко А.О. (ORCID 0000-0001-9143-4231)*

«SOFT-SKILLS» ЯК КЛЮЧОВИЙ КОМПОНЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто актуальність компетенції «soft skills» як одного з найбільш важливих компонентів професійної активності випускників вищої освіти в умовах сучасного суспільства, орієнтованого на глобалізацію та інформатизацію. Проаналізовано важливість надпрофесійних навичок для пристосування до змін на ринку праці; підкреслено роль «soft skills» у взаємодії з людьми, управлінні часом та стресом, прийнятті рішень, та розвитку критичного мислення. У роботі надані приклади практичних заходів для розвитку цих навичок серед здобувачів вищої освіти. Стаття закликає до інтеграції «soft skills» та «hard skills» в освітньому процесі та підкреслює важливість розвитку особистості як доповнення до професійної підготовки.

***Ключові слова:** hard skills, soft skills, гнучкі навички, критичне мислення, професійні компетенції, освітній процес, універсальні компетенції.*

Постановка проблеми. Зростання конкуренції на ринку праці, необхідність вміння працювати в команді та ефективно спілкуватися робить «soft skills» критично важливими для здобувачів вищої освіти. Швидкі зміни у суспільстві та технологічні прориви вимагають від людей гнучкості та адаптивності, що робить навички управління часом та стресом надзвичайно корисними. «М'які навички» допомагають при вирішенні складних завдань та прийнятті рішень, що і є ключовими аспектами професійної активності здобувачів вищої освіти. Компанії шукають працівників, які не тільки знають свою професію, але й можуть ефективно співпрацювати в колективі й взаємодіяти з клієнтами. Отже, розвиток «soft skills» стає необхідністю для здобувачів вищої освіти, які бажають професійно розвиватися та адаптуватися до викликів сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато зарубіжних і вітчизняних дослідників зверталися до розкриття даної проблеми як з педагогічної, психологічної, так і з дисциплінарної точки зору і розглядали різні

аспекти розвитку гнучких навичок у студентів (М. Ватс і Р. К. Ватс, О. Крузе, Д. Клустер, К. Пеггі, А. Черчес та інші). У своїх дослідженнях вони підкреслюють важливість загальних навичок як доповнення до професійних, а також необхідність розвитку критичного мислення.

М. Ватс і Р. К. Ватс підкреслюють, що головними компонентами «soft skills» є грамотність (базові знання), компетентність (критичне мислення, сукупність знань, розуміння та навичок професійної галузі, які своєчасно оновлюються) та особисті якості (ініціативність, наполегливість, лідерство).

О. Крузе виділяє комунікативні навички, емоційний інтелект та здатність до співпраці як важливі компоненти «soft skill».

Д. Клустер акцентує увагу на розумінні важливості міжособистісних відносин, вмінні створювати і підтримувати позитивні взаємодії в команді.

К. Пеггі підкреслює важливість розвитку навичок вирішення конфліктів, а також уміння вести переговори.

А. Черчес наголошує на важливості здатності до самокерування та управління особистим розвитком, а також на здатності до аналізу і вдосконалення власних навичок.

Р. М. Гарднер визначив «soft skills» як «здатність до розуміння та керування людьми і собою». Він вважав, що «soft skills» включають міжособистісні навички, емоційний інтелект та інші компетенції, які допомагають у спілкуванні та взаємодії з іншими.

Д. Гоулмен дав наступне визначення «soft skills»: «навички, пов'язані з емоційним інтелектом, які допомагають людям краще розуміти й керувати собою, взаємодіяти з іншими». Він виділив такі навички, як емпатія та соціальна компетентність (D.Goleman).

Д. Пінк у своїй книзі «Докторида» наголошує на важливості навичок, які він називає «навичками майбутнього». Серед них – спілкування, співпраця, креативність, адаптивність та інші, які, за його словами, стають дедалі важливішими в сучасному світі праці.

К. Двек визначає soft skills як «навички навчання», які допомагають людям засвоювати нові знання і адаптуватися до змін у сучасному світі (C. Dweck).

Загалом, більшість вчених погоджуються, що soft skills включають в себе навички комунікації, співпраці, критичного мислення, управління часом та самоосвіти. Ці навички необхідні для успіху не лише в професійній сфері, але і в особистому житті, і їх розвиток у студентів є важливою складовою вищої освіти.

Мета статті – теоретично розглянути навички «soft-skills» як ключовий компонент професійної активності здобувачів вищої освіти.

Вклад основного матеріалу і результатів дослідження. Протягом тривалого часу при прийомі фахівця на роботу на першому плані були професійна кваліфікація і такі якості, як старанність, пунктуальність і дисципліна. Сьогодні вимоги до професіоналізму виходять за межі володіння лише професійними компетенціями, сучасне розуміння включає також вимоги до соціальних якостей особистості, здатності до соціальної взаємодії та продуктивного спілкування, мотивація до професійної діяльності, наявність додаткових знань та навичок, а також інтелектуальна та емоційна сфера фахівця. Усі ці навички мають назву «soft skills» або «гнучкі, м'які» навички, а також «універсальні», або «надпрофесійні» навички.

Перші згадки про «soft skills» з'явилися на початку ХХ століття. Тоді ці навички визначалися більше як загальні якості особистості, а не конкретні навички, які ми розглядаємо як «надпрофесійні навички» сьогодні. У 1950-1960-х роках відбувся певний розвиток у розумінні та визначенні «soft skills». Вчені почали розглядати «soft skills» як навички міжособистісного спілкування, емпатії, креативності, спроможності до співпраці тощо. В період 1970-1980-х років більше уваги приділялося освітнім програмам і навчанню цих навичок у освітніх та бізнес-контекстах. Деякі дослідники почали вивчати, які саме навички потрібні для ефективного спілкування та роботи в команді.

У ХХІ-му столітті поняття «soft skills» стало популярним в різних галузях, включаючи бізнес, освіту, інформаційні технології та інші. Концепція стала більш диференційованою, і до неї включили такі навички, як: комунікація, лідерство, креативність, управління часом, конструктивне розв'язання конфліктів тощо.

Cambridge Dictionary надає таке визначення терміну «soft skills»: «сукупність соціальних і комунікативних навичок, що дозволяють ефективно спілкуватися і працювати в команді» (L. Samaranyake).

П. Гріффін наполягає, що «soft skills» складаються з таких компонентів: грамотність – базові знання мов, наук, культури; компетентність – критичне мислення, вміння вирішувати проблеми, творче мислення, здатність до співпраці; особисті якості – ініціативність, наполегливість, лідерство (A. Symons).

Більшість дослідників вважають, що «soft skills» – це універсальні навички й особисті якості, які підвищують ефективність роботи та взаємодії з

іншими людьми, зокрема: управління особистим розвитком, грамотне розпорядження часом, вміння переконувати, спілкуватися, проводити переговори, створювати команду тощо.

На основі аналізу літератури дослідники визначили найпоширенішу таксономію, згідно з якою «soft skills» включають в себе: соціально-комунікативні навички; когнітивні навички; атрибути особистості та складові емоційного інтелекту.

Щоб досягти успіху в професійному житті, здобувачам вищої освіти доведеться опанувати нові навички. На всесвітньому економічному форумі в Давосі було визначено 10 основних «м'яких навичок», затребуваних роботодавцями у 2020 році (Н. Bahrii):

1. Комплексне багаторівневе рішення проблем (complex problem solving). Це означає, що людина здатна бачити сутність проблеми і розбиратися з причиною, а не з наслідком.

2. Критичне мислення (critical thinking). Це спосіб мислення, при якому людина ставить під сумнів інформацію, що надходить зовні й навіть власні переконання. Це дуже корисна навичка, тому що питання «Чи може, все працює зовсім не так, як ми припускаємо?» допомагає розвитку.

3. Креативність в широкому сенсі (creativity). Творчість – це здатність бачити те, чого ще немає. Коли Мікеланджело запитали, як він створив статую Давида, скульптор відповів: «Я побачив ангела в шматку мармуру, і мені захотілося звільнити його».

4. Уміння управляти людьми (people management). Управління людьми – це складна наука про те, як лідерам приймати головні рішення.

5. Взаємодія з людьми (coordinating with others). Низька комунікативність може шкодити бізнесу. Якщо ви власник бізнесу, якому важко спілкуватися з людьми, потрібно найняти того, хто вміє налагодити контакт будь з ким.

6. Емоційний інтелект (emotional intelligence). У 1995 році американський психолог Деніел Гоулман опублікував книгу «Емоційний інтелект», яка підірвала книжковий ринок і стала бестселером (хоча насправді теорія ЕІ з'явилася набагато раніше). Зараз під емоційним інтелектом розуміється здатність розпізнавати емоції, наміри і мотивацію інших людей і свої власні, а також уміння управляти своїми емоціями та емоціями інших людей (D.Goleman).

7. Судження та прийняття рішень (judgment and decision-making). Неодмінно потрібно буде формулювати свою думку і приймати рішення. Самостійність у всьому.

8. Клієнтоорієнтованість (service orientation). Судячи з прогнозів, сфера послуг в світі буде тільки зростати, а хороший сервіс завжди на вагу золота.

9. Навички ведення перемовин (negotiation). Уміння ясно висловлюватися, бути переконливим – трендова навичка. Найприємніше, що з практикою кожен може її опанувати.

10. Когнітивна гнучкість (cognitive flexibility). Когнітивна гнучкість – це здатність розуму швидко перемикатися з однієї думки на іншу, а також обмірковувати кілька речей одночасно.

Паралельно до терміну «soft skills» використовується термін «hard skills», або «жорсткі, кристалічні навички», тобто професійні, технічні навички, які легко піддаються спостереженню, вимірюванню та наочному демонструванню. До цієї категорії входять, наприклад, навички роботи з хмарними хостингами – AWS, GCP, Azure, DigitalOcean, Rack Space, навички роботи з алгоритмами штучного інтелекту (AI&ML), управління командами (leadership, team management) тощо.

Без жорстких компетенцій розвиватися професійно не вдасться. Це стосується будь-якої сфери діяльності. Навіть якщо ви дуже комунікабельна або організована особистість, без спеціальних знань у своїй професії ви не зможете реалізувати себе в повному обсязі.

Варто відзначити, що якщо розвиток «hard skills» в професійній підготовці здійснюється під час вивчення навчальних дисциплін і проходження практики, то розвиток «soft skills» відбувається природно і залежить в більшій мірі від особистих якостей та індивідуальної роботи кожного над власним розвитком. У той же час світовий досвід підтверджує необхідність формування «soft skills» і «hard skills» в єдиному освітньому процесі.

Недостатній розвиток «soft skills» може ускладнити освоєння професійних навичок. Це актуалізує необхідність створення умов, що сприяють розвитку «soft skills» у студентів в університеті, оскільки їм доведеться працювати в умовах жорсткої конкуренції, бути готовими адаптуватися до змін, брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності перед іншими, вміти взаємодіяти з колегами для досягнення найбільш оптимальних результатів трудової діяльності.

Вчені виділили 4 групи навичок «soft skills», необхідних для розвитку професійної активності здобувачів вищої освіти:

1. Соціально-комунікативні навички: емпатія, переконання та аргументація, нетворкінг (побудова і підтримка бізнес-відносин), ведення переговорів, проведення презентацій, самопрезентація, публічні виступи, командна робота.

2. Навички self-менеджменту: управління емоціями, управління стресом, управління власним розвитком, планування і постановка цілей, тайм-менеджмент, ентузіазм, ініціативність, рефлексія, використання зворотного зв'язку.

3. Навички ефективного мислення: системне мислення, креативне мислення, структурне мислення, логічне мислення, пошук і аналіз інформації, формулювання та прийняття рішень, проектне мислення.

4. Управлінські навички: планування, постановка завдань співробітникам, мотивація, контроль виконання завдань, наставництво (розвиток співробітників) – менторство, коучинг, ситуаційне керівництво та лідерство, проведення нарад, надання зворотного зв'язку, управління проектами, управління змінами.

Проблеми в комунікації та небажання розвивати комунікативні навички, відсутність готовності до інтенсивної праці та спільної роботи в команді є факторами, що негативно впливають на досягнення професійного успіху здобувачів вищої освіти. Перед вищою школою стоїть завдання підготувати випускників, здатних:

1. Самостійно здобувати знання та вміло застосовувати їх на практиці для вирішення різноманітних проблем.

2. Критично мислити та вміти виявляти проблеми в реальному житті та шукати раціональні шляхи їх вирішення, використовуючи сучасні технології.

3. Чітко усвідомлювати, де і як можуть бути використані здобуті знання.

4. Генерувати нові ідеї та творчо мислити.

5. Робити обґрунтовані висновки та використовувати їх для виконання та вирішення нових завдань.

6. Максимально використовувати власні можливості, свідомо керувати особистим часом та ходом свого життя.

7. Гнучко адаптуватися до мінливих життєвих обставин.

Отже, сучасні вчені наголошують на необхідності формування «м'яких навичок» у здобувачів вищої освіти різних спеціальностей як показника активної творчої позиції відносно власного життя та сформованої мотивації до розробки ефективних стратегій поведінки в майбутній професійній діяльності.

До числа найбільш ефективних і визнаних експертами інструментів розвитку «м'яких навичок» в закладах вищої освіти слід віднести інтерактивні методи навчання. Це ті методи, які стимулюють учнів до активної мисленевої та практичної діяльності під час оволодіння навчальним матеріалом, сприяють розвитку мислення, пізнавальних інтересів і здібностей, формуванню вмінь і навичок самоосвіти.

Групові дискусії є одним із ефективних методів навчання, які сприяють розвитку «м'яких навичок» здобувачів вищої освіти, моделюючи конкретні практичні ситуації, з якими вони можуть зіткнутися у реальній професійній діяльності. До інтерактивних методів навчання традиційно відносяться дискусії, кейс-стаді (метод конкретних ситуацій), рольові та ділові ігри.

Дискусія – це метод організації навчального процесу з використанням групового обговорення проблем, спірних питань та аргументованого висловлення думок її учасниками. Дискусія розвиває різні навички студентів і включає в себе інші методи і прийоми навчання, такі як «мозковий штурм», «синектика», «аналіз ситуацій».

Дискусія сприяє розвитку наступних навичок здобувачів вищої освіти:

1. Комунікативні: вміння слухати і розуміти співрозмовника, формулювати запитання, аргументовано висловлювати власну точку зору, захищати її, вести переконливу бесіду, відповідати на контраргументи опонентів, враховувати альтернативні точки зору.

2. Аналітичні: вміння працювати з інформацією (аналізувати і класифікувати, виділяти суттєву та другорядну інформацію), самостійно формулювати завдання, обґрунтовувати власні судження, виявляти причини та передбачати наслідки різних дій, чітко і логічно мислити.

3. Навички презентації: публічно представляти інтелектуальний продукт, рекламувати його, демонструвати переваги та можливості ефективного використання.

4. Практичне застосування теоретичних знань: вміння користуватися термінами та ключовими поняттями, мати декілька підходів до вирішення завдання.

5. Творчі навички: творчий підхід до вирішення проблеми.

6. Робота в команді: навички спільної роботи в єдиному проблемному полі, вміння продуктивно співпрацювати.

Отже, групова дискусія сприяє розвитку різних «гнучких навичок» та сприяє формуванню особистості, здатної до співпраці, кооперації та конструктивного спілкування.

Висновки. Компетентний фахівець – особистість, здатний мобільно і інтегративно вибрати продуктивний спосіб спілкування з навколишнім середовищем, що складається з багатьох елементів, динаміка змін і перетворення яких залежить від ситуації занурення в них. Іноді людям, які прагнуть реалізувати себе в суспільстві, не вистачає не професіоналізму, а вміння бути ефективними у «надпрофесійних» навичках.

Література

1. Багрій Г. Soft skills як ціннісний компонент сучасної освіти [Електронний ресурс] / Ганна Багрій // Specialized and multidisciplinary scientific researches. – [Б. м.], 2020. – Режим доступу: <https://doi.org/10.36074/11.12.2020.v4.22>. – Назва з екрана.

2. Гарань Н. Soft skills як складник підготовки майбутнього фахівця у закладі вищої освіти [Електронний ресурс] / Наталія Гарань, Валентина Замороцька // Grail of Science. – 2023. – № 28. – С. 328–331. – Режим доступу: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.09.06.2023.52>. – Назва з екрана.

3. Лободинська О. М. Формування соціальних навичок студентів: проблеми й перспективи [Електронний ресурс] / О. М. Лободинська, О. С. Гриджук // Scientific Bulletin of UNFU. – 2020. – Т. 30, № 3. – С. 116–121. – Режим доступу: <https://doi.org/10.36930/40300320>. – Назва з екрана.

4. Лосієвська О. Соціально-психологічні аспекти дослідження процесу розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму майбутнього фахівця гуманітарного профілю [Електронний ресурс] / Ольга Лосієвська // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2021. – № 3(56)Т.1. – С. 172–183. – Режим доступу: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-1-172-183>. – Назва з екрана.

5. Brafman O. Sway: The Irresistible Pull of Irrational Behavior / Ori Brafman, Rom Brafman. – [S. l.] : Currency, 2008. – 224 p.

6. Covey S. R. 7 Habits Of Highly Effective People / Stephen R. Covey. – [S. l.] : Simon & Schuster Audio, 2000.

7. Dweck C. *Mindset: The New Psychology of Success* / Carol Dweck. – [S. l.] : Ballantine Books, 2007. – 256 p.
8. Goleman D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ* / Daniel Goleman. – [S. l.] : Bantam, 1997. – 368 p.
9. Samaranayake L. Hard and soft skills [Electronic resource] / L. Samaranayake // *British Dental Journal*. – 2019. – Vol. 226, no. 6. – P. 385. – Mode of access: <https://doi.org/10.1038/s41415-019-0156-3>. – Title from screen.
10. Symons A. E. *How to Win Friends and Influence People* [Electronic resource] / A. E. Symons, Dale Carnegie // *The Australian Quarterly*. – 1937. – Vol. 9, no. 3. – P. 115. – Mode of access: <https://doi.org/10.2307/20629470>. – Title from screen.

References

1. Bahrii H. Soft skills yak tsinnisnyi komponent suchasnoi osvity [Electronic resource] / Hanna Bahrii // specialized and multidisciplinary scientific researches. – [B. m.], 2020. – Access mode: <https://doi.org/10.36074/11.12.2020.v4.22>. – Title from screen.
2. Haran N. Soft skills yak skladnyk pidhotovky maibutnoho fakhivtsia u zakladi vyshchoi osvity [Electronic resource] / Nataliia Haran, Valentyna Zamorotska // *Grail of Science*. – 2023. – No. 28. – P. 328–331. – Access mode: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.09.06.2023.52>. – Title from screen.
3. Lobodynska O. M. Formuvannia sotsialnykh navykiv studentiv: problemy y perspektyvy [Electronic resource] / O. M. Lobodynska, O. Ye. Hrydzhuk // *Scientific Bulletin of UNFU*. – 2020. – Vol. 30, No. 3. – P. 116–121. – Access mode: <https://doi.org/10.36930/40300320>. – Title from screen.
4. Losiyevska O. Sotsialno-psykholohichni aspekty doslidzhennia protsesu rozvytku komunikatyvnykh kompetentsii profesiinolizmu maibutnoho fakhivtsia humanitarnoho profilu [Electronic resource] / Olha Losiievska // *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. – 2021. – No. 3(56)T.1. – P. 172–183. – Access mode: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-1-172-183>. – Title from screen.
5. Brafman O. *Sway: The Irresistible Pull of Irrational Behavior* / Ori Brafman, Rom Brafman. – [S. l.]: Currency, 2008. – 224 p.
6. Covey S. R. *7 Habits Of Highly Effective People* / Stephen R. Covey. – [S. l.]: Simon & Schuster Audio, 2000.
7. Dweck C. *Mindset: The New Psychology of Success* / Carol Dweck. – [S. l.]: Ballantine Books, 2007. – 256 p.

8. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ / Daniel Goleman. – [S. l.]: Bantam, 1997. – 368 p.

9. Samaranayake L. Hard and soft skills [Electronic resource] / L. Samaranayake // British Dental Journal. – 2019. – Vol. 226, no. 6. – P. 385. – Access mode: <https://doi.org/10.1038/s41415-019-0156-3>. – Title from screen.

10. Symons A. E. How to Win Friends and Influence People [Electronic resource] / A. E. Symons, Dale Carnegie // The Australian Quarterly. – 1937. – Vol. 9, no. 3. – P. 115. – Access mode: <https://doi.org/10.2307/20629470>. – Title from screen.

Losiyevska O., Liashko A.

SOFT SKILLS» AS A KEY COMPONENT OF SUCCESSFUL HIGHER EDUCATION GRADUATES' CAREERS

This article explores the relevance of «soft skills» competence as a key component of professional activity for higher education graduates in the context of today's society, oriented towards globalization and informatization. The importance of non-professional skills for adaptation to changes in the labor market is analyzed, emphasizing the role of «soft skills» in interpersonal interaction, time and stress management, decision-making, and the development of critical thinking. The article underscores the necessity of fostering «soft skills» in higher education institutions and the challenges that education faces in this regard. Practical measures for developing these skills among higher education students are provided in the work. The article calls for the integration of «soft skills» and «hard skills» in the educational process and highlights the importance of personal development as a complement to professional training.

Key words: hard skills, soft skills, flexible skills, critical thinking, professional competencies, educational process, universal competencies.

Лосієвська Ольга Геннадіївна – доктор психологічних наук, професор, професорка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;

Ляшко Анна Олексіївна – здобувачка другого освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» Східноукраїнського національного університету імені В. Даля.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті розкрито соціально-психологічні особливості соціономічних професій. Проведений аналіз свідчить, що соціономічна професійна діяльність має високе суспільне призначення, а фахівці соціономічного профілю відчують підвищену вимогливість суспільства, стикаються з високим рівнем очікувань щодо своїх професійних якостей, дотримання правових і деонтологічних норм, швидкості прийняття рішень. Все це надає соціономічним професіям творчого характеру, емоційності та екстремальності, вимагає постійного спілкування з людьми, долання комунікативних бар'єрів та запобігання конфліктів. Наголошується, що з позиції системного підходу замість поняття «соціономічна сфера» доцільніше використовувати поняття «система соціономічних відносин». Під системою соціономічних відносин слід розуміти всю множину суспільних відносин і соціальних взаємодій, що відбуваються у процесі здійснення соціономічної діяльності.

Ключові слова: професійна діяльність, соціономічні професії, фахівці соціономічних професій, вимоги до фахівців соціономічних професій.

Постановка проблеми. Українськими дослідниками проведений різнобічний аналіз психолого-педагогічних проблем праці, особливостей професійної діяльності та особистості професіонала соціономічного профілю. Науковцями ретельно вивчено психологічну специфіку соціономічних професій (Н. Бельська, О. Бровендер, Є. Каширіна, О. Корж, Л. Міщик, Г. Побокіна, О. Пришляк, Т. Тюльпа та ін.) та їх безпекову складову (В. Балахтар, С. Гвоздій, Є. Каширіна, В. Танасійчук та ін.). Проаналізовано основні психологічні проблеми професійного становлення фахівців соціономічного профілю (К. Аверіна, В. Бережний, О. Данилюк, О. Кокун, Г. Кузан, А. Овчиннікова, К. Ткаченко О. Чуйко та ін.). Розглянуто різні аспекти розвитку особистості професіоналів соціономічних професій (Л. Левицька, Т. Поворознюк, Н. Провоторова, І. Ролдугіна, І. Томаржевська, А. Фрадинська, О. Хартман, О. Чуйко та ін.). Сформульовано інноваційні підходи до їх підготовки у вищих навчальних закладах (Л. Буркова, Л. Гуменюк, В. Кремень, Т. Кухар, О. Матеюк,

Л. Онуфрієва, Л. Орбан, Л. Руденко, Ю. Холостенко, О. Чернякова, С. Шандрук та ін.).

Аналіз зазначених публікацій свідчить, що терміни «соціономія», «соціономічний», «соціоном» по відношенню до певної групи професій вживаються переважно у дослідженнях і публікаціях, у тому числі українськими психологами, педагогами, фахівцями з соціальної роботи тощо. Крім поняття соціономічна професія (спеціальність, фах), українські науковці вживають і низку споріднених, зокрема, соціоном, соціономіст, соціономічний профіль, соціономічне професійне середовище, соціономічна сфера. Водночас, прихильники співзвучних концепцій зарубіжних науковців Я. Морено (2004), Р. Пректера (R. Prechter, 2003; 2004; 2011) застосовують зазначені терміни у відмінному від українських науковців і дослідників сенсі. При цьому кількість авторських публікацій українських дослідників в іншомовних наукових виданнях постійно зростає. За таких обставин виникає проблема узгодження понятійного апарату у дослідженнях з психології праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своєму дослідженні Л. Буркова відзначає, що науковці та дослідники послуговуються терміном «соціономічні професії» для позначення групи професій які входять до типу «людина-людина» згідно з класифікацією російського фахівця з психології праці Є. Клімова, наголошуючи при цьому, що «робота з людьми є основною ознакою професійної діяльності соціономістів» (Буркова, 2011: 3). Вченими виділено і охарактеризовано п'ять типів предметів праці: живі системи, технічні і неживі системи, знакові системи, системи художніх образів та «соціальні (у вузькому практичному сенсі) системи, тобто колективи, групи, люди як індивіди». Ці об'єкти відповідають соціономічним професіям, спеціальностям у сферах управління, службового навчання, в яких зміст роботи зводиться до з'ясування того, чи потрібно трансформувати характеристики людей, груп або задовольнити їх специфічні потреби.

За результатами аналізу словників, довідників і енциклопедій О. Корчова (2014) дійшла висновку, що до сьогодні чітке визначення терміну «соціономія» не сформоване і зробила спробу проаналізувати поняття соціономія, соціономічна сфера, соціономічна професія через проєкцію мовної комунікації. Дослідниця пропонує вважати терміни «соціономіка» і «соціономія» синонімічними та такими, що мають тотожні або майже тотожні значення і є варіантами одного терміну (Корчова, 2014: 232-235). У своєму аналізі О. Корчова використовувала визначення «соціономії» за Я. Морено

(2004) і визначення «соціономіки» за Р. Пректером (Prechter, 2004), які також будуть проаналізовані у цій роботі.

Поняття «соціономічна професія» через зв'язок з концепцією Я. Морено також розкривають у своїх дослідженнях Т. Буркова (2016), Т. Тюльпа (2020), К. Аверіна (2020). Так, на думку Т. Буркової поєднання соціономії з поняттям соціономічної професії відбувається за рахунок того, що перша вивчає і пояснює соціальні процеси та соціальні стосунки, які розглядає на різних рівнях соціальної взаємодії, а виходячи з цього, припускає дослідниця, соціономічні цілі професії, що покликані підтримувати, регулювати, керувати, гармонізувати ці процеси, прогнозувати їх розвиток (Буркова, 2016: 13).

Щодо визначення соціономічної професії, то Л. Буркова визначає соціономічні професії як професії що «вирішують професійні завдання, пов'язані з соціальними стосунками в суспільстві, зміст яких зосереджено на їх розвитку, регуляції, дослідженні соціальних закономірностей і тенденцій, збереженні, трансформації історично визначених і прийнятих у суспільстві форм культури й традицій на всіх рівнях соціальної взаємодії ... психолог, педагог, соціальний педагог, соціальний працівник, журналіст, політолог, соціолог, юридичні професії» (Буркова, 2010: 72). З нею погоджуються Т. Тюльпа (2020) та К. Аверіна (2021).

Мета статті – розкрити соціально-психологічні особливості соціономічних професій, уточнити етимологію і зміст поняття «соціономія» та похідних від нього.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Українські науковці розглядають поняття «соціономічний» у контексті концепції Я. Морено і поширюють його на професії психолога, педагога, соціального педагога, соціального працівника журналіста, політолога, соціолога, юриста. При цьому залишається не вирішеним питання співвідношення понять «соціономічна професія» і професія типу «людина-людина», адже останніх значно більше, ніж віднесених авторами до соціономічних. Також потребує уточнення співвідношення понять «соціономія» і «соціономіка».

За Я. Морено соціономія як наука об'єднує знання про соціальний розвиток і соціальні стосунки отримані за допомогою розроблених ним самим методів: соціометрії та соціопсиходрами. Тобто, Я. Морено розглядає соціономію як науку, що вивчає всі соціальні відносини в цілому і теоретично концентрує тенденції і закони-тенденції виявлені лише у практиці

соціопсиходрами і соціометрії. Я. Морено так формулює завдання соціометрії (Морено, 2004):

1. Вивчення соціальних структур в їх нерівномірності і безперервності ситуаційно-історичного переходу від одного до іншого.

2. Вивчення соціальних архетипів, тобто уявлень і значущих назв груп і соціальних якостей людей із соціальних процесів.

3. Вивчення соціальних якостей (ознак) людей, за допомогою фіксації соціонімів як імен, народжених в соціодрамі, а також аналізу документів, контент-аналізу, семантичного диференціалу та інших методів.

4. Екстрадраматичне дослідження кола спілкування індивіда (групи), сукупності відстаней в його відносинах, назв груп і персонажів в його соціальних архетипах та підготовка індивіда (групи) до соціометрії і соціодрами.

5. Пошук і «розрахунок» людей для реального спілкування. Соціальна інформатика та інформаційний пошук – соціономічний пошук. Наприклад, пошук кандидатів на будь-які посади в організаціях через соціодраму управлінського колективу підготовлену за результатами соціометрії.

6. Культурна консервація результатів соціодраматичного (якісного) дослідження соціального явища.

Таким чином, коректне наукове застосування поняття соціометрії за Я. Морено можливе лише у контексті результатів соціометрії та соціопсиходрами і не може бути використане для позначення групи професій, навіть якщо їх об'єктом є людина, соціальні системи або соціальні відносини.

Американський дослідник Р. Пректер використав у своїх роботах назву «соціономіка» для позначення науки соціального прогнозування (Prechter, 2003; 2004; 2011). За допомогою соціономіки, яка базується на хвильовій теорії Р. Елліота (Пректер & Фрост, 2012), Р. Пректер та його послідовники намагаються спрогнозувати появу тих, чи інших настроїв у суспільстві і їх вплив на економіку та бізнес за допомогою хвильового принципу. На їх думку, соціономіка – це всеосяжна теорія соціальної поведінки, яка описує причинно-наслідковий зв'язок між соціальним настроєм і соціальною дією. Основними теоретичними положеннями соціономіки є (Prechter, 2011: 25-26):

1. Спільні несвідомі стадні імпульси в умовах невизначеності призводять до масової психологічної динаміки, що проявляється як тенденції соціальних настроїв.

2. Ці тенденції суспільного настрою відповідають ієрархічному фракталу, який має назву хвильового принципу (WP), і тому є імовірно передбачуваними.

3. Ці закономірності сукупної поведінки людини формально обумовлені ендогенними процесами, а не механістично обумовлені екзогенними причинами.

4. Тенденції соціальних настроїв визначають характер соціальних дій і є їх першопричиною.

Таким чином, дефініції соціономії і соціономіки не можуть бути ні синонімічними, ні тотожними, ні варіантами одного терміну. Науки, які називають соціономією і соціономікою, мають різний предмет вивчення і використовують різні жорстко визначені дослідницькі методи: соціометрії і соціопсиходрами та хвильового принципу відповідно. Виходячи із зазначеного необхідно трактувати і самоназви представників цих наукових напрямів, які склалися у зарубіжній науковій літературі: соціономи – це прихильники методів А. Морено, які працюють у сфері соціології, практичної та соціальної психології і використовують у своїй практиці соціометрією та психодраму, а соціономісти – це прихильники хвильового принципу, які займаються соціально-економічним та бізнес-прогнозуванням на основі хвильового принципу (Leydesdorff, 2002). При цьому також слід враховувати й інші варіанти застосування поняття у соціоном науковій літературі, адже «sociopom» з англійської перекладається як соціолог, а зі шведської як соціальний працівник.

Розглядаючи соціономічні професії на основі системного підходу, тобто не лише в межах психології праці, а у більш широкому соціальному контексті, можна стверджувати, що семантика понять соціономія, соціономічна сфера, соціономічна професія тісним чином пов'язана з концепцією аномії, яку почав розробляти Е. Дюркгейм (1996; 1998) і яку було розширено у роботах Р. Мертона (1996), Р. Макайвера (Maciver, 1950), Д. Рісмана (Riesman, Reuel & Glazer, 1950) та ін. Проблеми аномії в українському суспільстві присвячені роботи Ю. Шайгородського (2011), Г. Афенченка & Н. Шумлянської (2015), В. Тимошенко (2016) та ін.

Якщо номія – це, закон, система поглядів та правил, то аномія за Е. Дюркгеймом – це, відсутність чітких правил і норм поведінки в ситуаціях соціальної дезорганізації під час соціальних криз, або хоча й сприятливих, але раптових і занадто швидких соціальних перетворень, під час яких належний вплив суспільства на людину втрачається (Дюркгейм, 1998). На думку

Е. Дюркгейма, аномія у суспільстві виникає за відсутності колективних сил (організованих соціальних груп), метою яких є управління соціальним життям певних сегментів суспільства. Подолання аномії потребує збільшення згуртованості соціальних груп для того щоб вони міцніше утримували індивіда в межах соціальних норм, а індивід міцніше тримався за групи членом яких він є. Це необхідно для того, щоб людина не втрачала сенсу життя і постійно бачила, що вона служить загальній меті, яка стосується її безпосередньо. Зазначене можливе лише в тому випадку, коли людина перебуває в тісному оточенні простого нерозгалуженого соціального середовища яке пропонує близьку для неї мету діяльності (Дюркгейм, 1998). Суспільства можуть підтримувати рівновагу, мати правила, що задовольняють усіх його членів і сприяють підтриманню суспільного порядку тільки завдяки спеціалізації занять, що виводить поділ праці за межі суто економічного явища і робить його «найсуттєвішою умовою громадського життя» у тому сенсі, що поділ праці - це, поділ діяльності із збереження громадського порядку (Дюркгейм, 1996).

На думку Р. Мертона, аномія є результатом неузгодженості, конфлікту між різними елементами ціннісно-нормативної системи суспільства, між культурно заданими суспільством універсальними цілями і наявними у його членів легітимними, інституційними засобами їх досягнення. Інтерпретація аномії Р. Мертоном більш розгалужена. На його думку вона: по-перше, властива соціальній системі в цілому; по-друге, означає розбалансованість між нормами і цінностями, що регулюють один і той же тип поведінки; по-третє, є результатом невідповідності нормативної структури структурі можливостей (Мертон, 1966).

У сучасних дослідженнях аномія вивчається на двох рівнях: в межах соціологічних досліджень на рівні суспільства і на індивідуально-психологічному рівні в межах психолого-педагогічних досліджень. Якщо на макросоціальному рівні аномія викликана дисфункціональними відносинами між соціальними підсистемами, то на мікросоціальному рівні вона викликана дисфункціональними відносинами між цими підсистемами і індивідами. Аномічний стан індивідів, звичайно, безпосередньо пов'язаний з аномічним станом соціальної системи, але в аналітичних цілях вони розділені: для позначення «соціальної» аномії використовується поняття Е. Дюркгейма (anomie); для позначення «психологічної» аномії – термін американського соціолога Л. Сролома (anomia). Психологічна концепція аномії була розроблена Р. Макайвером (Maciver, 1950) і Д. Рісманом (Riesman, Reuel & Glazer, 1950) Р. Макайвер визначає аномію як «руйнування індивідом почуття приналежності

до суспільства»: «людина не стримується своїми моральними установками, для неї більше не існує моральних норм, а тільки нескладні мотиви, вона втратила почуття безперервності, обов'язку, відчуття існування інших людей. Аномічна людина стає духовно безплідною, відповідальною тільки перед самою собою. Вона скептично ставиться до життєвих цінностей оточуючих. Її єдиною релігією є філософія заперечення. Вона живе тільки безпосередніми відчуттями, у неї немає ні майбутнього, ні минулого» (Maciver, 1950: 38). Р. Макайвер пояснює це явище трьома «проблемними характеристиками сучасного демократичного суспільства»: конфліктом культур, капіталістичною конкуренцією та швидкістю соціальних змін. Він виділяє, відповідно, три типи аномії як стану свідомості індивідів. Індивіди анемічні, коли: 1) їх життя безцільне через відсутність цінностей, що, в свою чергу, є результатом конфліктного зіткнення різних культур і систем цінностей: «втрачаючи компас, який вказує шлях до майбутнього, вони втрачають сьогодні»; 2) вони використовують свою владу або можливості заради себе – результат втрати моральної орієнтації в суспільстві капіталістичної конкуренції; 3) вони ізольовані від значущих людських відносин і зв'язків через втрату «грунту своїх колишніх цінностей» (Maciver, 1950).

Таким чином, з огляду на сутність аномії через призму методології діяльнісного підходу, поняття соціономічна по відношенню до діяльності та професії набуває конкретного значення завдяки застосуванню дефініції мета діяльності – те чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти (Максименко, 2008). Отже, соціономія – це антагоністичний аномії стан суспільства який характеризується ефективною дією соціальних норм за відсутності протиріч між цілями суспільства та наявними у його членів засобів їх досягнення. Соціономічна діяльність – це свідомо діяльність соціальної групи або окремої людини з метою запобігання розвитку аномії у суспільстві. Підкреслення того, що соціономічна діяльність повинна мати свідомий характер пов'язане з тим, що не всі представники соціономічних професій до кінця усвідомлюють суспільне значення своєї професійної діяльності, водночас соціономічною діяльністю можуть свідомо займатися представники будь якої іншої групи професій або опосередковано у процесі творчості, або безпосередньо у складі громадських організацій і волонтерських груп.

На наш погляд, з позицій системного підходу замість поняття соціономічна сфера доцільніше використовувати поняття система соціономічних відносин. Під системою соціономічних відносин слід розуміти

всю множину суспільних відносин і соціальних взаємодій, що відбуваються у процесі здійснення соціономічної діяльності. У найпершому наближенні система соціономічних відносин може мати чотирьохрівневу структуру. На метарівні систему представляють міжнародні інституції призначені для протистояння аномії на рівні Світу та його частин, запобігання аномії на мезорівні є метою інституцій кожної окремої держави, макрорівень займають організації різної форми власності, у тому числі громадські та благодійні, а на мікрорівні на аномію впливають соціальні групи та окремі індивіди, які функціонують у цих організаціях та на рівні самоорганізації населення.

Соціономічна професія – це, професія яка за поділом праці призначена для запобігання аномії у суспільстві в межах специфічного для неї трудового поста. Та обставина, що фахівець соціономічної професії може не повною мірою усвідомлювати її суспільне значення і особисте високе суспільне призначення є результатом перманентного впливу аномії на суспільство та потребує постійних зусиль з його усунення у процесі соціономічної діяльності представників усіх рівнів системи соціономічних відносин. Підвищену відповідальність за ефективне розв'язання цього завдання покладено суспільством на представників соціономічних професій, як вже згадуваних – психологів, педагогів, соціальних педагогів, журналістів, політологів, соціологів, юристів, так й інших – керівників усіх рівнів, менеджерів, працівників по роботі з персоналом, бізнес-тренерів, коучів тощо, а також на представників неформальних організаційних структур - лідерів команд. Таким чином, об'єктом професійного впливу фахівців соціономічних професій є: соціальні відносини, соціальні групи, окремі індивіди, у тому числі аномічні. У зв'язку з невинним розвитком суспільства, появою нових галузей людської діяльності і змінами у суспільних відносинах, аномічні процеси відбуваються постійно набуваючи нових форм, що призводить до динамічного зникнення старих і появи нових соціономічних професій.

Соціально-психологічні особливості соціономічних професій визначаються метою соціономічної діяльності та засобами її досягнення. Слід відзначити, що незважаючи на певну невизначеність категоріального апарату, українським науковцям вдалося чітко виділити основні з них. У контексті нашого дослідження виділимо ті соціально-психологічні особливості соціономічних професій, які можуть бути пов'язані з асертивністю особистості. До них можна віднести:

- підвищену вимогливість з боку суспільства до професійних якостей через високе суспільне значення результатів професійної діяльності;

- високий рівень очікувань щодо особистісних і професійних якостей фахівця, результатів його діяльності з боку інших людей і соціальних груп;
- творчий характер професійної діяльності;
- нормативно-правове і деонтологічне регулювання професійної діяльності;
- наявність професійних повноважень щодо інших людей;
- самостійність у прийнятті рішень і персональну відповідальність за результати своєї діяльності;
- багатоаспектність рольової поведінки;
- емоційно-насичений, а у деяких випадках екстремальний, характер професійної діяльності;
- постійну взаємодію і безпосереднє спілкування з людьми за принципом тут і зараз;
- необхідність постійного подолання комунікативних бар'єрів та запобігання виникненню конфліктів.

Зазначені особливості соціономічних професій визначають вимоги до особистості майбутнього фахівця соціономічного профілю (Браніцька, 2012; Карамушка, 2001): прагнення до спілкування; уміння легко вступати в контакт з незнайомими людьми; оптимізм, стійкий позитивний настрій та добре самопочуття; доброзичливість, чуйність, витримка; уміння управляти емоціями; здатність аналізувати поведінку оточуючих і свою власну; здатність розпізнавати емоції, розуміти наміри, настрої, взаємовідносини людей; уміння злагоджувати конфліктні ситуації; емпатія, уміння слухати; упевнене володіння мовою, мімікою, жестами; здатність знаходити спільну мову з різними людьми, переконувати їх та управляти ними; готовність до прийняття самостійних рішень.

Т. Браніцька вказує, що процес спілкування фахівців соціономічних професій може бути пов'язаний з труднощами, бар'єрами, що виникають під час реалізації комунікативної діяльності. Вміння спілкуватися, встановлювати і розвивати взаємини з людьми багато в чому зумовлює успішність професійної діяльності фахівця (Браніцька, 2012: 26). Особливого значення зазначені вміння набувають для представників тих соціономічних професій, які мають перетворюючий характер щодо особистості інших людей (вчителі, викладачі, психологи, менеджери-керівники, соціальні працівники, бізнес-тренери тощо) (Коқун, 2012: 45). А. Рижанова зазначає, що з огляду на професійне спрямування, такі фахівці здатні залучати додаткові соціальні ресурси

суспільства – тих, хто своїм прикладом може впливати на інших людей (Рижанова, 2012: 245).

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що соціономічна професійна діяльність має високе суспільне призначення, фахівці соціономічного профілю відчують підвищену вимогливість суспільства, стикаються з високим рівнем очікувань щодо своїх професійних якостей, дотримання правових і деонтологічних норм, швидкості прийняття рішень. Все це надає соціономічним професіям творчого характеру, емоційності та екстремальності, вимагає постійного спілкування з людьми, додання комунікативних бар'єрів та запобігання конфліктів.

Одним з **напрямів подальших наукових розвідок** може стати пошук шляхів для підвищення якості підготовки майбутніх фахівців соціономічного профілю до професійної діяльності, опанування знаннями, уміннями і навичками, які забезпечать високу ефективність професійної взаємодії і спілкування.

Література

1. Аверіна К.С. Теоретико-методологічні засади розвитку соціальної активності майбутніх фахівців соціономічних професій.: дис. ... д. пед. н. : 13.00.01 - Загальна педагогіка та історія педагогіки / К. С. Аверіна ; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – 2021. – 480 с.

2. Афенченко Г. В. Аномія як соціально-культурний феномен / Г. В. Афенченко, Н. В. Шумлянська // Вісник Харківської державної академії культури. Серія : Соціальні комунікації. - 2015. - Вип. 46. - С. 103-113. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>

3. Браніцька Т. Р. Загальна характеристика фахівця соціономічної професії / Т. Р. Браніцька // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". - 2012. - № 6. - С. 25-28. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>

4. Буркова Л. В. Теоретико-методологічні засади застосування інноваційних технологій у підготовці фахівців соціономічних професій у вищій школі : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Л. В. Буркова ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2011.

5. Карамушка Л. М. Концептуальні засади дослідження підготовки практичних психологів до надання психологічної допомоги управлінському персоналу організації / Л.М. Карамушка // Актуальні проблеми психології. –

- Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2001. – Вип. 2. – С. 260 – 267.
6. Коқун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агенство", 2012. – 200 с.
7. Корчова О. Соціономія в системі мовної комунікації / О. Корчова // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Філологія (мовознавство). - 2014. - Вип. 19. - С. 232-239. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>
8. Максименко С. Д. Загальна психологія [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Д. Максименко. - Вид. 3-тє, переробл. та допов. - К. : Центр учбової літератури, 2008. - 271 с.
9. Рижанова А. О. Розвиток соціальності в культурі інформаційного суспільства. Проблеми інженерно-педагогічної освіти: збірник наукових праць. Харків, 2012. № 36. С. 240–245.
10. Тимошенко В. І. Аномія / В. І. Тимошенко // Вісник Асоціації кримінального права України. - 2016. - Вип. 1. - С. 442-446. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>
11. Тюльпа Т. Соціономічна сфера як поле формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей / Т. Тюльпа // Актуальні питання гуманітарних наук. - 2020. - Вип. 27(5). - С. 133-137. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>
12. Шайгородський Ю. Ж. Аномія як суспільний і особистісний феномен / Ю. Ж. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. - 2011. - Вип. 4. - С. 19-29. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>
13. Leydesdorff L. (2002), May There Be A “Socionomy” beyond “Sociology”? Scipolicy—The Journal of Science and Health Policy 2(1) (2002), at <http://home.att.net/Scipolicy/index.htm>
14. Maciver. R.M. The Ramparts We Guard. - Macmillan, New York, 1950. 152 p.
15. Prechter, Robert R. (2011). The Financial/Economic Dichotomy in Social Behavioral Dynamics : The Socionomic Perspective. The Journal of Behavioral Finance, Vol. 8, No. 2, pp. 84-108.
16. Prechter, Robert R. Jr. (2003). Socionomics: The Science of History and Social Prediction, Gainesville, GA: New Classics Library. ISBN 0-932750-57-5.

Two volumes: *The Wave Principle of Human Social Behavior* (1999); *Pioneering Studies in Socionomics* (2003).

17. Prechter, Robert R. Jr. (2004). "Socionomics - Social Mood as the Engine of Social Activity". Presented at the London School of Economics and Political Science, London, England, 18 March 2004. Retrieved April 25, 2012. 25.

18. Riesman D., Reuel D., Glazer. N. *The lonely crowd*. - New Haven: Yale University Press, 1950. 386 p.

References

1. Averina K.S. *Teoretyko-metodolohichni zasady rozvytku sotsialnoi aktyvnosti maibutnykh fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii.: dys. ... d. ped. n. : 13.00.01 - Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky / K. S. Averina ; Ternopilskyyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuka. – 2021. – 480 s.*

2. Afenchenko H. V. *Anomiia yak sotsialno-kulturnyi fenomen / H. V. Afenchenko, N. V. Shumlianska // Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. Serii : Sotsialni komunikatsii. - 2015. - Vyp. 46. - S. 103-113. - Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/>*

3. Branitska T. R. *Zahalna kharakterystyka fakhivtsia sotsionomichnoi profesii / T. R. Branitska // Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina". - 2012. - № 6. - S. 25-28. - Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/>*

4. Burkova L. V. *Teoretyko-metodolohichni zasady zastosuvannia innovatsiinykh tekhnolohii u pidhotovtsi fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii u vyshchii shkoli : avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.04 / L. V. Burkova ; Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2011.*

5. Karamushka L. M. *Kontseptualni zasady doslidzhennia pidhotovky praktychnykh psykholohiv do nadannia psykholohichnoi dopomohy upravlinskomu personalu orhanizatsii / L.M. Karamushka // Aktualni problemy psykholohii. – T. 1. Sotsialna psykholohiia. Psykholohiia upravlinnia. Orhanizatsiina psykholohiia. – K. : In-t psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy, 2001. – Vyp. 2. – S. 260 – 267.*

6. Kokun O.M. *Psykholohiia profesiynoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia: Monohrafiia. – K.: DP "Inform.-analit. ahenstvo", 2012. – 200 s.*

7. Korchova O. *Sotsionomiia v systemi movnoi komunikatsii / O. Korchova // Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho]. Serii : Filolohiia (movoznavstvo). - 2014. - Vyp. 19. - S. 232-239. - Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/>*

8. Maksymenko S. D. Zahalna psykhologhiia [Tekst] : navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / S. D. Maksymenko. - Vyd. 3-tie, pererobl. ta dopov. - K. : Tsentr uchbovoi literatury, 2008. - 271 s.

9. Ryzhanova A. O. Rozvytok sotsialnosti v kulturi informatsiinoho suspilstva. Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity: zbirnyk naukovykh prats. Kharkiv, 2012. № 36. S. 240–245.

10. Tymoshenko V. I. Anomiia / V. I. Tymoshenko // Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy. - 2016. - Vyp. 1. - S. 442-446. - Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/>

11. Tiulpa T. Sotsionomichna sfera yak pole formuvannia sotsialnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnykh spetsialnostei / T. Tiulpa // Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. - 2020. - Vyp. 27(5). - S. 133-137. - Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/>

12. Shaihorodskyy Yu. Zh. Anomiia yak suspilnyi i osobystisnyi fenomen / Yu. Zh. Shaihorodskyy // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. - 2011. - Vyp. 4. - S. 19-29. - Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/>

13. Leydesdorff L. (2002), May There Be A “Sociology” beyond “Sociology”? Scipolicy—The Journal of Science and Health Policy 2(1) (2002), at <http://home.att.net/Scipolicy/index.htm>

14. Maciver. R.M. The Ramparts We Guard. - Macmillan, New York, 1950. 152 p.

15. Prechter, Robert R. (2011). The Financial/Economic Dichotomy in Social Behavioral Dynamics : The Socionomic Perspective. The Journal of Behavioral Finance, Vol. 8, No. 2, pp. 84-108.

16. Prechter, Robert R. Jr. (2003). Socionomics: The Science of History and Social Prediction, Gainesville, GA: New Classics Library. ISBN 0-932750-57-5. Two volumes: The Wave Principle of Human Social Behavior (1999); Pioneering Studies in Socionomics (2003).

17. Prechter, Robert R. Jr. (2004). "Socionomics - Social Mood as the Engine of Social Activity". Presented at the London School of Economics and Political Science, London, England, 18 March 2004. Retrieved April 25, 2012. 25.

18. Riesman D., Reuel D., Glazer. N. The lonely crowd. - New Haven: Yale University Press, 1950. 386 p.

Skolota E.V.
SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF
SOCIOLOGICAL PROFESSIONS

The article reveals the socio-psychological features of socio-nomic professions. The conducted analysis shows that socio-nomic professional activity has a high social purpose, and socio-nomic specialists feel the increased demands of society, face a high level of expectations regarding their professional qualities, compliance with legal and deontological norms, speed of decision-making. All this gives socio-nomic professions a creative character, emotionality and extremity, requires constant communication with people, overcoming communication barriers and preventing conflicts. It is emphasized that from the standpoint of the systemic approach, instead of the concept of "socioeconomic sphere", it is more appropriate to use the concept of "system of socio-nomic relations". The system of socio-nomic relations should be understood as the whole set of social relations and social interactions that take place in the process of carrying out socio-nomic activities.

Key words: *professional activity, socio-nomic professions, specialists in socio-nomic professions, requirements for specialists in socio-nomic professi*

Сколота Едуард Віталійович – аспірант кафедри психології та педагогіки, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, м. Київ.

Chala T.I. (ORCID 0000-0003-1932-8340)

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF MINORS FROM SINGLE-PARENT FAMILIES

The article reveals the socio-psychological problems of minors from single-parent families. It has been shown that the most common type of socially dysfunctional family is a conflict family, that is, one where family members cannot or do not know how to solve emerging problems using constructive methods. Minors raised in such families, without a positive example, also build relationships with others accordingly. Such minors are characterized by a low level of social identity, a low level of socio-psychological adaptation and distorted value orientations. That is, minors from families at risk are characterized by an imbalance of socialization components.

The program for developing the socialization of at-risk minors must be aimed at developing the adolescent's adaptive capabilities (developing the ability to understand people and social situations, a positive self-concept, reflexive skills); development of social competence (formation of adequate self-esteem, consistent with the level of aspirations; skills in mastering the emotional state, relieving emotional stress, managing means of communication, constructive interaction in various life situations); changing the value picture of the world. In parallel with classes for teenagers, classes should be held for parents aimed at developing the skills and abilities to help children develop skills that increase their level of socialization.

Key words: *minors, single-parent families, dysfunctional families, addictive behavior, prevention, psychocorrection.*

Formulation of the problem. An incomplete family has long ceased to be an unusual or condemned phenomenon. It is a group of immediate family members that consists of one parent with one or more minor children. More than 350 thousand single-parent families, about 35 thousand minors are in a socially dangerous situation due to inappropriate living conditions and education. This topic is becoming acute and relevant due to the increasing number of such families and the problems faced by children from such families [2-6].

Practice shows that the life and conditions of raising a child in a single-parent family differ significantly from the life of a child in a complete family. In addition to

the financial difficulties that are constantly present in single-parent families, single mothers are not able to simultaneously realize maternal and paternal positions. The child looks for what he needs outside the family and often falls under negative influence and becomes the object of the work of the commission on juvenile affairs.

Single-parent families, minors, commission for minors, prevention, protection.

Single-parent families are formed for several reasons:

- 1) birth of a child out of wedlock;
- 2) death of one of the parents;
- 3) divorce;
- 4) separation of parents [9].

Analysis of the latest research and achievements. The results of numerous domestic and foreign studies show that it is the disruption of family relationships (child-parent, marital) that is often the reason for the formation of deviant behavior in children. Socially dysfunctional families are characterized by a negative, destructive, desocializing influence on the formation of the child's personality, therefore, deviant behavior is more often observed in children from such families.

In the scientific literature, there are different approaches to defining the concept of "dysfunctional family". Synonyms for this phenomenon are used: destructive family, dysfunctional family, at-risk families and inharmonious family. The problems that such families face relate to different aspects of life: social, legal, material, medical, psychological, pedagogical, etc. At the same time, it is difficult to single out families with only one type of problem, since all problems are interconnected and interdependent. For example, social disorder leads to psychological stress, which gives rise to family conflicts; Material limitations do not allow one to satisfy urgent needs and have a negative impact on the physical and mental health of adults and children [1; 3; 4; 7; 8].

The purpose of the article is to reveal the socio-psychological problems of minors from single-parent families.

Presentation of the main material and research results. The loss of one of the parents contributes to the emergence of painful experiences that affect the psychological climate in the family. A large percentage of single-parent families are formed due to the departure of the father. In such cases, it is quite difficult for a mother to restrain her negative emotions towards her ex-husband, and her irritation and dissatisfaction often unconsciously spills over onto the child they share.

It also happens the other way around, when the mother focuses on the child as an innocent victim. She tries to make up for the lack of parental care and guardianship by surrounding the child with excessive affection. In both cases, the educational atmosphere of the family is greatly distorted, which as a result negatively affects the development of the child as an individual [1].

Intrafamily cruelty, overprotection, the expectation from the child to take on age-inappropriate responsibilities and duties that a single mother can replace the absence of a man in the family, and many problems accompanying an incomplete family can force the child to begin to seek psychological support and understanding, an authoritative person or independence in the circle peers, often negatively influencing him. Then the negative influence of peers leads the child into a situation where he begins to drink alcohol or psychotropic substances and commit illegal actions. If the family and school do not want or cannot notice the child's problems, then, willy-nilly, the minor ends up in facilities that are dealt with by commissions on juvenile affairs.

Commissions on juvenile affairs, within their competence:

- implement measures provided for by law to coordinate the activities of bodies, institutions and other organizations involved in the prevention of neglect and delinquency of minors;

- develop comprehensive measures (programs) to prevent neglect and delinquency of minors, to protect their rights and legitimate interests, and also monitor their implementation;

- conduct legal propaganda among minors, teaching staff and the public;

- implement measures to protect, restore and realize the rights and legitimate interests of minors, identify and eliminate the causes and conditions conducive to neglect, homelessness, and the commission of offenses;

- apply measures of influence in relation to minors, their parents, guardians or trustees, and other persons in cases and in the manner prescribed by law;

- provide assistance in determining the forms of placement of minors in need of state protection, and also carry out other functions to provide social assistance to minors, provided for by law.

- take part, where necessary, in the consideration by the relevant bodies, institutions and organizations involved in the prevention of neglect and delinquency of minors, materials about offenses or other antisocial actions of minors, their parents or persons replacing them;

- visit minors at their place of residence, work or study, conduct conversations with minors, their parents, and persons replacing them;
- receive minors, parents or persons replacing them, and other citizens [2].

The Commission on Minors' Affairs keeps records of single-parent families and minors from such families, conducts actions aimed at preventing crime and homelessness of minors and raids in which facts of trouble and offenses are revealed.

“Family without violence” raids are carried out weekly with the participation of interested services and organizations on the families of minors in a socially dangerous situation and the families of minors.

Raids on places of public recreation and gathering of youth are carried out twice a month on weekends according to a separate schedule, during which computer clubs, cultural and entertainment clubs, youth discos, as well as retail outlets selling alcoholic beverages are inspected. Preventive work with such teenagers is carried out in conjunction with work to prevent crime, delinquency and homelessness of minors.

An incomplete family is not a pathology. It is classified as a “at-risk” family, but not every child who grows up in such a family experiences the negative consequences of this family situation. The Commission on Minors' Affairs, in its preventive work with families and adolescents from single-parent families, takes into account these “risks”; at the meetings of the commission, the attention of the parent from such a family is drawn to the need to engage in raising children more seriously and confidently.

Conclusions. As a result of an empirical study, it was revealed that the most common type of socially dysfunctional family is a conflict family, that is, one where family members cannot or do not know how to solve emerging problems using constructive methods. Minors raised in such families, without a positive example, also build relationships with others accordingly. Such minors are characterized by a low level of social identity, a low level of socio-psychological adaptation and distorted value orientations. That is, minors from families at risk are characterized by an imbalance of socialization components.

The program for the development of socialization of at-risk minors must be aimed at:

- development of a teenager’s adaptive capabilities (development of the ability to understand people and social situations, positive self-concept, reflective skills);
- development of social competence (formation of adequate self-esteem, consistent with the level of aspirations; skills in mastering the emotional state,

relieving emotional stress, managing means of communication, constructive interaction in various life situations);

- changing the value picture of the world.

In parallel with classes for teenagers, classes should be held for parents aimed at developing the skills and abilities to help children develop skills that increase their level of socialization.

Literature

1. Peterson C., Seligman M.E.P. Character strengths and virtues: A handbook and classification. 2004, New York: Oxford university Press.

2. Popovych I., Blynova O. The Structure, Variables and Interdependence of the Factors of Mental States of Expectations in Students' Academic and Professional Activities. *The New Educational Review*. 2019. № 55(1). P. 293-306.

3. Rogers C.R. Client-centred therapy. Boston etc.: Noughton Miffincj, 1995.

4. Ross L., Bierbrauer G., Hoffman, S. The role of attribution processes in conformity and dissent: Revisiting the Asch situation. *American Psychologist*. 1976. № 31. P. 148-157.

5. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719-727.

6. Seligman M.E.P., Reivich K., Jaycox L., Gillham J. The optimistic child: Proven program to safeguard children from depression and build lifelong resilience. New York: Harper Perennial, 1996. 276 p.

7. Sell M. van, Brief A.P., Schuler R.S. Role conflict and role ambiguity: Integration of the literature and directions for future research. *Human Relations*. 1981. Vol. 34. P. 43-71.

8. Singer J., Davidson L. Specificity and stress research. *Stress and Coping*. N.-Y. 1991. P. 189-206.

9. Stoycheva K. Ambiguity tolerance in Adolescents: its Relations to Creativity Relevant Traits. Jena, Germany, 2000.

Чала Т.І.

Соціально-психологічні проблеми неповнолітніх з неповних сімей

У статті розкрито соціально-психологічні проблеми неповнолітніх із неповних сімей. Показано, що найпоширенішим типом соціально неблагополучної сім'ї є конфліктна сім'я, тобто така, де члени сім'ї що неспроможні чи не вміють вирішувати виникаючі проблеми конструктивними методами. Неповнолітні, які виховуються в таких сім'ях, не маючи

позитивного прикладу, також відповідно вибудовують стосунки з оточуючими. Такі неповнолітні характеризуються низьким рівнем соціальної ідентичності, низьким рівнем соціально-психологічної адаптації та спотвореними ціннісними орієнтаціями. Тобто для неповнолітніх серед сімей групи ризику властивий дисбаланс компонентів соціалізованості.

Програму розвитку соціалізованості неповнолітніх групи ризику необхідно спрямовувати на розвиток їх адаптивних можливостей (розвиток здатності до розуміння людей та соціальних ситуацій, позитивної Я-концепції, рефлексивних навичок); розвиток соціальної компетентності (формування адекватної самооцінки, узгодженої з рівнем домагань; навичок володіння емоційним станом, зняття емоційної напруги, управління засобами спілкування, конструктивної взаємодії у різних життєвих ситуаціях); зміну ціннісної картини світу. Паралельно із заняттями для неповнолітніх мають проводитися заняття для батьків, спрямовані на розвиток умінь та здібностей надання допомоги неповнолітнім у формуванні навичок, що підвищують рівень їхньої соціалізованості.

Ключові слова: *неповнолітні, неповні сім'ї, неблагополучні сім'ї, адиктивна поведінка, профілактика, психокорекція.*

Чала Тетяна Іванівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

**Kovalchuk Z.Ya. (ORCID 0000-0002-2355-2129),
Kolisnyk R.Ya. (ORCID 0009-0004-7780-1065)
Toba M.V. (ORCID 0000-0001-5978-2930),
Tsarenok L.B. (ORCID 0000-0002-1306-2724),
Kaskov I.O. (ORCID 0000-0002-3560-140X)**

PERSONAL REFLECTION AND RESPONSIBILITY IN THE CONDITIONS OF CONTINUOUS SOCIAL CHANGES

The article reveals the peculiarities of personal reflection and responsibility in the conditions of constant social changes. It is shown that the evolution of socially significant knowledge involves a change in approaches to its reproduction, in particular, new content is extracted from previously existing, philosophically grounded social knowledge and meanings, which directly relates to the process of reflection and development of responsibility. Social psychology is currently stimulated by epistemology to carry out interdisciplinary analytical generalizations, which is also reflected in modern theoretical constructions. Consistency and integration of two spheres of knowledge - sensibility and rationality, are able to transform individual fragments of acquired knowledge into a system of world understanding, forming a synthetic perception that determines world understanding. At the same time, the imagination, capable of providing detailed knowledge about the subject, also builds a corridor of possibilities for the development of reflection and personal responsibility in the conditions of constant social changes.

Key words: *personal reflection, responsibility, social responsibility, social changes.*

Formulation of the problem. In the structures of social psychology today, the conviction has become stronger that some problematic factors of sociocultural reality, which in one way or another complicate the process of social reproduction, require multilateral understanding.

These include: the information revolution, modification of liberal values (such as the reformatting of Christian values into European ones), as well as consumerism - the meaning of existence today often comes down to material utility and hedonic pleasures.

The viability of each of these factors is supported to one degree or another by each person. Thus, everyone is assigned their own share of responsibility for the quality of social existence.

Reflexive awareness of this circumstance is the most important task of modern society. In short, the problematic specificity of the modern social state is such that today the human dimension of any social activity is becoming especially important. Anomie, which regularly arises in modern society as a temporary loss of the effectiveness of social norms, caused by crisis phenomena of various origins (Emile Durkheim), deprives people of hope and cuts the ground from under their feet [1-7].

Analysis of the latest research and publications. Disunity and alienation of people from each other are manifestations of anomie, indicating that the vulnerability of the social system requires adequate balancing, including through the qualitative improvement of various types of activities, which include humanitarian interactions, and, therefore, philosophizing (reflection) . Genuine, deep philosophizing (reflection) as a purely human ability not only for concrete, but also for abstract reflections about nature, one's own existence, and attitude towards people, is based on the methodology, categories and concepts developed by the history of knowledge.

An important feature of the method of scientific cognition is the connection in the individual cognitive act of two spheres - the field of sensory cognition and the sphere of abstract cognition. Let us note that the geometric style, as a way of understanding existence, covers all spheres of a person's worldview [4], and involves reliance on the above-mentioned areas of knowledge.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of personal reflection and responsibility in the conditions of constant social changes.

Presentation of the main material and research results. Let us note that the demonstrative geometric order, which has attracted many philosophers, as well as the imagination, which has a colossal cognitive charge, together are capable of creating a logical and aesthetic system of socio-philosophical conclusions.

Modern reality, marked by a variety of socio-philosophical designations such as "information society", "consumer society", "post-non-classical era", "mosaic culture", "postmodern society", etc., makes certain demands on human existence. Many of them boil down to the need to achieve success in life at any cost. A person is required to meet certain social standards, in particular, to own and certainly enjoy certain benefits of civilization.

This is what many people see as success in life. This kind of life attitude can be both apologized and criticized - in itself, the presence of these benefits of

civilization in a person is certainly not bad, and in most cases it is necessary. The point is not to make a person a slave of this kind of goods, and, therefore, not to enter into unnecessary competition with other people for primacy in their possession. First of all, this kind of understanding is necessary for the generation of so-called “young adults” - 17-25 year old people. Due to their not fully formed worldview and immature psyche, this is associated with life disappointments. We need effective examples that can instill in them the idea that life disappointments are not inevitable if they choose a different system of life coordinates as a measure of success in life. Moreover, at the boundaries of historical turning points, constellations of human groups arise. They know a lot of valuable things behind their backs and carry these values of the past with them. They know how to extract things from the dust of history, revive them and give them a close modern meaning. They know the inevitability of the end of the era they are living through [5].

The fact of the transition of a commodity economy to an intellectual and creative one indicates, among other things, that the fruits of scientific and technical progress are sending many professions into oblivion. People will be left without employment (work) if they do not realize in time the need to change.

Misunderstanding or failure to take this information into account is the privilege of the person himself. However, the lack of reflection on this issue is an inhibition of the process of personal growth, since reflection is a prerequisite for the production and reproduction of a person as a person, as an individual, and, ultimately, affects the quality of social life as a whole. It is difficult not to agree that the concepts of “social existence”, acceptable for the majority of citizens of a civilized society, require constant efforts to reproduce themselves, and, therefore, any philosophizing must correspond to the spirit of the time, correspond to it.

At the same time, thought, which is the prerogative of philosophy, in some cases may not have the necessary power to consider the complex components of the knowable without breaking them down into simple components. The imagination, which is activated immediately after the “surrender” of thought, is capable of providing detailed knowledge about the subject.

Today, good neighborliness has been replaced by the idea of tolerance, which upon deep analysis turns out to be a type of indifference. At the same time, both good neighborliness and tolerance, one way or another, are built into the context of various interpretations of justice - one of the main sought-after set of socio-philosophical constructs.

Thus, the evolution of socially significant knowledge implies a change in approaches to its reproduction, in particular, new content is extracted from pre-

existing, philosophically based social knowledge and meanings, which is directly related to the process of reflection.

The enduring relevance of socio-psychological problems at all times is mediated by the qualities of human society, which are far from perfect. A society capable of self-government and self-development is one of the achievements of humanity. Therefore, in a consumer society, the personal maturity of 17-25 year old young people is signaled by their agreement with the following thought: you should not accept someone's proposed scenario for life success without reflection.

Social psychology today is stimulated by epistemology to conduct interdisciplinary analytical generalizations, which is reflected in modern theoretical constructs. The coherence and integration of two spheres of cognition - sensibility and rationality - are capable of transforming individual fragments of knowledge acquired by people into a system of worldview, forming a synthetic perception that determines worldview. At the same time, imagination, capable of providing detailed knowledge about a subject, among other things, also draws a "corridor of possibilities" for the development of an individual person.

Literature

1. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. New York: Freeman, 1997.

2. Bennett N., Herold D.M., Ashford S.J. The effects of tolerance for ambiguity on feed back-seeking behavior. *Journal of Occupational Psychology*. 1990. Vol. 63. P. 343-348.

3. Berger C.R. Beyond initial understanding: Uncertainty, understanding and the development of interpersonal relationships. *Language and social psychology* / Eds. H. Giles, R.N. Clair. Oxford: Basil Blackwell, 1979.

4. Block J. Intolerance of ambiguity and ethnocentrism. *Journal of Personality*. 1950. Vol. 19. P. 303-311.

5. Holovkova L.S., Sheviakov O.V. Philosophical and sociocultural dimensions of personality psychological security. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. № 14. P. 73-83.

6. Thompson S.C. The role of personal control in adaptive functioning. In: C.R. Snyder, S.J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology*. New York: Oxford University Press, 2002. P. 202-213.

7. Willis J.D., Campbell. L.F. Exercise psychology. Champaign, IL: Human Kinetics, 1992. 241 p.

Ковальчук З.Я., Колісник Р.Я., Тоба М.В., Царенок Л.Б., Каськов І.О.

ОСОБИСТІСНА РЕФЛЕКСІЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ПОСТІЙНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

У статті розкрито особливості особистісної рефлексії та відповідальності в умовах постійних соціальних змін. Показано, що еволюція соціально-значимих знань передбачає зміну підходів до його репродукування, зокрема, новий зміст витягується з раніше існуючих, філософсько обґрунтованих соціальних знань і смислів, що безпосередньо стосується процесу рефлексії та розвитку відповідальності. Соціальна психологія наразі стимулюється епістемологією до проведення міждисциплінарних аналітичних узагальнень, що знаходить свій відбиток і у сучасних теоретичних побудовах. Узгодженість та інтегрованість двох сфер пізнання – чуттєвості та раціональності, здатні перетворити окремі фрагменти знань, що набуваються, в систему світорозуміння, формуючи синтетичне сприйняття, що обумовлює світосмислення. При цьому уява, здатна дати розгорнуте знання про предмет, також вибудовує й коридор можливостей розвитку рефлексії та відповідальності особистості в умовах постійних соціальних змін.

Ключові слова: особистісна рефлексія, відповідальність, соціальна відповідальність, соціальні зміни.

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної психології Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Колісник Роксолана Ярославівна – практичний психолог Центру творчості дітей та юнацтва Галичини, аспірантка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Тоба Маріанна Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Царенок Лілія Борисівна – кандидат психологічних наук, докторантка спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Каськов Ігор Олегович – аспірант спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

*Borysiuk A.S. (ORCID 0000-0002-6618-221X),
Rodchenkova I.V. (ORCID 0000-0002-8255-6728),
Zavatska N.Ye. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Zavatskyi Yu.A. (ORCID 0009-0006-0421-4200),
Shapovalova V.A. (ORCID 0000-0001-6547-1346)*

PERSONAL HEALTH CARE IN THE CONDITIONS OF SYSTEMIC CHANGES IN SOCIETY

The article describes the means of personal health protection in the conditions of systemic changes in society. The process of forming health-preserving behavior includes assessment and self-assessment of the individual's health. Projects to support the state of health of the individual, aimed at prolonging the active creative period of life, should have a systemic nature. This involves not only the formation of appropriate social programs, the creation of appropriate conditions for the external environment and infrastructure (including information), but also the introduction of health-preserving technologies into the activities of economic organizations, increasing the importance of environmental culture, physical culture and sports in the educational, industrial, and everyday life of the population taking into account the complexity, integrated qualified influence of various subjects of socialization (sociologists, teachers, medical workers, psychologists, parents, managers of enterprises, institutions, power and administrative structures and the population in general).

Key words: *personality, health care, systemic changes in society.*

Formulation of the problem. Preserving the health of society - both as a whole and of individual socio-demographic groups and especially the younger generation - has become particularly urgent in connection with the social changes that have taken place in the country in recent decades, including a decrease in the level and quality of life, deterioration of the environment, deviant manifestations. Today the world places special demands on a person as a regulator of his health. Health is formed in accordance with the development of the human body. The most important indicator of well-being and changes in health status is the person himself.

The world has entered an era of high speed, which has led to changes in the value system. Diamonds are falling in price on the world market. In turn, the price of information increases [1].

Analysis of the latest research and publications. Health is a normal psychological state and a person's ability to optimally satisfy the system of vital, spiritual, ideal, informational, social and collective needs. Human health is currently monopolized by medicine. Health is the normal state of the body, meaning optimal self-regulation, coordinated interaction of organs and balance between functions and the external environment [2].

For an unjustifiably long time, climate theoretical and methodological approaches to the study of population health dominated scientific research. Medical examinations were placed in first place, and subjective assessment of health was underestimated. Meanwhile, your own efforts to increase some qualities and restrain others are important. That is, we are talking about self-preserving, health-preserving behavior and including a system of views, relationships and subsequent actions aimed at preserving, strengthening health, increasing life expectancy and creative professional activity.

Self-preservation behavior corrects a person's lifestyle. A healthy lifestyle should be considered from the perspective of the culturally accepted distribution of role statuses assigned to age, gender and other categories of the population.

The purpose of the article is to reveal the means of personal health protection in the conditions of systemic changes in society.

Presentation of the main material and research results. Physical activity gives a young person (and not only young people) the opportunity to exercise their right to engage in socially useful activities, allows them to lead an active and multifaceted creative life, and prove themselves as an accomplished successful individual. Physical activity acts as an "adding force" for career growth, an important means of achieving high social positions, and allows you to effectively and efficiently redistribute time in favor of leisure.

But, unfortunately, the commercialization of the leisure environment for many young people is a serious, insurmountable obstacle to spending their free time not only interestingly, but also with health benefits (physical and spiritual) [4].

It is generally accepted that physical culture accumulates socially positive types of leisure that contribute to more successful and active socialization of the younger generation, and as such makes it possible to satisfy a large group of important social needs of young people, in particular in self-development and personal self-

affirmation, in competition, in communication with peers , in respect from others. Also, regular physical exercise is a method of maintaining and strengthening health, preventing a variety of diseases, and an effective way to reduce overall morbidity among young people.

Faced with a huge and ever-increasing flow of information, a person often experiences stress, psychological fatigue, and sometimes neuroses. The life expectancy of the population depends on many natural and social factors. As is known, natural factors are considered primary and are mediated, changed and updated by social conditions. A person is always dependent on the conditions of his environment, on the surrounding world - just as nature is directly dependent on human life. The main factors affecting the life expectancy of the population are the standard of living, the efficiency of health services, the state of sanitary culture in society, and the quality of the living environment [5].

A qualitatively new arrangement of the living environment is necessary in order to move to an economic structure that would be most adequate to the consumption structure and would positively solve the social and economic, current and future development problems facing society [6].

The funds that the state invests in improving the living environment produce positive results: a person's behavioral practices are improved, his qualifications and labor productivity increase. As is known, demographic human capital consists of several parts. The first part includes the genetically inherited abilities of a person; the second part, acquired, is formed under the influence of the conditions of the human environment. Demographic capital is formed, and throughout the life of an individual, wear and tear of this human capital occurs, accelerating as the person's age increases [7].

The problem of health-saving behavior and its formation attracts the attention of many scientists and researchers. They explore the lifestyle of young people, their socialization, their adaptation to the new challenges of modern society. Noting the diversification of the modern behavior of the younger generation, they emphasize its passivity, indifference, apathy and point out that behind them the key values, orientations and behavioral strategies of young people remain unclear, which, without a doubt, require serious scientific understanding.

Many scientists confirm the effectiveness of social programs that are aimed at the qualitative development of the immediate human environment (including government investments in the healthcare system and health care measures),

significantly reducing morbidity and mortality rates. This extends the active working period of a person's life and increases the duration of functioning of human capital.

In this regard, an important point is the relationship between the quality of life and the demographic development of human potential, the universal indicator of which is the human development index, or the arithmetic average of the value of the gross domestic product per capita, the level of education of the population and the average life expectancy.

There are both positive and negative factors that affect the processes of health-saving behavior, which manifest themselves as a result of the lack of a full-fledged culture of human behavior and poor resistance of the body to the effects of negative environmental conditions. The main way to counter the negative effects of many factors is a healthy lifestyle and maintaining environmental conditions that reduce the likelihood of human illness and prolong his creative longevity. The results of many studies indicate that the norms of a healthy lifestyle are not the main meaningful values in life. The main difficulty is creating a person's motivation for a healthy lifestyle and developing health-saving behavior as an individual.

The process of forming health-saving behavior determines the formation of a value orientation, which is aimed at preserving health, the latter is then transformed into human activity and preserved in consciousness. Deviant manifestations act as a destabilizer of health-saving behavior. Deviant behavior is the result of the loss of spiritual social connections and health-preserving values.

Many researchers prove that the most effective method of preventing deviant behavior is related to filling leisure time with social health-saving values and implementing programs to develop a healthy behavioral style among the population. Any society is characterized by the presence of deviations; they are present in every social system.

Analysis of behavioral social practices in the country shows that deviant manifestations destroy the processes of formation of health-saving behavior. Harmful (socially destructive) habits have a negative impact on the style of behavioral practices. Among those that destroy human health are such bad habits as smoking, using drugs and alcohol, overeating, disruption of sleep and rest patterns, and in recent years, "computer mania," with subsequent mental disorders.

Possible adverse consequences of using mobile phones can lead to a significant deterioration in health already at the age of 25-35 years and to irreversible degradation processes by the age of 45-55 years.

The most common bad habits include drug addiction, smoking and alcohol abuse. Thus, about 40% of the urban population aged 18 to 60 regularly smoke tobacco; men smoke more often.

Bad habits are especially widespread among young people. According to the author's research, 25.7% of all respondents smoke among students [1]. Men smoke mainly in order to relax and satisfy their body's need for the next dose of nicotine (28.6% of all men surveyed), while women predominantly smoke to occupy their free time and relax (30.6% and 26.5% respectively). 10.2% of all girls surveyed have the habit of smoking.

Our research shows an increase in the number of first-year students who are addicted to smoking electronic cigarettes and hookahs (18.2% of boys, 12.7% of girls), although in subsequent years of study there is a decrease in deviant behavior. This is facilitated by filling leisure time with socially valuable and exciting activities and the formation of health-saving behavior.

We clarified the factors and the degree of their influence on the process of individual behavior and the state of human health. Indicators of lifestyle, genetics, human biology, external environment, healthcare, and medical care were taken into account. The consumption of alcoholic beverages among students reached 49%. Among the surveyed students, boys and girls drink alcohol, 49.5% and 50.5%, respectively. Female alcoholism is more dangerous, since it is practically difficult to cure; moreover, alcohol consumption negatively affects the reproductive health of girls. At the same time, it cannot be said that students become addicted to harmful habits due to neglect, since most of those who drink alcohol and smoke still live in their own families. There is not enough willpower to quit bad habits, but 39% of students who smoke and 21.4% of students who drink alcohol have the desire to do so. There is an increase in the abuse of bioenergetics. This is confirmed by the data of the above-mentioned author's empirical study [6].

Thus, alcohol and nicotine addiction among student youth cannot but worry society. At the same time, it should be noted that in recent years the population has begun to change its attitude towards its health. It is also important that the emphasis is shifting from hopes for a "pill" to the priorities of a healthy lifestyle, to self-preservation behavior. These studies showed that up to half of respondents place full responsibility for their health on themselves. Although often this responsibility is declarative in nature. In the hierarchy of successful values of the population, health ranks only third after family and good financial situation. These studies confirm the population's lack of knowledge about self-preservation behavior and the principles and

essence of a healthy lifestyle. In our opinion, this is largely a consequence of the lack of programmatic conceptual guidelines for maintaining a healthy lifestyle in the media. In addition to anti-advertising of socially dangerous products and practices, it is extremely important to systematically conduct targeted active promotion of a healthy lifestyle using all media, including television, billboard advertising, the Internet, and social networks [6].

The main way to cultivate self-preservation behavior is to formulate a person's needs to understand the value of a healthy lifestyle, as well as an understanding of its significance for full-fledged professional activity and prolongation of creative longevity. If the population evaluates its health quite low, social institutions of society should ensure the development of socially oriented health-saving behavior strategies of the younger generation, increase the responsibility of young people in relation to maintaining and strengthening their own health [3].

So, the formation of self-preservation behavior is a social process that is carried out, on the one hand, through the immediate environment of a person, the totality of material and economic conditions of an individual's life (housing, income level, environmental conditions, conditions and factors of labor interaction of an individual). On the other hand, this is the social environment of a person - socially secure places of action, social relationships that objectively ensure the transformation of the style of social behavior in general and self-preservation behavior in particular.

Conclusions. The process of developing self-preservation behavior includes assessment and self-assessment of the health of individuals. Projects to support the health of an individual, aimed at extending the active creative period of life, must be systemic in nature. This involves not only the formation of appropriate social programs, the creation of appropriate environmental conditions and infrastructure (including information), but also the introduction of health-saving technologies in the activities of economic organizations, increasing the importance of environmental culture, physical culture and sports in the educational, industrial daily life of the population with taking into account the complexity, integrated qualified influence of various subjects of socialization (sociologists, teachers, medical workers, psychologists, parents, heads of enterprises, institutions, government and administrative structures and the population itself as a whole).

Therefore, management structures of all branches of government and levels of hierarchy, when forecasting and planning the development of socio-economic systems, need to include measures to solve the problem of self-preservation. In

budgets of different levels, we consider it necessary to allocate separate items for a set of measures for the self-preservation of the population.

Literature

1. Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: a theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. V. 56. P. 267-283.
2. Courtney H., Kirkland J., Viguerie P. Strategy under uncertainty. *Harvard Business Review*. 1997. Vol. 75 (6). P. 66-81.
3. Diener Ed., Oishi Shigehiro, Richard E. Lucas. Personality, Culture and Subjective Well-Being: Emotional and Cognitive Evaluations of Life. *Annu. Rev. Psychol.* 2003. Vol. 54. P. 403-425.
4. Ellis A., Dryden W. *The Practice of Rational-Emotive Therapy*. N.Y.: Spinger Publishing Company, 1987. P. 18-20.
5. Flammer A., Bandura A. Developmental analysis of control beliefs. *Self-efficacy in Changing Societies*. N.Y: Cambridge University Press, 1995. P. 69-113.
6. Gould D., Krane V. The arousal-athletic performance relationship: Current status and future directions. *Advances in sport psychology*. Champaign, IL: Human Kinetics. 1992. P. 119-141.
7. Kurova A., Popovych I., Hrys A., Koval I., Pavliuk M., Polishchuk S., Kolly-Shamne A. Dispositional optimistic and pessimistic mental states of young athletes: gender differentiation. *Journal of Physical Education and Sport*. 2023. Vol. 23. Issue 4. P. 857-867.

Борисюк А.С., Родченкова І.В., Завацька Н.Є., Завацький Ю.А., Шаповалова В.А.

ЗАСОБИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СИСТЕМНИХ ЗМІН СОЦІУМУ

У статті розкрито засоби здоров'язбереження особистості в умовах системних змін соціуму. Процес формування здоров'язбережувальної поведінки включає оцінку і самооцінку здоров'я особистості. Проекти підтримки стану здоров'я особистості, спрямовані на продовження активного творчого періоду життя, повинні мати системний характер. Це передбачає не лише формування відповідних соціальних програм, створення належних умов зовнішнього середовища та інфраструктури (у тому числі інформаційної), а й запровадження здоров'язберігаючих технологій у діяльність господарських

організації, збільшення значимості екологічної культури, фізичної культури та спорту у навчальній, виробничій, повсякденній життєдіяльності населення з урахуванням комплексності, інтегрованого кваліфікованого впливу різних суб'єктів соціалізації (соціологів, педагогів, медичних працівників, психологів, батьків, керівників підприємств, установ, владних та адміністративних структур та населення загалом).

Ключові слова: *особистість, здоров'язбереження, системні зміни соціуму.*

Борисюк Алла Степанівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та філософії Буковинського державного медичного університету, м. Чернівці.

Родченкова Ірина Валеріївна – кандидат психологічних наук, докторант спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Завацький Юрій Анатолійович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Шаповалова Валентина Андріївна – доктор медичних наук, професор, професор кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

*Komar T.V. (ORCID 0000-0001-8957-0971),
Zavatska N.Ye. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Zhigareno I.Ye. (ORCID 0000-0001-5851-9137),
Safonov A.Yu. (ORCID 0009-0005-7199-1782),
Kovalenko V.O. (ORCID 0000-0001-5133-4447)*

STRATEGIES FOR REALIZING THE CREATIVE POTENTIAL OF STUDENT YOUTH (GENDER ASPECT)

The article reveals strategies for realizing the creative potential of school youth in the gender dimension. Indicators characterizing the ability of schoolchildren to be creative and constituting their creative potential have been singled out. Such indicators of the creative potential of students include novelty, originality of the solution and independence. It is emphasized that in relation to this issue, the creative potential of schoolchildren is the ability to define and formulate a problem, generate new ideas and carry out their selection, propose and justify original solutions to problems, performing research with a high degree of independence.

Two main trends are observed in the strategy of applying criteria for evaluating the ability of schoolchildren to creative activity: to build and use a single-criterion evaluation system and to the complex use of various criteria, taking into account the individual weight of each criterion in a specific situation. We propose to use the last approach in the comprehensive assessment of the creative potential of student youth engaged in creative activities.

Key words: *student youth, creative potential, strategies for realizing creative potential, giftedness, gender.*

Formulation of the problem. Issues of accurate and comprehensive assessment of the effectiveness of projects, works, activities of a particular structure or individual are becoming increasingly relevant today. This problem is especially acute in the field of higher education, where there is a need for methods for assessing effectiveness, including research activities, that meet the requirements of modern society.

A new approach to the strategy for the development of education is currently determined by the transfer of the sources and driving forces of socio-economic

progress from the material to the intellectual sphere. At the same time, scientific activity has its own characteristics: the inability to formalize a description of the scientific research process; the importance of the leader's role; lack of a clear connection between the contribution of each participant to the study and the final result of the scientific work; significant dependence of research on the volume and nature of funding; presence of an educational component. In addition, the main values of research structures are human and information resources.

Analysis of the latest research and publications. The purpose of assessing the effectiveness of higher educational institutions is to increase the efficiency of their activities aimed at improving the educational process, expanding integration with scientific activities, developing international cooperation between universities and foreign partners, and expanding the competitiveness of higher educational institutions.

It is proposed to evaluate the effectiveness of four areas of activity of universities. These include activities: educational; research (the share of expenses for research and development work from the total expenses of the university is taken into account); international (indicators - the share of foreign students, as well as the number of students enrolled in postgraduate education programs in foreign universities); financial and economic (all university income per employee and the ratio of the average monthly salary of scientific and pedagogical workers to the average salary in the economy in the region are taken into account).

It is also proposed to supplement each of these criteria. In particular, in the first direction, introduce such items as the share of graduates who are laureates and nominees of international and Russian awards, as well as the share of those working in government agencies. It is proposed to add criteria for citing publications by students and university employees, as well as the number of patents and the number of textbooks, to the assessment of research activities; number of applications submitted by staff and students for grants.

However, there are features and additional goals and objectives of students' research activities. Thus, the following main tasks of research and development activities have been identified: teaching the methodology of rational and effective search for information, obtaining and using knowledge; familiarization with modern scientific methodologies, work with scientific literature; improving the skills of scientific, creative and research activities through student participation in scientific research, real-life development and technical creativity; creation and development of youth creative associations; mastery of modern technologies in the field of science and production; identification of talented young people for postgraduate studies, work in

departments and in scientific laboratories; creating favorable conditions for the development of various forms of scientific creativity among young people.

It is also indicated: promoting the comprehensive development of the student's personality, the formation of his objective self-esteem, the acquisition of socio-psychological competence, skills of working in creative teams and scientific and organizational activities; developing students' abilities to make independent, informed judgments and conclusions; attracting students to rationalization work and inventive creativity, etc. [1-5].

The purpose of the article is to reveal strategies for realizing the creative potential of schoolchildren in the gender dimension.

Presentation of the main material and results of the study. Students' skills in the field of research and development involve the development of their readiness to perform creative actions when solving various research problems at the level of research planning, collecting information, processing it, recording intermediate and final results of research work, using the results obtained in practical work

Indicators of the general level of scientific activity of a university and assessment of the effectiveness of research activities used in practice can be divided into four groups: organization, management, financing and effectiveness of research activities.

It should be noted that the topic of assessing the effectiveness of a university's research and development activities began to be actively developed in the last decade, when the state program for the development of science and education was approved. At the same time, indicators of the effectiveness of the scientific activities of universities were proposed for consideration, as well as criteria for assessing scientific research, including a variety of mathematical tools for calculating selected parameters.

In this work, we will consider some indicators used to determine the effectiveness of research work. In the development of marketers, the following evaluation criteria are presented - the number of: works published in print by students or in collaboration with students; students who have published their work in print; patents, copyright certificates obtained by students or in collaboration with students; reports presented at scientific conferences by students; students who presented their reports at scientific conferences; diploma projects containing elements of research work submitted for defense; university graduates recommended for admission to master's and postgraduate programs; students who submitted works to competitions.

Based on absolute indicators, relative indicators are calculated: the share of works published in print by students or in collaboration with students, from the total number of students engaged in research; the proportion of students who published their works from the total number of students engaged in research.

However, the quantitative indicators proposed above do not reflect the whole picture and the degree to which students' research projects are solved, since one of the most important goals of research work is the development of creative potential, the formation of a scientific worldview and research skills. At the moment, in works proposing methods and criteria for assessing a university's research and development activity, there is no strategically important, in our opinion, indicator that characterizes the creative development of students, since there is always at least one of the elements of research and development activity - creativity.

In the strategy for applying personality assessment criteria in professional activities, two main trends are observed: towards the construction and use of a mono-criteria assessment system and towards the integrated use of different criteria, taking into account the individual weight of each criterion in a specific situation. We propose to use the latter approach in a comprehensive assessment of the creative potential of a student engaged in scientific research.

First, let's define creative potential, or, in our case, the so-called creative component. Currently, there is no unambiguous and complete definition of this concept. It is recognized that an indicator of creative personality development is creativity. In psychological research, creativity is understood as the intellectual and personal characteristics of an individual that allow them to independently pose problems, generate new ideas and propose original solutions. Also, for the development of a person's creative potential, her constant activity, purposeful activity in the chosen direction of research and independence in performing tasks and work are important.

Indicators that characterize a person's ability to be creative constitute their creative potential. In our work, such indicators of a student's creative potential include novelty, originality of solution and independence. So, in relation to this issue, we will give a definition: the creative potential of an individual is the ability to define and formulate a problem, generate new ideas and carry out their selection, propose and justify original solutions to problems, carrying out research with a high degree of independence.

Let us introduce an integrated indicator of the creative component T, which consists of the main indicators proposed in accordance with the declared goals of

research work at the university and the definition of creative potential we introduced. Next, we will determine the cumulative absolute and relative integrated indicators of the creative component of the university's research work.

The relative indicator represents the average level of creative potential of university students engaged in research. You can also determine an integrated indicator of the creative component of a university's research work, which characterizes, among other things, the volume and quality of the university's research work as a whole per one student:

The practical and scientific significance of this work lies in the fact that the indicator of the effectiveness of research work proposed in it - integrated indicators of the creative component of the research work of a student or university - is aimed at identifying not only the economic, but also the social (creative) component of scientific research.

By analogy, parameters can be introduced that characterize the quality of research work for other categories of students, for example graduate students, doctoral students. They can be entered into the consolidated assessment of research and development activities with weighting coefficients that take into account the degree of significance of their activities in assessing the effectiveness of the university.

The inclusion of indicators of the creative component of research work in a comprehensive assessment of the activities of a university will make it possible to evaluate, among other things, the quality of the activities of the teaching staff leading the research work. These indicators can be assessed over time both for each student engaged in research and in general for all students throughout the entire period of their studies at the university and research work. You can also compare the creative potential of students in one course with the same indicator for the same course in previous periods. Thus, it is possible to obtain a characteristic of both the creative potential of newly arrived students and its development during their studies at the university.

The inclusion of our proposed integrated indicator of the creative component of research work in a comprehensive assessment of the effectiveness of a university's research work will stimulate the qualitative development of the organization and management of research work. This indicator will also influence the positioning of the university in target audiences: potential employers, applicants and their parents, investors in research work, government agencies, international communities providing educational and research services. This, in turn, will increase its attractiveness,

ensuring an influx of the most prepared individuals interested not only in obtaining a prestigious diploma, but also in their creative development and self-realization.

The inclusion of this indicator in the point-rating system for assessing students will attract an additional number of students to research activities, increasing the value of a comprehensive indicator of the university's effectiveness in organizing and maintaining research activities and allowing one to more fully solve one of the main tasks - the development of the creative and research potential of students.

Moreover, assessment of students' creative potential and its development can be carried out not only within the framework of research and development activities, but also during the learning process. Of course, the proposed indicators and methods for their determination require further development, clarification of methods for calculating weight coefficients, including based on the analysis of future empirical research in student and teaching environment.

Conclusions. Strategies for realizing the creative potential of schoolchildren are revealed. Indicators characterizing the ability of schoolchildren to be creative and constituting their creative potential have been singled out. Such indicators of the creative potential of students include novelty, originality of the solution and independence. It is emphasized that in relation to this issue, the creative potential of schoolchildren is the ability to define and formulate a problem, generate new ideas and carry out their selection, propose and justify original solutions to problems, performing research with a high degree of independence.

Two main trends are observed in the strategy of applying criteria for evaluating the ability of schoolchildren to creative activity: to build and use a single-criterion evaluation system and to the complex use of various criteria, taking into account the individual weight of each criterion in a specific situation. We propose to use the last approach in the comprehensive assessment of the creative potential of student youth engaged in creative activities.

Literature

1. Duncan J., Dougherty E. Using product portfolios for student assessment for gifted programs. In update on gifted programs. In update on gifted education. Austin: Texas Education Agency, Division of Gifted / Talented Education, 1991. P. 34-38.

2. Durkin K. Socialization. In A. S. R. Manstead & M. Hewstone (Eds.) The Blackwell encyclopedia of social psychology. Cambridge, MA: Basil Blackwell, 1995. P. 614-618.

3. Durrington V.A., Berryhill A., Swafford J. Strategies for Enhancing Student Interactivity in an Online Environment. *College Teaching*. 2006. Vol. 54. P. 190-193.

4. Giza T. Podstawy pracy z uczniem zdolnym. Kielce: Wydaw. Akademii Świętokrzyskiej, 2011. 166 s.

5. Guzman J.L. Interactivity in Education: an Experience in the Automatic control field / Computer Applications Engineering Education / J.L. Guzman, S. Dormido, M. Berenguel. 2013. Vol. 21. P. 360-371.

Комар Т.В., Завацька Н.Є., Жигаренко І.Є., Сафонов А.Ю., Коваленко В.О.

СТРАТЕГІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ)

У статті розкрито стратегії реалізації творчого потенціалу учнівської молоді у гендерному вимірі. Виокремлено показники, що характеризують здатність учнівської молоді до творчості та становлять її творчий потенціал. До таких показників творчого потенціалу учнівської молоді віднесені новизна, оригінальність рішення та самостійність. Наголошується, що стосовно цієї проблематики творчий потенціал учнівської молоді – це здатність визначати та формулювати проблему, генерувати нові ідеї та проводити їх селекцію, пропонувати та обґрунтовувати оригінальні рішення проблем, виконуючи дослідження з високою долею самостійності.

У стратегії застосування критеріїв оцінки здатності учнівської молоді до творчої діяльності спостерігаються дві основні тенденції: до побудови та використання монокритеріальної системи оцінки та до комплексного використання різних критеріїв з урахуванням індивідуальної ваги кожного критерію у конкретній ситуації. Ми пропонуємо використовувати останній підхід у комплексній оцінці творчого потенціалу учнівської молоді, яка займається творчою діяльністю.

Ключові слова: *учнівська молодь, творчий потенціал, стратегії реалізації творчого потенціалу, обдарованість, гендер.*

Комар Таїсія Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Жигаренко Ігор Євгенович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Сафонов Артем Юрійович – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи спеціальності 053 Психологія Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Київ;

Коваленко Валерій Олександрович – аспірант кафедри здоров'я людини та фізичного виховання спеціальності 053 Психологія Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Київ.

Лукашов О.О. (ORCID 0009-0007-0485-5128)

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ ЯКОСТЕЙ ТА ЦІННОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО ЗРІЛОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті проведено аналіз соціальної відповідальності у системі якостей та цінностей соціально зрілої особистості. Як система цінностей і ціннісних орієнтацій соціальна відповідальність особистості має свою внутрішню структуру і організацію і формується на кількох рівнях: ставлення особистості до самої себе, до людей, що її оточують, до суспільства (людства) в цілому, до середовища свого власного проживання (природи). Соціальна відповідальність на кожному етапі свого розвитку передбачає, крім загальних, використання специфічних принципів самоорганізації особистості. Визначено основні моделі структурування таких принципів. Перша модель виходить із принципу абсолютизації та розрахунку. Якщо цей тип моделі стає провідним у діяльності, то ступінь соціальної відповідальності особистості знижується. За такого підходу духовні та моральні критерії залишаються лише на рівні підсвідомості особистості та їх вплив на мотивацію і поведінку виявляється ослабленим. Для другої моделі соціально відповідальної поведінки особистості характерні такі пріоритетні духовні та моральні критерії, як совість, справедливість, честь і гідність, людяність, доброзичливість по відношенню до понять прагматизму, гедонізму, розрахунку. За наявності такої ієрархії ціннісних орієнтацій негативні прояви прагматизму і гедонізму не переростають у свої крайні форми (жорстокість тощо), що дозволяє формувати реальну соціальну відповідальність особистості. Третя модель соціальної відповідальності особистості пов'язана з пріоритетністю двох груп ціннісних критеріїв у створенні її діяльності. За такого підходу соціальна відповідальність, як правило, виявляється менш зрілою та системною; у поведінці особистості спостерігаються відхилення від суспільних вимог до феномену соціальної відповідальності, що викликає необхідність застосування зовнішніх санкцій. Даний стан соціальної відповідальності охарактеризований як перехідний.

Ключові слова: особистість, цінності, соціальна зрілість, соціальна відповідальність, принципи соціальної відповідальності.

Постановка проблеми. Процес здобуття освіти займає значну частину життєвого шляху людини, робить її життя більш змістовним, задовольняє потреби у пізнанні, спілкуванні, самоствердженні. Прогрес науки і техніки, впровадження інноваційних технологій у всіх сферах суспільного життя перетворюють освіту на необхідний атрибут повсякденного життя кожної людини.

Зміни, що відбуваються не тільки в економічному, а й духовному житті суспільства, яке висуває все більше вимог до сучасної молоді у сфері освіти, спрямовані на створення сприятливих умов для становлення духовно-моральної, творчої, здорової особистості, здатної до успішної соціалізації у суспільстві та активної адаптації на ринку праці.

Забезпечення майбутньої освіти залежить не тільки від професійних знань, умінь та навичок, здобутих у процесі навчання, а й від розвитку моральних якостей, що становлять стрижень розвитку будь-якого суспільства. У зв'язку з цим, важливо дослідити, які соціально значущі якості формує заклад вищої освіти, і як вони реалізовуватимуться у майбутній професійній діяльності. Тому проблема вивчення соціальної відповідальності особистості як її інтегральної якості актуальна та представляє теоретичний і практичний інтерес у сучасній системі освіти.

Актуальність проблеми зумовлена з одного боку, дедалі зростаючою активністю соціально відповідальної особистості у сучасному суспільстві, необхідністю представлення нею соціальної відповідальності як смислової сутності системи цінностей і ціннісних орієнтирів, і навіть регуляторів громадських відносин сучасного суспільства.

З іншого боку, у зв'язку з модернізацією освіти, змінюється основний зміст навчально-виховної діяльності у системі вищої освіти. Воно переорієнтується з повідомлення знань, умінь і навичок на формування певних професійних компетентностей, які є показником якості підготовки фахівців закладів вищої освіти, що визначають їх поведінкові характеристики на ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійна компетентність розуміється нами як складне інтегральне поєднання загальних та професійних знань, практичних умінь та професійно значущих якостей особистості, що забезпечують успішність професійної діяльності спеціаліста. Саме компетентність характеризує професіоналізм фахівця.

Компетентнісний підхід характеризує не лише професіоналізм випускника ЗВО, а й розвиток особистісно значущих якостей особистості, таких як відповідальність, самостійність, здатність до творчості, прагнення до постійного оновлення знань, оволодіння новою інформацією для успішного виконання професійних завдань. Тому постає проблема комплексного аналізу соціальної відповідальності у системі якостей та цінностей соціально зрілої особистості. У зв'язку з чим дана проблема залучає вчених різних галузей наукового знання.

Мета статті – провести комплексний аналіз соціальної відповідальності у системі якостей та цінностей соціально зрілої особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вже давні мислителі у своїх працях заклали основи розуміння сутності соціальної відповідальності, пов'язуючи її зі свободою волі людини, усвідомленістю вибору, відповідальністю за вчинки, здійснені через незнання, коли можна передбачити результати своїх дій [1].

Філософи Нового Часу, зокрема Г. Гегель, у своїх міркуваннях про свободу підкреслює, що свобода характеризує волю. Воля прагне до об'єктивізації у чуттєвому матеріалі, у речі, у зовнішніх предметах. Це перший вид волі. Він виявляється у власності, у договорі й у ні праві чи порушенні права, тобто злочині та подальшому покаранні. Це свобода у межах абстрактного права. Індивід вільний сам собою і у відношенні до речей, що йому належать. Ця свобода абстрактна та негативна. Оскільки практично вона може проявитися лише у володінні річчю чи відмові від неї. Але абстрактна свобода є водночас не свободою, оскільки суб'єкт обумовлений зовнішнім. Заперечення цього зовнішнього, відмова від влади речей є умова свободи вищого типу – свободи особистості у собі, у внутрішньому, у суб'єктивному. Такою є моральна свобода. При звільненні від зовнішнього тиску головним стає розуміння і намір, самостійно визначена мета. Воля прагне проявити себе, реалізувати мету. Отже, на рівні моральності особистість не тільки існує для себе, піклується про себе, але разом з тим і обумовлена цілим, в рамках якого вона тільки й існує – і в цьому сенсі існує в своїй загальності.

На думку Л. Фейєрбаха, відповідальність розуміється як відносини індивідів. Обов'язки щодо себе тільки тоді мають моральний сенс і цінність, коли вони визнаються непрямими обов'язками щодо самого себе тільки тому, що я маю обов'язки щодо інших – до моєї родини, до моєї громади, до мого народу, до моєї батьківщини.

Проблему відповідальності свого часу порушував Е. Фромм, який пов'язував відомий феномен «втечі від волі» саме з тягарем відповідальності. Ж.П. Сартар пов'язував відповідальність людини з вільним вибором, завдяки якому вона стає тою, якою вона є. Звідси випливає повна відповідальність людини за свою сутність – відповідальність, яку вона відчуває одночасно зі страхом втратити цієї сутності. Таким чином, свобода – це те, що не дозволяє ухилитися людині від відповідальності, яка покладається на неї [4].

Перетворення у суспільстві призвели до істотних змін методологічних підходів до проблеми соціальної відповідальності особистості.

Новий філософський погляд на осмислення даної категорії спрямований на розкриття соціальної відповідальності в роботах багатьох вчених. Соціальна відповідальність розуміється ними як якість особистості, що визначає добровільне узгодження та творчий напрямок дій індивіда на користь людства, як здатність людини передбачати наслідки своїх вчинків.

Таким чином, відповідно до філософського підходу, соціальна відповідальність розглядається у контексті розуміння теми свободи як свобода волі, дії, прийняття рішення. Відповідальність, як і свобода, може бути лише свідомою. Вона приймається людиною як її прямий обов'язок, право, обов'язок поводитися в обставинах, що склалися, саме так, а не інакше, і брати на себе всю повноту провини у разі поразки або невдач [2-10].

Відповідальність як внутрішнє почуття особистості не виникає спонтанно, вона формується у процесі навчання та виховання, і є результатом усієї конкретної практичної діяльності людини. Відповідальність, як і свобода, є цілісною, вона або є, або її немає. Чим більше можливостей прояву свободи особистості у суспільстві, тим більш значима її відповідальність як за вчинки, а й за дії інших, і, навпаки, з обмеженням особистої та громадської свободи звужується і відповідальність.

Відповідальність – це регулятор мотивів поведінки особистості, її вчинків, вона є внутрішнім стрижнем дисципліни та самодисципліни особистості, що не дозволяє розглядати і використовувати свободу як вседозволеність [4].

У межах соціологічного підходу соціальна відповідальність досліджується з єдиною метою зрозуміти динаміку міжособистісних відносин усередині соціальної спільності, групи. Так, О. Конт у своїх роботах з вивчення суспільства вважав, що вищі класи суспільства мають перейнятися почуттям

обов'язку та відповідальності, що відповідають їх становищу у суспільстві та підтримувати у суспільстві соціальну гармонію.

На думку Вебера, соціальна відповідальність має розглядатися у тих цілеспрямованих і вмотивованих дій суб'єктів соціальних відносин. Виходячи з його позиції, «фізіологія» соціальних систем складається з мотивації вчинків членів даних систем, а також постановки цілей, вибору та засобів їх досягнення.

На етапі розвитку суспільства соціологічний підхід до вивчення аналізованої проблеми зачіпає соціальну відповідальність особистості як перед суспільством, так й суспільства перед особистістю. Наукові дослідження у цьому напрямі аналізують специфіку прояву соціальної відповідальності у системі ціннісних орієнтацій суспільства через призму громадських відносин, як чинника розвитку сучасного суспільства.

Відповідальність особистості має соціальну природу, зумовлену як суспільним характером відносин, так і особливостями особистості, її місцем у системі цих відносин [1].

Зазначається, що соціальна відповідальність відображає соціальну діяльність у всіх сферах життя та проявляється у різних відносинах, пов'язаних, перш за все, із задоволенням потреб суб'єкта, з його інтересами. Соціальна відповідальність не буває безособовою, вона завжди передбачає конкретного носія, суб'єкта. Суб'єкт діяльності є одночасно й суб'єктом відповідальності. Залежно від суб'єкта розрізняють відповідальність індивідуальну та колективну.

Відповідальність – це усвідомлення суб'єктом своєї поведінки, її наслідків та соціальної значущості для особистості, групи та суспільства в цілому.

У соціології відповідальність розглядається у двох напрямках: позитивному – перспективному, відповідальність особистості за майбутні дії, і ретроспективному – традиційному, за скоєні дії. Позитивна відповідальність сприймається як свобода особистості, можливість самостійного життєвого вибору, мотивації своїх вчинків. Вона відображає соціальні зв'язки та відносини, що характеризують процес здійснення наданих прав, виконання покладених обов'язків, заснований на виборі поведінки та її оцінки з урахуванням інтересів суспільства. Усвідомлення та розуміння особистістю покладених на неї обов'язків, належне ставлення до суспільства, інших людей, становить суб'єктивну сторону позитивної відповідальності, а сама поведінка, спричинена внутрішніми мотивами – об'єктивну сторону позитивної відповідальності.

Отже, як соціологічна категорія соціальної відповідальності відбиває соціальну діяльність особистості у всіх сферах життя і проявляється у різних відносинах, пов'язаних, передусім, із задоволенням її потреб та інтересів. Вона визначається як обов'язок та готовність суб'єкта відповідати за скоєні дії, вчинки та їх наслідки.

У психології відповідальність сприймається як найважливіша характеристика особистості, що відрізняє соціально зрілу особистість від особистості соціально незрілої.

У психології відповідальність вивчалася не як цілісне явище, а окремих її формах прояву у тестах і експериментальних схемах.

Однією з приватних форм відповідальності є соціальна відповідальність, яка розуміється як схильність людини вести себе з урахуванням інтересів, думок інших людей та соціального цілого, дотримуватися прийнятих норм, зразків поведінки та виконувати рольові обов'язки відповідно до запропонованих статусів.

Найбільш повно та цілісно феномен відповідальності вивчався в екзистенційній психології В. Франкла, який розглядав відповідальність як один із способів людського існування, поряд зі свободою та духовністю.

З відповідальністю пов'язана як сутність буття зрілої особистості, так й успішність її самоактуалізації.

Проведення досліджень соціальної відповідальності у вітчизняній психологічній науці відбувається у руслі соціальної психології особистості.

Незважаючи на відсутність єдиного розуміння терміну «соціальна відповідальність» більшість авторів розглядають відповідальність як якість особистості, що характеризує соціальну типовість особистості, її схильність дотримуватися загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм і правил поведінки, виконувати рольові обов'язки та готовність відповідати за свої дії та вчинки.

Соціальна відповідальність досліджується вченими як складний соціально-психологічний феномен, який проявляється з одного боку, лише на рівні соціуму загалом, а з іншого – лише на рівні прояву якостей особистості. Нам представляється цікавим розгляд представленої концепції двох типів відповідальності Дж. Роттера.

Відповідальність першого типу – інтернальний локус контролю. Інтернальність особистості позитивно корелює із соціальною відповідальністю та з усвідомленням сенсу та життєвих цілей. Особи з інтернальним локусом

контролю беруть відповідальність за все, що відбувається з ними в житті, керуються почуттям обов'язку, моралі, чітко усвідомлюючи сенси. Соціально відповідальним особам властива наявність позитивних якостей, починаючи від пунктуальності, точності, слухняності та закінчуючи моральними, громадянськими рисами, такими як чесність, справедливість, принциповість.

Відповідальність другого типу – екстернальний локус контролю, проявляється тоді, коли людина схильна вважати відповідальною за те, що відбувається в її житті, або інших людей, або обставини, ситуацію. Екстернальним особистостям властиві підозрілість, тривожність, депресивність, агресивність, конформізм, догматизм, авторитарність тощо.

Опитування, проведене серед студентів молодших курсів, показало, що 60% опитаних відносять себе до екстерналів і 40% до інтерналів. П'ятикурсники виявляють себе більше як інтернали, тобто орієнтуються більше на себе, свої актуальні та потенційні можливості.

Отже, всі перелічені вище підходи відзначають, що соціальна відповідальність має соціальну природу, визначається як характером суспільних відносин, так і особливостями особистості, її місцем у системі цих відносин. Це складна інтегральна якість особистості, що виступає показником її соціальної зрілості та визначає її поведінку на основі усвідомлення соціальних норм і цінностей, їх прийняття, здатності оцінювати наслідки та результат власних дій

В реальній дійсності особистість є одночасно суб'єктом та об'єктом відповідальності, на неї впливають закони, норми, ідеї та принципи суспільства.

Положення особистості у системі соціально-економічних, політичних і духовно-моральних відносин визначає сферу діяльнісного підходу, обов'язкову лінію поведінки. Але оскільки поняття необхідного неоднозначно передбачає певну сферу можливого, то з безлічі варіантів поведінки особистість вибирає ту лінію поведінки, яку вважає найбільш прийнятною. Звідси випливає, що формування соціальної відповідальності визначається як об'єктивними, так й суб'єктивними передумовами [6]. Об'єктивна сторона відповідальності людини – це вимоги суспільства, які пред'являються до особистості, її соціальних якостей та місця у системі суспільних відносин.

Суб'єктивна сторона відповідальності – це емоційне переживання та осмислення характеру суспільних вимог та здатності здійснювати діяльність, яка виступає як соціальна якість особистості та проявляється у таких вольових характеристиках, як самостійність, цілеспрямованість, здатність долати перешкоди на шляху до досягнення мети.

Таким чином, об'єктивне у соціальній відповідальності особистості виступає у формі суспільно-необхідного, у вигляді соціальних вимог, соціальних, норм, обов'язків, які існують незалежно від людини.

Суб'єктивне проявляється як усвідомлення необхідності, доцільності соціальних перетворень, добровільне «накладення» їх на себе та активне виконання. Як будь-яке соціальне явище, соціальну відповідальність можна класифікувати. В основі критеріїв такої класифікації виступають різні форми соціальної відповідальності, зокрема такі як моральна, релігійна, філософська, політична, правова, наукова, естетична. Розглянемо деякі з них.

Політична відповідальність передбачає виникнення відносин, які у процесі взаємодії між соціальними спільнотами, групами, націями, державами. Особливості такого роду відповідальності полягають у тому, що вона проявляється не лише за винні дії людей, а й за невміння прийняти відповідальне рішення, пристосуванство, кон'юнктурність, негативну оцінку політичного вчинку суб'єкта з боку певної соціальної групи чи суспільства загалом.

Найважливішим властивістю моральної відповідальності особистості є засуджуючі ставлення до людей, які порушують соціальні норми моралі, права, зразки поведінки, які у тій чи іншій соціальній спільноті. Як правило, норми поведінки особистості в суспільстві виходять із загальноприйнятих уявлень про добро і зло, про справедливість і честь, обов'язок і патріотизм тощо. Саме ці критерії виступають як соціальна оцінка певних якостей в осіб, які порушують загальноприйняті уявлення. Моральна відповідальність є показником моральних якостей, однією з яких й є відповідальність особистості перед собою та іншими людьми, дотримання загальноприйнятих норм і правил поведінки у суспільстві.

Професійна відповідальність у суб'єкта проявляється у процесі його діяльності та пов'язана з різними її видами: педагогічною, науковою, судовою, юридичною тощо.

Як різновид соціальної відповідальності можна назвати громадянську відповідальність особистості, яка є показником її соціальної зрілості, результатом розвитку суспільних відносин.

Соціальна відповідальність є найважливішою характеристикою особистості, що виявляється у всіх сферах її життєдіяльності, виступає критерієм оцінки її взаємовідносин та взаємодії з іншими членами соціуму, і займає певне місце у системі життєвих цінностей людини. Цінності особистості утворюють систему ціннісних орієнтацій, тобто систему найважливіших її

якостей, вони становлять основу свідомості та поведінки особистості, зумовлюють її розвиток та формування.

Розвиток системи ціннісних орієнтацій особистості підпорядковується певним закономірностям, визначається складним комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників. Внутрішні психологічні чинники та чинники довкілля визначають особливості розвитку системи цінностей та ціннісних орієнтацій, взаємодіючи між собою під час здійснення тієї чи іншої діяльності.

Саме вони визначають домінування того чи іншого фактору в індивідуальній системі цінностей, формують аналогічний тип особистості з тими чи іншими особистісними якостями, у яких проявляється ступінь соціальної відповідальності людини. Як центральне особистісне утворення зрілої особистості система цінностей і ціннісних орієнтацій є інтегративним особистісним утворенням, що виражається у спрямованості особистості на гуманістичні ідеї, які розкриваються через такі категорії, як відповідальність, гідність, повага, почуття обов'язку, повага, співчуття, сприяння і характеризуються від емоційно-позитивної оцінки до оцінного судження, що спонукає активність людини щодо її присвоєння.

На експериментальному рівні виділяються два класи цінностей, запропонованих М. Рокичем. Термінальні цінності чи цінності-цілі вказують на те, в чому сенс життя людини, яка кінцева мета її індивідуального існування. До цих цінностей належать: активна життєва позиція, здоров'я (фізичне та психічне), цікава робота, краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та мистецтві), любов, матеріальний добробут, наявність вірних друзів, громадське покликання (повага оточуючих), пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток). Інструментальні цінності або цінності-засоби – це переконання особистості, що включають: відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово, раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані рішення), самоконтроль (стриманість, самодисципліна), тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами), терпимість до поглядів та думок інших, вміння прощати іншим їх помилки та помилки), високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання), старанність, дисциплінованість, незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче), непримиренність до недоліків у собі та інших, ефективність у справах (працелюбність, продуктивність у роботі).

Структура системи цінностей індивіда, співвідношення в ній термінальних та інструментальних цінностей залежить від об'єкта відповідальності: якщо в системі цінностей та ціннісних орієнтацій переважають термінальні цінності, то відповідальність буде носити індивідуалізований, особистісний характер, оскільки об'єктом відповідальності є сам індивід, його потреби та інтереси; якщо в системі цінностей домінують інструментальні цінності, то відповідальність матиме соціальну спрямованість, оскільки її об'єктом буде соціальне середовище з усіма його атрибутами. Рівень сформованості соціальної відповідальності особистості та визначення її соціальної дії у структурі життєдіяльності кожної людини залежить від переважання інструментальних цінностей. Чим вищий рівень розвитку інструментальних цінностей, тим вища соціальна відповідальність у структурі життєвої позиції особистості.

Як система цінностей і ціннісних орієнтацій соціальна відповідальність особистості має свою внутрішню структуру і організацію і формується на кількох рівнях: ставлення особистості до самої себе, до людей, що її оточують, до суспільства (людства) в цілому, до середовища свого власного проживання (природи). Соціальна відповідальність на кожному етапі свого розвитку передбачає, крім загальних, використання специфічних принципів самоорганізації особистості. Можна відзначити три основні моделі структурування таких принципів.

Перша модель виходить із принципу абсолютизації та розрахунку. Якщо цей тип моделі стає провідним у діяльності, то ступінь соціальної відповідальності особистості знижується. За такого підходу духовні та моральні критерії залишаються лише на рівні підсвідомості особистості та його вплив на мотивацію і поведінку виявляється ослабленим. А оскільки суспільство не може ігнорувати дотримання основоположних духовно-моральних критеріїв організації та здійснення діяльності, воно, за допомогою суспільної нормотворчості, встановлює санкції за їх недотримання, тобто зберігає формальну соціальну відповідальність.

Для другої моделі соціально відповідальної поведінки особистості характерні такі пріоритетні духовні та моральні критерії, як совість, справедливість, честь і гідність, людяність, доброзичливість по відношенню до понять прагматизму, гедонізму, розрахунку.

Слід зазначити, що за наявності такої ієрархії ціннісних орієнтацій негативні прояви прагматизму і гедонізму не переростають у свої крайні форми

(жорстокість тощо), що дозволяє формувати реальну соціальну відповідальність особистості.

Третя модель соціальної відповідальності особистості пов'язана з пріоритетністю двох груп ціннісних критеріїв у створенні її діяльності.

За такого підходу соціальна відповідальність, як правило, виявляється менш зрілою та системною; у поведінці особистості спостерігаються відхилення від суспільних вимог до феномену соціальної відповідальності, що викликає необхідність застосування зовнішніх санкцій. Даний стан соціальної відповідальності можна охарактеризувати як перехідний [5].

Нами узагальнено деякі результати емпіричного дослідження того, як розуміється феномен «соціальна відповідальність» у такій соціальній категорії як студентська молодь, а також виявлення наявності у них цієї якості та визначення місця соціальної відповідальності у системі соціально значущих якостей та ціннісних орієнтацій студентів.

Відповідно до поставленої мети були висунуті такі гіпотези: соціальна відповідальність як інтегральна якість особистості цілком притаманна сучасній молоді, але проявляється неоднаково у студентів різних курсів; уявлення про соціальну відповідальність особистості більшою мірою пов'язане з ймовірністю покарання та нав'язаною обставиною з одного боку, а з іншого – почуттям обов'язку; соціальна відповідальність посідає певне місце у системі цінностей та життєвих орієнтацій цієї соціальної групи.

Основними методами дослідження стала дискусія у студентських групах для з'ясування того, як студенти розуміють соціальну відповідальність у сучасному суспільстві. Крім того, для отримання необхідної інформації було розроблено анкету, яка складалася з двох блоків. Перший блок був призначений для визначення наявності, ступеня та характеру відповідальності особистості. Другий блок питань спрямований на визначення поняття «соціальна відповідальність» студентами, а також її місця у системі соціально значущих якостей та життєвих цінностей студентської молоді.

Усі студенти, які брали участь у дискусії, погодилися з тим, що соціальна відповідальність – це набута якість, що формується у процесі соціалізації особистості. Почуття відповідальності можна виховати. Відповідальність, на думку учасників дискусії, формується у сім'ї; також на формування відповідальності впливає школа (необхідність виконувати домашні завдання, оцінюються знання, застосовуються санкції).

Під час обговорення питання про зв'язок між свободою та відповідальністю було отримано такі відповіді: «відповідальність обмежується свободою», «чим більше свободи, тим більше відповідальності»; деякі респонденти вважали, що необхідність виявляти відповідальність обмежує свободу.

Під соціальною відповідальністю респонденти розуміли, передусім, відповідальність перед суспільством, пов'язували її з виконанням соціальних ролей та статусів, з дотриманням соціальних норм.

У процесі дискусії з'ясовувалась думка респонденти щодо того, чи є соціальна відповідальність важливою якістю у сучасному світі і наскільки вона потрібна людині у повсякденному житті. Більшість респондентів погодилися з тим, що ця необхідна якість і безвідповідальна людина нічого не досягне («Без відповідальності дуже важко. Коли нею не володіють люди, що оточують тебе, то тобі самому доводиться бути втричі відповідальним, це ускладнює життя. А якщо ти не маєш відповідальності – інші не довіряють тобі, ставляться з підозрою»).

Аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження показав, що 61% опитаних вважають себе відповідальними людьми, причому, очевидна тенденція зростання усвідомлення особистістю своєї відповідальності зі збільшенням віку та рівня соціалізації. Слід зауважити, що 30% відповіли, що їхня «відповідальність залежить від ситуації та обставин».

У нашому розумінні, соціальна відповідальність передбачає, що кожна людина має передусім відповідати за себе та інших людей. Тому у дослідженні з'ясовувалася думка респондентів про те, за кого ж має відповідати відповідальна людина. Аналіз показав, що у групі респондентів варіанти відповіді це питання розподілилися так: «за себе» (54%), «за себе та інших» (46%).

При аналізі відповідей залежно від курсу навчання з'ясувалося, що переважна більшість першокурсників (75%) вважають, що відповідальна людина має відповідати «тільки за себе», серед студентів-випускників 58% вважають важливим бути відповідальними «не лише за себе, а й за інших».

Однією з важливих особистісних характеристик відповідальної людини є здатність самостійно приймати важливі рішення. Розподіл відповідей на питання про те, як респонденти вважають за краще поводитися при прийнятті важливих рішень відповіді розподілилися таким чином: 65% респондентів слухають поради інших, а потім формують свою точку зору; 17% при прийнятті

рішень слідує порадам рідних та близьких і 16% покладаються лише на свою думку.

Таким чином, переважна більшість респондентів (82%) намагаються розділити відповідальність за свої рішення з іншими, а іноді й повністю покладаються на їхню думку. Якщо говорити про те, як змінювалися відповіді на це питання в залежності від курсу, то необхідно зазначити, що, хоча більшість студентів усіх курсів при прийнятті важливих рішень слухають поради інших, а потім формують свою точку зору, все ж у відповідях є певні відмінності.

Так, варіант відповідей «дотримуюся порад рідних та друзів» виявився найбільш популярним серед першокурсників, його відзначили понад чверть студентів першого курсу (27%), тоді як серед п'ятикурсників з ним погодилися лише 12%. У той же час «покладаюся тільки на свою думку» виявився популярнішим серед студентів старших курсів. Цей варіант відповідей відзначили 19% студентів четвертого курсу та 21% п'ятикурсників. Порівнюючи результати відповідей першокурсників із випускниками вишу щодо розподілу відповідей на питання про поведінку при прийнятті важливих рішень ми з'ясували, що до останнього року навчання студенти стають самостійнішими і готові самі нести відповідальність за свої рішення, не покладаючись на інших.

На питання про те, які форми вияву відповідальності студенти вважають найбільш важливими, якщо бачать якийсь порушення, найчастіше зустрічалися відповіді «шукати причину» (29%); «повідомити всім, шукати вихід спільно» (26%) і «непомітно виправити» (24%); 8% респондентів вважають, що «про порушення необхідно повідомити начальство»; 7% – «шукати винних» і 4% опитаних гадають, що «при порушеннях можна залишити все як є, не помітити».

Незначна кількість респондентів (2%) обрали варіант «інше» і вказали, що їхня поведінка за будь-яких порушень залежатиме від ситуації; деякі респонденти вважають, що, якщо наслідки цих порушень незначні, не стосуються їх і близьких і не торкаються життєвих цінностей, їх можна не помітити.

На наш погляд, цікавим було виявити, як соціально відповідальна особистість розподіляє свої цінності. Для цього пропонували проранжувати дев'ять життєвих цінностей тих респондентів, які вважають себе соціально відповідальними людьми. До цих цінностей були віднесені такі: свобода (самостійність, незалежність у судженнях та вчинках), суспільне визнання (повага оточуючих), кар'єра, щасливе сімейне життя, активна життєва позиція

(благополуччя країни, громадянська позиція, дружба, любов, наявність близьких людей, матеріальне благополуччя), здоров'я, особисті переконання. Відповіді виявилися неоднозначними для юнаків та дівчат. Так, у рейтингу життєвих цінностей у більшості юнаків стоїть свобода та громадське визнання, у дівчат – на першому місці сім'я, дружба, кохання. Громадське визнання стоїть на шостому місці.

Для порівняння соціально значущих якостей, які, на думку студентів, повинні бути присутніми у відповідальній людині в ідеалі і які з цих якостей, присутні у них, респондентам було запропоновано виділити 7 якостей, найбільш характерних для відповідальної людини у порядку зменшення їх за значимістю для конкретної людини. В результаті було отримано перелік якостей, де 64% опитаних на перше-третє місця поставили відповідальність, старанність, раціоналізм. При цьому, якщо серед першокурсників на відповідальність, як соціально значущу якість, вказали менше половини респондентів, то серед студентів – п'ятикурсників на значущість соціальної відповідальності вказали 73% опитаних. Ієрархія присутніх у респондентів якостей, які вони поставили на перше та третє місця у студентів різних курсів має певні збіги, але у відсотковому відношенні вага тих чи інших якостей суттєво різниться.

Порівняння якостей, які мають бути присутніми у відповідальній людині в ідеалі і які присутні особисто у респондентів показало, що студенти вважають себе менш відповідальними, раціональними та вольовими, ніж ідеальна, у їхньому розумінні, відповідальна людина. При цьому їм здається, що у них вищі запити, ніж мають бути у відповідальної людини, що вони більш старанні, виховані та самостійні. При цьому юнаки вважають, що ідеальна відповідальна людина має бути більш раціональною, відповідальною і вольовою, ніж вони вважають себе.

На їхню думку, справедливість, вихованість, безкорисливість та самостійність у них розвинені навіть більше, ніж це потрібно відповідальній людині в ідеалі. Дівчата вважають, що в ідеалі відповідальна людина має бути більш раціональною і відповідальною, ніж вони самі, а також більш вольовими. При цьому дівчата вважають себе навіть більш виконавчими, терпимими та чесними, ніж ідеальна, у їхньому розумінні, відповідальна людина.

Висновки. Результати дослідження підтвердили висновок про те, що соціальна відповідальність особистості притаманна такій соціальній групі як студентство, але має свої особливості. По-перше, вона носить нестійкий характер і залежить від ситуації, по-друге, проявляється у перевазі відповідати

лише за свої вчинки та небажання брати відповідальність за інших людей. Дослідження також показало, що показники соціальної зрілості, отже, усвідомлення соціальної відповідальності, у першокурсників недостатньо розвинені. Випускники ж більшою мірою усвідомлюють відповідальність перед оточуючими людьми та собою, відчуючи при цьому повагу до себе як до людини. Разом з тим, серед соціально значимих якостей, студентська молодь особливо виділяє таку якість як соціальна відповідальність особистості, розуміючи, що соціальна відповідальність – це відповідальність перед суспільством, пов'язана з виконанням соціальних ролей і статусів, з дотриманням соціальних норм.

Соціальна відповідальність займає значне місце у системі цінностей і життєвих орієнтацій цієї соціальної групи. До п'ятого курсу у студентів цілком складається система як професійних, так і соціально моральних цінностей. Однією з переважаючих для них стає соціальна відповідальність, яка служить основою розвитку власної самосвідомості, що сприяє становленню майбутнього фахівця та позитивного ставлення до майбутньої професії.

Враховуючи перспективи, які очікують студентів, а особливо випускників закладів вищої освіти, необхідно прищеплювати ним максимальну зацікавленість у високому рівні особистої та соціальної відповідальності. Відповідальність студентів перед собою та перед суспільством має стати професійною якістю кожного випускника та характер її має бути переважно соціальним.

Література

1. Гурлева Т. С. Відповідальність, совість і високі життєві смисли у процесі професійного становлення. Психологія праці та управління: зб. наук. праць VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 21 травня 2009) / АПН України, Ін-т підготов, кадрів держ. служби зайнятості України. К., 2009. С. 200-204.
2. Кочерга О. Проблема формування соціальної відповідальності вчителя в спадщині педагогів-класиків другої половини XIX століття. Історико-педагогічний альманах: реферативная інформація / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2010. Вип. 1. С. 11-14.
3. Соціолого-педагогічний словник / За ред. В.В. Радула. К.: «ЕксОб», 2004. 304 с.
4. Тищенко С.М. Виховання відповідальності школярів як педагогічна проблема. Горизонти освіти. 2011. № 2 (32). С. 156-160.

5. Петрое О.М. Соціальний діалог як інструмент формування корпоративної соціальної політики: монографія. К.: Центр учбової літератури, 2008. 152 с.

6. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: монографія / А.М.Колот, О.А. Грішнова, О.О. Герасименко та ін. / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. К.: КНЕУ. 2010. 348 с.

7. Котлер Ф., Н. Лі. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Пер. з англ. С. Яринич. К.: Стандарт, 2005. 302 с.

8. Кневець О. Соціальна відповідальність бізнесу як запорука соціальної злагоди в суспільстві. К.: Профінформ, ФПУ, 2005. 48 с.

9. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні (матеріали експерт. досліджень) / Д.Л. Коник, М.В. Олійник, Ю.О. Привалов; НАН України. Ін-т соціології. К., 2002. 71 с.

10. Грішнова О.А. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння сутності, сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку в Україні. Розділ 7 // Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку // За наук. ред. А.М. Колота. К.: КНЕУ, 2010. 348 с.

References

1. Hurlieva T. S. Vidpovidalnist, sovist i vysoki zhyttievi smysly u protsesi profesiinoho stanovlennia. Psykholohiia pratsi ta upravlinnia: zb. nauk. prats VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 21 travnia 2009) / APN Ukrainy, In-t pidhotov, kadriv derzh. sluzhby zainiatosti Ukrainy. K., 2009. S. 200-204.

2. Kocherha O. Problema formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti vchytelia v spadshchyni pedahohiv-klassykyv druhoi polovyny XIX stolittia. Istoryko-pedahohichniy almanakh: referatyvnaia ynformatsyia / Uman. derzh. ped. un-t im. Pavla Tychyny. Uman, 2010. Vyp. 1. S. 11-14.

3. Sotsiolooho-pedahohichniy slovnyk / Za red. V.V. Radula. K.: «EksOb», 2004. 304 s.

4. Tyshchenko S.M. Vychovannia vidpovidalnosti shkoliariv yak pedahohichna problema. Horyzonty osvity. 2011. № 2 (32). S. 156-160.

5. Petroie O.M. Sotsialnyi dialoh yak instrument formuvannia korporatyvnoi sotsialnoi polityky: monohrafiia. K.: Tsentr uchbovoi literatury, 2008. 152 s.

6. Sotsializatsiia vidnosyn u sferi pratsi v konteksti stiikoho rozvytku: monohrafiia / A.M.Kolot, O.A. Hrishnova, O.O. Herasymenko ta in. / za nauk. red. - ra ekon. nauk, prof. A.M. Kolota. K.: KNEU. 2010. 348 s.

7. Kotler F., N. Li. Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist. Yak zrobyty yakomoha bilshe dobra dlia vashoi kompanii ta suspilstva / Per. z anhli. S. Yarynych. K.: Standart, 2005. 302 s.

8. Knevets O. Sotsilna vidpovidalnist biznesu yak zaporuka sotsialnoi zlahody v suspilstvi. K.: Profinform, FPU, 2005. 48 s.

9. Sotsialna vidpovidalnist biznesu v Ukraini (materialy ekspert. doslidzhen) / D.L. Konyk, M.V. Oliinyk, Yu.O. Pryvalov; NAN Ukrainy. In-t sotsiologii. K., 2002. 71 s.

10. Hrishnova O.A. Sotsialna vidpovidalnist biznesu: rozuminnia sutnosti, suchasnyi stan, problemy i perspektyvy rozvytku v Ukraini. Rozdil 7 // Sotsializatsiia vidnosyn u sferi pratsi v konteksti stiikoho rozvytku // Za nauk. red. A.M. Kolota. K.: KNEU, 2010. 348 s.

Lukashov O.O.

ANALYSIS OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE SYSTEM OF QUALITIES AND VALUES OF A SOCIALLY MATURE PERSONALITY

The article analyzes social responsibility in the system of qualities and values of a socially mature personality. As a system of values and value orientations, the social responsibility of an individual has its own internal structure and organization and is formed on several levels: the attitude of an individual to himself, to the people around him, to society (mankind) as a whole, to his own living environment (nature) . Social responsibility at each stage of its development involves, in addition to general, the use of specific principles of self-organization of the individual. The main models of structuring of such principles are defined. The first model is based on the principle of absolutization and calculation. If this type of model becomes the leading one in the activity, then the degree of social responsibility of the individual decreases. With this approach, spiritual and moral criteria remain only at the level of the individual's subconscious, and their influence on motivation and behavior is weakened. The second model of socially responsible behavior of an individual is characterized by such priority spiritual and moral criteria as conscience, justice, honor and dignity, humanity, benevolence in relation to the concepts of pragmatism, hedonism, calculation. In the presence of such a hierarchy of value orientations, negative manifestations of pragmatism and hedonism do not develop into their extreme forms

(cruelty, etc.), which allows for the formation of real social responsibility of the individual. The third model of an individual's social responsibility is related to the priority of two groups of value criteria in the creation of his activity. Under this approach, social responsibility, as a rule, turns out to be less mature and systemic; in the behavior of the individual, there are deviations from social requirements to the phenomenon of social responsibility, which causes the need to apply external sanctions. This state of social responsibility is characterized as transitional.

Key words: *personality, values, social maturity, social responsibility, principles of social responsibility.*

Лукашов Олександр Олександрович – кандидат економічних наук, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Київ.

ПОЛІМОДАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ ВНАСЛІДОК ДІЇ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті розкрито особливості застосування полімодального підходу до проблеми подолання посттравматичного стресового розладу внаслідок дії надзвичайних ситуацій. Показано, що соціально-психологічні програми подолання ПТСР мають бути побудовані на принципах: активності, зворотного зв'язку, диференційованого підходу, доступності та комплексності психологічної допомоги, формування позитивного самоставлення і конструктивної життєвої перспективи, мобілізації адаптивних копінг-механізмів, з урахуванням провідних стратегій (особистісне дистанціювання; моделювання; зміна позиції; зниження суб'єктивної значущості) подолання ПТСР на етапах превенції, інтервенції й поственції. З'ясовано, що ефективність задіяння таких програм подолання посттравматичного стресового розладу внаслідок дії надзвичайних ситуацій доведено зниженням показників внутрішнього дискомфорту, ситуативної та особистісної тривожності, депресії, індексів агресивності та ворожнечі; підвищенням комунікативної та соціальної компетентності; формуванням адаптивних копінг-стратегій поведінки; позитивною динамікою рівня інтеграції між потребою в досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності; розширенням мережі соціальної підтримки.

Ключові слова: *надзвичайні ситуації, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), подолання ПТСР.*

Постановка проблеми. В умовах напруженої соціально-політичної ситуації, природних й техногенних катастроф, зростання кількості гострих конфліктів у суспільстві та мікросоціумі, коли людина часто перебуває в умовах психотравмуючих та/або надзвичайних ситуацій, вивчення проблеми подолання посттравматичних стресових розладів (ПТСР) є актуальним як у психологічному, так і у соціальному вимірах [1-5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясовано, що більша частина досліджень з проблеми ПТСР присвячена епідеміології, етіології, динаміці, діагностиці проявів цього розладу. При цьому відзначається недостатньо досліджень, присвячених вивченню соціально-психологічних особливостей подолання ПТСР в учасників бойових дій, жертв різного виду катастроф й терористичних актів, попри те, що науковці (Л. Боярин, Н. Завацька, В. Корнієнко, О. Литвиненко, Л. Пілецька, Р. Шевченко та ін.) вказують на специфіку формування проявів ПТСР та їх корекції у осіб різних вікових груп. Крім того, наявний досвід психологічної допомоги при ПТСР внаслідок дії надзвичайних ситуацій вимагає поглибленого наукового аналізу, узагальнення та систематизації.

Мета статті – розкрити особливості застосування полімодального підходу до проблеми подолання посттравматичного стресового розладу внаслідок дії надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Психотерапевтична та психолого-консультативна робота на основі полімодального підходу передбачає об'єднання технік раціональної, когнітивної, біхевіоральної психотерапії, релаксаційні методики, гештальт-терапію, психодраму, логотерапію, психологічний дебрифінг. Такий підхід співвідноситься з напрямом «психотерапії нового рішення» (Р. Гулдінг, М. Гулдінг), в якому переоцінюється смислове переживання певного (травматичного) моменту, зафіксоване у попередньому досвіді, й утверджується інший погляд на ситуацію, себе, зовнішні умови та впливи. Новий сенс досягається через переживання, що відповідає більшій свободі, спонтанності, можливості довіряти собі та іншим, перевіряти та випробовувати свою психологічну межу, робити вибір, знаходити особистісний ресурс для подолання ПТСР.

При впровадженні формувальних заходів слід враховувати соціально-психологічні чинники ПТСР та відповідність обраних методів допомоги основним завданням психотерапевтичної та психокорекційної роботи: зниження психоемоційної напруженості; опрацювання вражень, реакцій і почуттів респондентів; формування у них розуміння сутності подій, що відбулися, й психотравматичного досвіду; зменшення відчуття унікальності та патологічності власних реакцій шляхом обговорення почуттів та обміну переживаннями; мобілізація внутрішніх ресурсів, групової підтримки, солідарності й розуміння; зниження індивідуального та групового напруження;

підготовка до переживання тих проявів і реакцій, які можуть виникнути у подальшому; розвиток комунікативної та соціальної компетентності; навчання основним методам психологічної саморегуляції.

Вивчено можливість подолання ПТСР внаслідок дії надзвичайних ситуацій в умовах індивідуальної та групової форм психокорекційної роботи, відмінність між якими вбачається в організаційному, а не змістовно-смысловому характері. Індивідуальні консультації слід спрямовувати на вирішення конкретних завдань щодо редукції постстресових проявів і проблем соціальної адаптації. Групова психокорекція дозволяє вирішувати більш широке коло завдань, до числа яких слід віднести: створення безпечного соціального простору; зниження почуття ізоляції й формування почуття приналежності, спільності цілей, комфорту та підтримки; формування почуття універсальності власного досвіду; прояснення загальних проблем, навчання методам співволодіння з наслідками травми; можливість прийняти на себе роль того, хто надає допомогу; розвиток «почуття ліктя»: загальні проблеми розподіляються учасниками групи; можливість ділитися інформацією про себе, говорити про свої почуття іншим; зміцнення впевненості у можливості успішного проходження корекції.

При організації простору психокорекційної та консультативної взаємодії психолога з учасниками груп необхідним вбачається впровадження низки вимог, що відповідають сучасним уявленням про організаційно-інтеракційні особливості психотерапевтичних стосунків. Ці вимоги розглядаються нами як психологічні умови актуалізації внутрішніх ресурсів осіб з ПТСР внаслідок дії надзвичайних ситуацій. До них належать взаємна відповідальність психолога та учасників за процес і результати спільної діяльності (реалізується через обговорення й укладання організаційного та терапевтичного контракту); реалізація феноменологічної установки «тут і тепер» (Ф. Перлз, К. Стайнер) [8; 9], відсутність тиску або примусу учасників – недирективність (К. Роджерс) та ін. Зауважимо, що урахування етнокультурних і релігійних особливостей учасників також сприяє ефективності заходів формувального впливу, особливо у досягненні мети щодо зміни травматичних деструктивних переконань. Серед провідних стратегій подолання ПТСР внаслідок дії надзвичайних ситуацій доцільним є застосування особистісного дистанціювання; моделювання; зміна позиції; зниження суб'єктивної значущості.

Зважаючи на те, що серед провідних чинників, які впливають на розвиток ПТСР внаслідок дії надзвичайних ситуацій, є відсутність соціальної підтримки, особливо з боку групи близьких осіб (і не тільки за родинною ознакою),

організація групи психологічної підтримки та проведення тренінгів із членами родин вважаються нами корисним паліативом, який сприятиме подоланню ПТСР.

На етапі превенції були сформульовані базові принципи психологічного втручання, які визначили вибір конкретних психокорекційних методів і технік: визнання всіх реакцій на психотравму нормальними, що забезпечують адаптацію до екстремальних впливів зовнішнього середовища; використання в роботі моделі психотерапевтичного альянсу, яка передбачає відносини емпатії, терапевтичної підтримки і партнерства з акцентом на формування почуття відповідальності за успіх проведеного психологічного втручання; забезпечення індивідуальної переоцінки травматичного досвіду і його інтеграція в загальну систему цінностей та смислів респондентів; нормалізація психозахисної поведінки респондентів, активізація адекватних еґо-захисних механізмів; орієнтація на виявлення реальних і потенційних ресурсів респондентів; вироблення відчуття «контролю над травмою» як загальна стратегія психокорекції, руйнування атрибуцій пасивності й жертвності.

Система психокорекційних заходів була розроблена з урахуванням провідних психологічних захистів респондентів.

У число обов'язкових методів психокорекції на етапі інтервенції входили: техніки активізуючої терапії (наприклад, ранжування завдань сьогодення за складністю, терапія майстерністю і задоволенням), що застосовуються для формування нових життєвих смислів і набуття контролю над власним життям; принципи сократівського діалогу як основний метод для виявлення й роботи з неадаптивними думками та установками; використання метафор, що дозволяло передавати інформацію на рівень несвідомого клієнтів, що допомагало активізувати приховані ресурси і сприяти вирішенню проблеми; техніка «історія мого життя», що застосовувалася для розширення уявлень про власний досвід та внутрішні ресурси; техніка «позитивні сторони бойового досвіду», що дозволяло переосмислити травматичний досвід і його наслідки на рівні поведінки, міжособистісних відносин, сім'ї та з точки зору розвитку власної особистості.

До основних технік, які використовувалися для молоді з основними психологічними захистами заміщення та ідентифікація з агресором й таким проявом ПТСР як гіперактивація, належали: техніка прогресивної м'язової релаксації за Е. Джекобсоном, що дозволяла опанувати загальними навичками саморегуляції; техніки «когнітивної перевірки реальності загрози», «планованого відволікання» і «заповнення прогалини», які допомагали

сформувати відчуття контролю над негативними емоціями і знизити напруженість психологічних захистів; техніка «діалог зі значущим іншим» як можливість прийняття агресивної частини себе в цілях спільної інтеграції особистості; вироблення попереджувальних заходів по мінімізації наслідків агресії.

Зауважимо, що А. Бек висловлює принципово новий підхід до корекції емоційних порушень, відмінний від традиційних шкіл психоаналізу і поведінкової терапії [7]. Головна ідея когнітивної психокорекції А. Бека полягає в тому, що вирішальним фактором для виживання організму є переробка інформації. В результаті народжуються програми поведінки. Людина виживає, отримуючи інформацію з навколишнього середовища, синтезуючи її, плануючи дії на основі цього синтезу, тобто виробляючи самостійно програму поведінки. Програма може бути нормальною (адекватною) або неадекватною. У разі когнітивного зсуву в переробці інформації починає формуватися аномальна програма.

Особистість за А. Беком формується схемами або когнітивними структурами, які представляють собою базальні переконання (світогляд) [6]. Ці схеми починають формуватися в дитинстві на основі особистого досвіду й ідентифікації зі значущими іншими. Кожна людина формує власну концепцію себе (уявлення про себе), інших, світ й концепцію свого існування в світі. Схеми є стійкими когнітивними структурами, які стають активними при дії певних стимулів, стресів або обставин. Схеми можуть бути як адаптивними, так і дисфункціональними. В когнітивну тріаду депресії входять: негативне уявлення про себе (я непристосований, нікчемний, всіма зацькований невдаха); негативний погляд на світ (людина переконана, що світ пред'являє надмірні вимоги до неї і споруджує непереборні бар'єри на шляху до досягнення цілей, і що в світі немає задоволення); нігілістичний, негативний погляд на майбутнє (людина переконана, що пережиті нею труднощі нездоланні). Таким чином, емоційні порушення і поведінкові розлади розглядаються як такі, що впливають з когнітивних структур і є наслідком актуальних когнітивних процесів (в яких, в якості проміжних змінних, виступає думка-когніція). Психологічні порушення пов'язані з аберацією мислення. Нагадаємо, що під аберацією мислення А. Бек розумів порушення на когнітивній стадії переробки інформації, які спотворюють бачення об'єкта або ситуації.

Спотворені когніції, тобто когнітивні спотворення, є причиною неправильних уявлень і самосигналів та, як наслідок, неадекватних емоційних

реакцій, зокрема в умовах ПТСР. Когнітивні спотворення – це систематичні помилки в судженнях під впливом емоцій. До них належать:

1. Персоналізація – схильність інтерпретувати події в аспекті особистих значень. Наприклад, молода особа з підвищеною тривожністю вважає, що багато подій, абсолютно з нею не пов'язаних, стосуються її особисто або спрямовані проти неї особисто.

2. Дихотомічне мислення. У такому випадку молода людина схильна мислити крайнощами в ситуаціях, які зачіпають її чутливі місця, наприклад самооцінку, при ймовірності наразитися на небезпеку. Подія позначається тільки в чорних або білих фарбах, тільки як хороша чи погана, прекрасна або жахлива. Така властивість й є дихотомічним мисленням. Молода людина сприймає світ тільки в контрастних барвах, відкидаючи півтони, нейтральний емоційний стан.

3. Вибіркове абстрагування. Це концептуалізація (зведення до положення правила, закону) ситуацій на основі деталі, витягнутої з загального контексту, при ігноруванні іншої інформації. Наприклад, на гучній вечірці молода людина починає ревнувати свою дівчину, яка нахилилася до іншого, щоб краще його розчути.

4. Довільні умовиводи – бездоказові або навіть суперечливі очевидним фактам умовиводи. Наприклад, працююча молода мати в кінці важкого робочого дня робить висновок: «Я – погана мати».

5. Понадгенералізація – невинуватене узагальнення на основі одного випадку. Наприклад, юнак зробив помилку, але думає: «Я завжди все роблю неправильно». Або після невдалого побачення молода жінка робить висновок: «Усі чоловіки однакові. Вони завжди будуть до мене погано ставитися. У мене ніколи нічого не вийде в стосунках з ними».

6. Перебільшення (катастрофізація) – перебільшення наслідків будь-яких подій. Наприклад, молода людина вважає: «Якщо ці люди про мене погано подумують – це буде просто жахливо!»; «Якщо я буду на іспиті нервувати – я обов'язково провалюсь і мене відразу виженуть».

Розглянемо етапи когнітивної корекційної роботи, що допомагатимуть у подоланні ПТСР внаслідок дії надзвичайних ситуацій.

1. Зведення проблем – ідентифікація проблем, що мають в основі одні й ті ж причини та їх угруповання. Це стосується як симптоматики (соматичної, психологічної, патопсихологічної), так і власне емоційних проблем. Іншим

варіантом зведення проблем є ідентифікація першої ланки в ланцюзі, який і запускає весь набір символів.

2. Усвідомлення і вербалізація неадаптивних когніцій, які деформують сприйняття реальності. Неадаптивна когніція – це будь-яка думка, що викликає неадекватні або хворобливі емоції, які ускладнюють розв’язання будь-якої проблеми. Неадаптивні когніції носять характер автоматичних думок: виникають без будь-якого попереднього міркування, рефлекторно. Для людини вони мають характер правдоподібних, цілком обґрунтованих, що не піддаються сумніву. Автоматичні думки недовільні, не приваблюють уваги людини, хоча й спрямовують її вчинки. Для розпізнавання неадаптивних когніцій використовується прийом колекціонування автоматичних думок. Молодій людині пропонується зосередитися на думках або образах, що викликають дискомфорт у проблемній ситуації (або подібній до неї). Сфокусувавшись на автоматичних думках, вона може розпізнати їх і зафіксувати.

3. Віддалення – процес об’єктивного розгляду думок, при якому молода людина розглядає свої неадаптивні когніції як відокремлені від реальності психологічні явища. Після того, як вона навчиться ідентифікувати свої неадаптивні когніції, їй необхідно навчитися розглядати їх об’єктивно, тобто віддалитися від них. Віддалення підвищує здатність проводити межу між думкою, яку треба обґрунтувати (я вважаю, що ...) і незаперечним фактом (я знаю, що ...). Віддалення розвиває вміння здійснювати диференціацію між зовнішнім світом і своїм ставленням до нього. Шляхом обґрунтування, докази реальності своїх автоматичних думок полегшується дистанціювання людини від них, формується звичка бачення в них гіпотез, а не фактів

4. Зміна правил регуляції, правил поведінки. Для регуляції свого життя і поведінки інших людей людина, схильна до ПТСР, використовує правила (розпорядження, формули). Ці системи правил в значній мірі зумовлюють позначення, тлумачення й оцінку подій. Ті правила регуляції поведінки, які носять абсолютний характер, тягнуть за собою регуляцію поведінки, що не враховує реальної ситуації, а тому створює проблеми для людини. Для того, щоб у людини не було таких проблем, їй необхідно видозмінити їх, зробити менш генералізованими – узагальненими, менш персоніфікованими – пов’язаними з нею особисто, більш гнучкими з врахуванням реальної дійсності. Зміст правил регуляції поведінки збирається навколо двох основних параметрів: безпеки – безпеки і болю – задоволення. Вісь безпеки – безпеки включає події, пов’язані з фізичним, психологічним або психосоціальним ризиком. Добре адаптована

молода людина має досить гнучкий набір точних правил, що дозволяє співвідносити їх з ситуацією, інтерпретувати і оцінювати наявну ступінь ризику. Наприклад, молода людина, що керується правилом «Буде жахливо, якщо я опинюся не на висоті», відчуває труднощі в спілкуванні через неясне визначення поняття «бути на висоті», і з цією ж невизначеністю пов'язана її оцінка ефективності своїх взаємодій з партнером. Свої припущення про невдачу молода людина проєктує на сприйняття її іншими, тобто вважає, що такою її сприймають інші. Всі прийоми зміни правил, що мають відношення до осі небезпеки-безпеки, зводяться до відновлення у людини контакту з ситуацією, яку вона уникала. Такий контакт може бути відновлений при зануренні у ситуацію в уяві, на рівні реальної дії з чіткою вербалізацією (чітким словесним описом) нових правил регулювання, що дозволяють відчувати помірний рівень емоцій. Правила, центровані навколо осі болю – задоволення, призводять до гіпертрофованого переслідування певних цілей на шкоду іншим. Наприклад, правилом «Я ніколи не стану щасливою, якщо не буду знаменитою» молода людина прирікає себе на ігнорування інших сфер своїх відносин на догоду залежності від цього правила. Після виявлення таких позицій людині необхідно усвідомити ущербність подібних правил, їх саморуйнівного характеру. Необхідно зрозуміти, що людина була б щасливішою і менше страждала, якби керувалася більш реалістичними правилами. Класифікація поведінкових правил:

1. Правила, які формулюють ціннісні установки, що викликають певні стимули, які суб'єктивно сприймаються по-різному, породжують у людини позитивні або негативні емоції.

2. Правила, пов'язані з впливом стимулу.

3. Поведінкові оцінки.

4. Правила, пов'язані з емоційно-афектним досвідом особистості.

5. Правила, пов'язані з впливом реакції.

6. Правила, пов'язані з повинністю, і які виникають в процесі соціалізації особистості.

5. Зміна ставлення до правил саморегуляції.

6. Перевірка істинності правил, заміна їх новими, більш гнучкими.

Для осіб із провідними захистами заперечення, придушення і витіснення, а також стійким прагненням блокувати все, що так чи інакше пов'язане з травматичним епізодом, в якості основних використовувалися такі методи: техніка систематичної десенсибілізації Дж. Вольпе [10] і техніка візуально-кінестетичної дисоціації, що дозволяли знизити емоційно-негативні

реакції на травму; техніки «подолання афекту» через візуалізацію приємних спогадів, стимуляцію сміху та іронії як можливість оживити альтернативний травматичний досвід і знизити інтенсивність неадаптивних психозахисних реакцій; вироблення й проведення ритуалів прощання, що дозволяють завершити минулі відносини та розкрити перспективи майбутнього.

Вважається, що найважливішим внутрішнім ресурсом особистості в боротьбі зі стресами є навички саморегуляції. Методи психічної саморегуляції спрямовані на зміну представленого у свідомості людини психічного образу життєвої ситуації з метою мобілізації процесів психосоматичної взаємодії, оптимізації психоемоційного стану та відновлення повноцінного функціонування. Застосування методик психічної саморегуляції дозволяє редукувати тривогу, страх, дратівливість, конфліктність; активізувати пам'ять й мислення; нормалізувати сон і вегетативні дисфункції; збільшити ефективність професійної діяльності; навчити прийомам самостійного формування позитивних психоемоційних станів. В даний час відзначається особливий інтерес до методів, які можна використовувати на робочому місці, і особливо затребуваними є техніки регуляції емоцій. У нашому дослідженні надається перевага комунікативним методам, саморегуляційним технікам, а також велика увага приділяється опрацюванню теоретичного матеріалу по заданій темі.

Висновки. Розкрито особливості застосування полімодального підходу до проблеми подолання посттравматичного стресового розладу внаслідок дії надзвичайних ситуацій. Показано, що соціально-психологічні програми подолання ПТСР мають бути побудовані на принципах: активності, зворотного зв'язку, диференційованого підходу, доступності та комплексності психологічної допомоги, формування позитивного самоставлення і конструктивної життєвої перспективи, мобілізації адаптивних копінг-механізмів, з урахуванням провідних стратегій (особистісне дистанціювання; моделювання; зміна позиції; зниження суб'єктивної значущості) подолання ПТСР на етапах превенції, інтервенції й поственції.

Ефективність задіяння таких програм подолання посттравматичного стресового розладу внаслідок дії надзвичайних ситуацій доведено зниженням показників внутрішнього дискомфорту, ситуативної та особистісної тривожності, депресії, індексів агресивності та ворожнечі; підвищенням комунікативної та соціальної компетентності; формуванням адаптивних копінг-стратегій поведінки; позитивною динамікою рівня інтеграції між потребою в

досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності; розширенням мережі соціальної підтримки.

Література

1. Armbruster D., Pieper L., Klotsche J., Hoyer J. Predictions get tougher in older individuals: longitudinal study of optimism, pessimism and depression. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*. 2015. Vol. 50 (1). P. 153-163.
2. Hanssen M.M., Vancleef L.M.G., Vlaeyen J.W.S., Hayes A.F., Schouten E.G.W., Peters M.L. Optimism, Motivational Coping and Well-being: Evidence Supporting the Importance of Flexible Goal Adjustment. *Journal of Happiness Studies*. 2015. 16. P. 1525-1537.
3. Holovkova L.S., Sheviakov O.V. Philosophical and sociocultural dimensions of personality psychological security. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. № 14. P. 73-83.
4. Kurova A.V. Psychological features of value orientations of young people in conditions of uncertainty. *The role of psychology and pedagogy in the spiritual development of modern society: proceedings International scientific conference* (Riga, Latvia, July 30-31, 2022). Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. P. 133-136.
5. Lau S., Naujokat M., Kubiak Th. Афективні наслідки оптимізму та песимізму перед обличчям невдачі: докази поміркованості за допомогою атрибуції. *Особистість та індивідуальні відмінності*. 2015. Вип. 83. С. 154-157.
6. Beck A. T. Anxiety disorders and phobias: A cognitive perspective / A.T. Beck, G. Emery, R. L. Greenberg. New York: Basic Books, 1983. 278 p.
7. Beck A. T. Cognitive therapy of personality disorders / A.T. Beck, A. Freeman & Associates. New York: Guilford Press, 1990. 412 p.
8. Perls F. Gestalt Therapy Verbatim. Lafayette, California: Real People Press, 1969. 279 p.
9. Steiner C. M. Emotional literacy. *Transactional Analysis Journal*. 1984. № 14. P. 162-173.
10. Wolpe J. Behavior therapy for psychosomatic disorders. *Psychosomatic*. 1980. V. 21, № 5. P. 379.

Zhurba A.M., Zavatskyi V.Yu.

A POLYMODAL APPROACH TO THE PROBLEM OF OVERCOMING POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER AS A CONSEQUENCE OF EMERGENCY SITUATIONS

The article reveals the features of using a polymodal approach to the problem of overcoming post-traumatic stress disorder as a result of emergency situations. It is shown that social-psychological programs for overcoming PTSD should be built on the principles of: activity, feedback, a differentiated approach, availability and comprehensiveness of psychological help, the formation of a positive self-attitude and a constructive life perspective, the mobilization of adaptive coping mechanisms, taking into account the leading strategies (personal distancing ; modeling; change of position; reduction of subjective significance) of overcoming PTSD at the stages of prevention, intervention and post-treatment. It has been found that the effectiveness of using such programs to overcome post-traumatic stress disorder as a result of emergency situations is proven by a decrease in indicators of internal discomfort, situational and personal anxiety, depression, indices of aggressiveness and hostility; increasing communicative and social competence; formation of adaptive behavioral coping strategies; positive dynamics of the level of integration between the need to achieve the main life values and the possibility of achieving them in reality; expanding the network of social support.

Key words: emergency situations, post-traumatic stress disorder (PTSD), overcoming PTSD.

Журба Анатолій Миколайович – кандидат психологічних наук, запрошений науковий співробітник кафедри трудотерапії факультету медичних наук Реді, Університет Манітоби;

Завацький Вадим Юрійович – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

**№ 3(62) 2023
Том 1**

Відповідальний секретар випуску

Ю.А. Завацький

Підписано до друку 25.11.2022 р.

Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.

Наклад 300 прим. Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.